

Зміст

1. Лаєвський С.Л., Линюк Л.П.	Музей українських старожитностей В. В. Тарновського у часі і просторі..... 5
2. Каплер А.А.	К истории рода Тарновских 9
3. Яненко З.П.	Джерела з історії дворянського роду Тарновських у Державному архіві Полтавської області 14
4. Товстоляк Н.М.	“Воля на Ромодані” Овксентія Тарновського 17
5. Товстоляк Н.М.	Варвара Павлівна Тарновська (1844 – 1913) 26
6. Мокрицький Г.П.	В. В. Тарновський (старший) – викладач Житомирської гімназії 30
7. Половнікова С.О.	Микола Васильович Гоголь і родина Тарновських ... 32
8. Кулініч Ю.Я.	Листи П. О. Куліша до В. В. Тарновського-молодшого (з епістолярного зібрання Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України) 36
9. Пиріг П., Михайлов О.	Пантелеймон Куліш і Василь Тарновський молодший: штрихи до взаємин 40
10. Зеленська Л.І.	Ганна Барвінок про Василя Тарновського та його музей (за листами письменниці, що зберігаються в літературно-меморіальному музеї - заповіднику М. М. Коцюбинського) 45
11. Надопта А.В.	Василь Васильович Тарновський (молодший) – почесний член Товариства “Просвіта” у Львові 48
12. Судак В.О.	До історії збирання образотворчої Шевченкіани Василем Тарновським 52
13. Яцюк В.М.	Шевченкіана Василя Тарновського: декілька спостережень 57
14. Чуйко Т.П.	Виставка «Лейстровий козак та його скарбівня (з Шевченкових та Кулішевих реліквій)” як спроба побудови тематичного різновиду – виставка-музей 62
15. Коноваленко В.В.	Вишивка кріпосних майстрів поміщиків Тарновських у колекції Музею українського народного декоративного мистецтва..... 64
16. Міщенко Р.В.	В. В. Тарновський у дзеркалі образотворчого мистецтва 66
17. Бушак С.М.	Сміхова культура українського народу у творах “Козак Мамай” та “Запорожцях” Іллі Рєпіна 72
18. Черненко О.Є.	Археологічне зібрання Музею українських старожитностей ім. В. В. Тарновського (1902 – 1925)..... 80
19. Адруг А.К.	Портрет В.А. Дуніна-Борковського – видатна пам’ятка українського портретного малярства..... 86
20. Арендар Г.П.	Церковні старожитності Чернігова XVII-XVIII ст. 90
21. Светашова І.В.	Наперсні хрести XVII-XX ст. в колекції мідної культової пластики Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського. Каталог (закінчення) 97

22. Ситий І.М.	“Мазепина книга”	100
23. Литвинова Т. Ф.	Папери родини Полетик у фондах Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського	108
24. Населевець Н.Д., Ісаєнко О.І.	Документ з колекції В. Тарновського як джерело вивчення історії Емського указу 1876 р.	112
25. Демченко Т.П., Онищенко В.І.	Епістолярій фонду І. Шрага у Чернігівському історичному музеї ім. В. Тарновського як історичне джерело	115
26. Петренко О. М.	Роль О. Лазаревського у формуванні колекції українських старожитностей В. Тарновського	118
27. Рахно О.Я.	О. О. Русов і становлення Музею українських старожитностей В. В. Тарновського	122
28. Белікова Г.О.	Іван Рашевський. Каталог творів	125
29. Журавльова Т.П.	Родина Могилянських і Музей українських старожитностей ім. В. В. Тарновського	142
30. Оніщенко О.В.	З когорти найперших: Олена Іллівна Чудновська	146
31. Балабай В.І.	Костянтин Іванович Самбурський: забутий краєзнавець	149
32. Коваленко О.Б., Ясновська Л.В.	Листи С.Гатцука до В.Модзалевського	154

Музей українських старожитностей В.В. Тарновського у часі і просторі

Сьогодні, на початку ХХІ ст. і третього тисячоліття ми подумки звертаємося до минулих віків, намагаємося осягнути і зрозуміти значення подій і явищ, що відбувалися тоді, з'ясувати їхній вплив на сучасність. Та й привід для цього маємо дуже поважний. Сто років тому в тихому провінційному Чернігові гостинно відчинив для відвідувачів свої двері Музей українських старожитностей В.В.Тарновського. Незважаючи на те, що музей знаходився на околиці міста і дістатися до нього було непросто, його відвідували місцеві любителі старовини і приїжджі для огляду колекцій, наукових занять, малювання копій.

Хоча про Музей Тарновського написано чимало, буде не зайвим, ще раз згадати його історію, пом'янути добрим словом людей, завдяки яким нині Чернігів має музей, що становить гордість не тільки краю, але й всієї України.

В 1896 р. в Чернігівську губернську земську управу надійшла заява від відомого громадського і культурного діяча, мецената, колекціонера, власника уславленої Качанівки В.В.Тарновського: «Составленный мною в течение всей моей жизни музей местных древностей я желал бы, для верного сохранения их, передать в собственность и заведование Черниговскому губернскому земству с тем, чтобы он... был открыт для обозрения его публикой на основании известных правил».¹

Що ж це був за музей? Яка його передісторія?

В ХІХ ст. завдяки діяльності трьох поколінь Тарновських на Чернігівщині з'явився відомий на всю країну осередок культури і мистецтва – Качанівка. Перший її власник – Г.С. Тарновський, який кохався у мистецтві і допомагав обдарованим художникам, музикантам, літераторам, зібрав велику бібліотеку і створив картинну галерею, де були твори Ван-Дейка, Тернера, Брюллова, Айвазовського, Кіпренського, Штернберга. Григорій Степанович був знайомий з Т.Г. Шевченком і придбав у нього славнозвісну «Катерину».

Після смерті Г.С. Тарновського Качанівку успадкував його небіж Василь Васильович, якого називають старшим, щоб не плутати з сином, теж Василем. Тарновський-старший мав ґрунтовну освіту, займався наукою, був відомим громадським діячем ліберально-демократичного напрямку.

Численні гості Качанівки – діячі науки і мистецтва, завжди знаходили тут гостинний прийом, а часто і матеріальну підтримку. Підтвердженням цьому є щоденникові записи гостей, епістолярна спадщина Тарновських, а також одна із музейних реліквій - альбом «Качанівка», в якому вміщено понад 600 автографів почесних гостей.² Сьогодні співробітники музею працюють над їх розшифровкою, збирають біографічні відомості про цих людей. Сподіваємося протягом найближчих років видати цю справді унікальну пам'ятку.

Ось у такій атмосфері сформувався характер і світогляд В.В.Тарновського-молодшого. Ще зовсім молодою людиною він поставив собі за мету зібрати колекцію речей, які характеризують історію і побут його батьківщини – Малоросії (за тогочасною термінологією). Але, оскільки одній людині таке завдання не під силу, Василь Васильович обмежив своє зібрання територією Лівобережної України – Гетьманщиною.³

Своїй меті він не зраджував ніколи. Вбачаючи у колекціонуванні служіння батьківщині, громадянський обов'язок, Тарновський віддавав цій справі всю свою неабияку енергію, талант, чималі кошти. Слід зазначити, що Василь Васильович не обмежувався лише збиранням пам'яток і популяризацією своєї колекції. Він дуже багато робив для розвитку української культури: давав гроші на видання творів П. Куліша і журналу «Киевская старина», багато зусиль доклав для вшанування пам'яті Великого Кобзаря, культ якого був притаманний родині Тарновських ще з сорокових років ХІХ ст. Збираючи пам'ятки, Василь Васильович радився з відомими істориками і археологами – О.Лазаревським, М.Костомаровим, В.Антоновичем, М.Біляшівським, Д.Яворницьким, іншими.

Завдяки невтомній, наполегливій праці Тарновський зібрав колекцію, яку сам розділив на три відділи: доісторичний, великокнязівський і козацький. Перші два розділи склалися з археологічних знахідок, левову частку яких становили матеріали, отримані в результаті археологічних розкопок давньоруського міста Родень (Черкаська область), здійснених на кошти Василя Васильовича.

Унікальності і неповторності зібранню надав козацький розділ. Саме завдяки йому колекція, за словами Бориса Грінченка, стала “величезним українським національним скарбом”. Навіть просте перерахування експонатів цього розділу вражає широтою і різнобічністю. Тут і залишки старих будівель, церковні речі, холодна і вогнепальна зброя, військово-спорядження, клейноди, ужиткові речі, прекрасні вишивки, вбрання, близько сотні портретів історичних осіб, гравюри, стародруки, безцінні документи ХУІІ-ХУІІІ ст., серед яких гетьманські універсали, родинні архіви. А якщо додати, що в зібранні були речі, які належали І.Мазепі, І.Скоропадському, С.Палію, П.Полуботку, Я.Лизогубу, Д.Апостолу, О. та К.Розумовським, то ніякі слова захоплення не будуть перебільшенням.

Дев’ятнадцяте століття в колекції було представлено матеріалами визначних діячів української культури – І.Котляревського, Є.Гребінки, П.Гулака-Артемовського, М.Максимовича, М.Костомарова, П.Куліша. Тарновський придбав авторську модель першого варіанта пам’ятника Б.Хмельницькому роботи М.Микешина, серед раритетів колекції також три листи М. Гоголя і його мініатюрний портрет, написаний на зрізі кістки мамонта, який, на думку деяких дослідників, може належати пензлю О.Іванова.

Крім українських старожитностей, Василь Васильович збирав все, пов’язане з життям і творчістю українського генія – Т.Г.Шевченка. Ці матеріали склали самостійну колекцію. Тут були представлені автографи творів, в тому числі і заборонених – “Неофіти”, “Не спалося, - а ніч, як море”, щоденник, документи, фотографії, прижиттєві видання творів, серед яких з дарчими написами автора, живописне і гравірувальне приладдя, сорочка, помертна маска. Всього – понад тисячу одиниць. Саме зібрання Тарновського, яке містило близько 400 малюнків, акварелей, гравюр, картин і дало змогу говорити про Шевченка як про видатного художника. Хочеться зауважити, що Тарновський збирав свою колекцію, влаштовував вечори вшанування Шевченка, упорядковував його могилу в часи сумнозвісних Валуєвського циркуляра і Емського указу.

Загалом, зібрання старожитностей містило майже десять тисяч пам’яток. Вже за життя Василя Васильовича колекція здобула високу оцінку сучасників. За своїм багатством, повнотою, кількістю та якістю вона була єдиною у своєму роді і як писав С.Уманець “ніколи не будет фразой сказать, что столько лет посвятивший на собрание его составитель сослужил этим большую службу своему родному краю, а себе создал прекрасный памятник, навсегда связанный с его именем”.⁴ Колекція становила не тільки виняткову наукову і культурну, але й матеріальну цінність. Її оцінювали від вісімдесяти до кількох сотень тисяч карбованців. І от саме ці скарби Тарновський запропонував безкоштовно, як дарунок місту Чернігову.

Губернські земські збори, які відбулися у лютому 1897 р., ухвалили рішення: прийняти дарунок, висловити Тарновському подяку, підняти клопотання про приміщення для музею і про присвоєння музеєві імені дарувальника. Здавалося б, все ясно і зрозуміло. Але сплило чимало часу, поки, нарешті, в Чернігові з’явився Музей українських старожитностей – перший і єдиний в Російській імперії музей української історії.

В.В.Тарновський спочатку хотів, щоб його зібрання розмістили в будинку полкової канцелярії, або, як його називали, будинку Мазепи. Та через відмову Міністерства внутрішніх справ перевести архів і безплатно передати будинок, Тарновський дав згоду на виділення іншого приміщення.

За роки бюрократичної тяганини Тарновський змушений був через фінансову скруту продати Качанівку, але при цьому йому й на думку не спало продати колекцію або обумовити свій дарунок відшкодуванням грошей. 13 червня 1899 р. Василь Васильович помер, залишивши заповіт, який вражає високим патріотизмом і шляхетністю: “...Коллекцию мою малороссийских древностей, состоящую из оригинальных портретов и копий, библиотеки книг, относящихся к Малороссии и прочих старинных вещей, а также собрание вещей, бумаг, книг и всего касающегося памяти поэта Шевченко я завещаю в собственность Чер-

ниговському губернському земству, без права отчуждения и перемещения их из города Чернигова”.⁵

В 1899 р. частина новообраних гласних намагалася скасувати рішення своїх попередників про прийняття музею. Вони мотивували це тим, що земство не може піклуватися про задоволення “вищих культурних потреб” населення, коли не вистачає коштів на насущні. Це про них Б.Грінченко сказав: “Байдуже було сим добродіям про народ. Несвідомі національної самоповаги, змоскалені, вони хотіли показати себе більшими москалями, ніж самі москалі, і протестували вкраїнці проти вкраїнського музею у той час, як великорус князь Долгоруков обстоював за музей”.⁶ Проте, на щастя, цей демарш не був підтриманий ні більшістю зборів, ні губернатором Є.Андрієвським.

Після довгих сперечань було вирішено розмістити музей на Смоленській вулиці (сучасна вулиця Шевченка), відбудувавши для нього будинок ремісничої майстерні сирітського притулку. Будівельні роботи завершилися у другій половині 1901 р. Так в місті з’явився добре всім відомий будинок у псевдоготичному стилі. Колекції Тарновського в цей час перебували частково в Чернігові, але більшою частиною в Києві. Привезли їх до Чернігова восени 1901 р. і почали облаштовувати музей.

Першим хранителем музею була призначена М.М.Грінченко, але її на цій посаді не затвердив чернігівський губернатор. 25 квітня 1902 р. хранителем музею став відомий громадський і культурний діяч А.П.Шелухін. Музей українських старожитностей В.В.Тарновського почали оглядати відвідувачі. На жаль, жодних урочистостей тоді не провели. В 1906 р. музею було присвоєне ім’я Тарновського.

Згадуючи історію відкриття в нашому місті Музею українських старожитностей не можна не назвати імена людей, які зробили все можливе, щоб музей відбувся. Це – О.Лазаревський, за порадою якого Тарновський передав своє зібрання саме Чернігову і який разом з В.Антоновичем допоміг влаштувати його на тимчасове зберігання (поки буде збудоване приміщення) до музею Київського товариства старожитностей і мистецтв; Ф.Уманець, І.Шраг, Б.Грінченко, М.Біляшівський, які виконали волю покійного мецената щодо опису і перевезення зібрання. Слід згадати і про те, що роботу по підготовці каталога колекції Б.Грінченко і його дружина виконали безплатно. В різні роки директорами Музею були В.Л.Модзалевський, І.Г.Рашевський, В.А.Шугаєвський.

Музей поповнювався новими експонатами, передати до нього родинні реліквії вважали за честь, він користувався великою популярністю як серед звичайних відвідувачів, так і серед численних дослідників – істориків, мистецтвознавців, літературознавців. За участь у Першій Міжнародній виставці сучасних і історичних костюмів музей отримав золоту медаль. Його експозиція складалася з двох відділів – українських старожитностей і Тараса Шевченка. На початку 1920-х рр. Музей було визнано установою загальноукраїнського значення. А в 1925 р. відбулося об’єднання п’яти чернігівських музеїв. Музей українських старожитностей став найціннішою складовою частиною Чернігівського Державного музею, та ім’я Тарновського зникло з його назви.

В 1933 р. була порушена воля Тарновського: всі матеріали, які стосувались Шевченка були вивезені з Чернігова. Сьогодні Шевченкіана Тарновського зберігається переважно в Національному музеї Т.Шевченка та Інституті літератури Національної Академії Наук України.

У складі Чернігівського історичного музею колекції українських старожитностей пережили Велику Вітчизняну війну. На жаль, не обійшлося без втрат: майже повністю загинула мистецька збірка. У повоєнний час за розпорядженням Міністерства культури експонати з колекції Тарновського передавалися іншим музеям. Проте, незважаючи ні на що, основа зібрання Василя Васильовича збереглася. Сьогодні вона є окрасою і гордістю Чернігівського музею, широко представлена в залах історичної експозиції і відділу народного декоративного мистецтва, на численних виставках. Співробітники музею, продовжуючи традиції Тарновського і музейників початку ХХ ст., активно працюють над вивченням, атрибуцією колекцій, введенням їх до наукового обігу.

В 1991 р. нарешті стало можливим віддати належне В.В.Тарновському і на відзнаку його заслуг перед Україною Чернігівському історичному музеєві було присвоєне ім’я цієї непересічної людини.

Сьогодні Чернігівський історичний музей по праву вважає себе спадкоємцем Музею українських старожитностей. Наш заклад – це, насамперед, міцний колектив одностайців; це три окремих експозиційних відділи – історичний, військово-історичний, народного декоративного мистецтва. Це потужні фонди, які налічують понад 160 тисяч експонатів основного і науково-допоміжного фонду. Це участь наукових співробітників в розробці і виконанні державних, регіональних і місцевих культурологічних та краєзнавчих програм. Це десятки виставок і понад 150 тисяч відвідувачів щороку, які отримують висококваліфіковане екскурсійне обслуговування. Це методична допомога по оновленню існуючих і створенню нових музеїв на Чернігівщині. Це археологічні розкопки і популяризація продукції сучасних підприємств області. Це історія Чернігово-Сіверської землі від доби палеоліту до сьогодення.

З метою гідного відзначення 100-річчя відкриття Музею українських старожитностей В.В.Тарновського і популяризації музейної справи в області розпорядженням обласної державної адміністрації був створений оргкомітет, проведено низку різноманітних заходів. За підтримки управління культури облдержадміністрації підготовлений і виданий збірник наукових праць “Скарбниця української культури. Випуск другий”. Коштами спонсорів - пивкомбінату “Десна”, фірми “V & V”, страхового акціонерного товариства “Саламандра-Десна”, фірми “Лагрос” та особисто народного депутата України В.Мельничука, В.Стамбурського, С.Берестового, В.Ланька підготовлений і, за підтримки Рекламної агенції “Голд Фьюче”, виданий ювілейний буклет “Немеркнучий світ давнини”, благодійництвом ВАТ “ЧеЗаРа” та його президента К.Колесника видані листи Є.І.Милорадович – троюрідної сестри В.В.Тарновського до Г.О.Милорадовича. Давня і плідна співпраця поєднує музей з видавництвом “Родовід”, яке очолює Лідія Лихач. Гарним подарунком до ювілею став розкішно виданий “Родовід-Галереєю” за сприяння Української міжбанківської валютної біржі і особисто Голови ради директорів О.Андронova каталог музейної колекції “Вишивка козацької старшини ХУІІ-ХУІІІ століть”. До цього переліку можна додати видруковані в 2001 р. разом з бібліотекою ім.Короленка бібліографічний покажчик “Декабристи і Чернігівщина” та збірку документів “Церковна старовина”. Були створені виставки, проведено чимало тематичних екскурсій і уроків народознавства, які розповідають про родину Тарновських та історію музею. Написані статті, зроблені радіо і телепередачі.

Все це стало можливим завдяки наполегливій, самовідданій, сумлінній праці колективу музею і допомозі та підтримці з боку колег, друзів, шанувальників музею. Сьогодні, як і раніше, ім'я В.В.Тарновського об'єднує навколо себе всіх небайдужих до української культури, до великої історії великого народу.

Адже, як зазначав філософ М.Федоров, кожна людина носить в собі музей, навіть проти власного бажання.

---

¹ Державний архів Чернігівської області.-Ф.140.-Оп.1.-Спр.44.-Арк.3-4.

² Чернігівський історичний музей ім.В.Тарновського.-Інв. № Ал-165.

³ Каталог українских древностей коллекции В.В.Тарновского.-К., 1898.-С.1.

⁴ Уманец С. Украинский музей В.В.Тарновского в Чернигове//Исторический вестник.-1910.-Т.121.-С.620.

⁵ Немірич [Грінченко Б.] Музей Василя Тарновського//Літературно-науковий вісник.-1900.-Т.10.-С.122.

⁶ Там само.-С.121.

К истории рода Тарновских

Я хочу рассказать о моём деде Василии Васильевиче Тарновском, сыне В.В.Тарновского – младшего, и о моей матери Татьяне Васильевне Тарновской, которые являются продолжателями рода и талантов Тарновских. Это сообщение будет дополнением к публикации Т.П.Журавлевой “Нащадки мецената” (Родовід.-№14.-К., 1996). Всё, о чём пойдёт речь ниже, рассказала мне моя мать, которая выросла в ту пору, когда вечерняя беседа и чувства были важнейшими аспектами жизни людей. Матери же, в свою очередь, рассказал её отец. Так передавались из рода в род “преданья старины минувшей”.

Мой дед, Василий Васильевич Тарновский родился в 1872г. в родовом имении Качановка.

В Качановке. Сидят (справа налево): четвертый – В. В. Тарновский – основатель музея, слева от него – мать – Л. В. Тарновская и отец В. В. Тарновский-старший, справа – жена – С. В. Тарновская. 60-е гг. XIX ст.

С. В. Тарновская с сыном Василием (Васючком) и дочкой Софьей. 70-е гг. XIX ст.

Когда ему исполнился один месяц, его отец собрал всех соседей и родственников и после крещения с гордостью вынес наследника на серебряном блюде показать гостям. Васючок рос невероятным шалуном и затейником, которому всё прощалось, ибо все его обожали. Так, например, его мать, Софья Васильевна с особой тщательностью по всем христианским правилам готовила пасхальный стол, на котором, среди прочего, должен был быть поросенок с яйцом во рту. Однако, как она ни проверяла, а в момент, когда гости садились за стол, яйцо оказывалось у поросенка под хвостом. Казаки, охранявшие парк, научили Василия скакать на лошади и стрелять, отец обучил псовой охоте, качановские мальчишки – бороться, а после рассказов о запорожских казаках, их набегах и вольной жизни набеги вместе с качановскими приятелями на соседские бахчи, где арбузы были турками, привели к тому, что Васючка отослали учиться в

Когда ему исполнился один месяц, его отец собрал всех соседей и родственников и после крещения с гордостью вынес наследника на серебряном блюде показать гостям.

Васючок рос невероятным шалуном и затейником, которому всё прощалось, ибо все его обожали. Так, например, его мать, Софья Васильевна с особой тщательностью по всем христианским правилам готовила пасхальный стол, на котором, среди прочего, должен был быть поросенок с яйцом во рту. Однако, как она ни проверяла, а в момент, когда гости садились за стол, яйцо оказывалось у поросенка под хвостом.

В. В. Тарновский увлекался охотой

Василий Тарновский.
Конец 80-х – начало 90 гг. XIX ст.

столицу. Однако умение метко стрелять не раз спасало моему деду жизнь во время дуэлей, которые возникали из-за женщин. Об этом подробно рассказала моя бабушка графиня Мария Николаевна О'Рурк в дневниках, которые легли в основу книги на немецком языке "Tarnovska", написанной Hansom Nabe, Eduaru Kaiser Verlag, 1962г., 495 стр. Роман этот абсолютно бульварный с массой придуманных автором приключений, но некоторые подробности жизни деда не вызывают сомнений в достоверности, т.к. были известны и моей матери...

Софья Васильевна обладала изумительной окраски контральто, владела инструментом – роялем, поэтому в доме постоянно звучали романсы, серенады, украинские народные песни. Каждый раз, когда собирались гости, прадед просил Софию Васильевну спеть, и это было украшением вечера. Музыканты всегда были дорогими гостями Качановки. На судьбе деда не могло не сказаться то, что он вырос в атмосфере искусства и частенько пел дуэты

со своей матерью. Поэтому, когда прадед отправляет его учиться в юнкерское училище, он параллельно учится вокалу у профессора Эверарди.

Так случилось, что и в училище, и в консерватории Василий Васильевич учился вместе со своим одногодком, впоследствии знаменитым русским лирическим тенором – Леонидом Витальевичем Собиновым. В Москве, в кабинете Собинова висит фотография, на которой мой дед, Собинов и Нежданова.

Дебют деда состоялся в 1894 г. У него был баритон, как писал Эверарди, "настоящее бельканто". Одной из любимых опер у деда был "Евгений Онегин", где он пел Онегина, а Собинов – Ленского.

Прадед категорически не принимал таланта сына и его увлечения пением. Он считал, что для родовитого дворянина фиглярствовать на сцене – моветон, поэтому дед пел под различными псевдонимами. Мать называла один из них – Снежков. Свою дочь, мою мать, Василий Васильевич назвал Татьяной потому, что в день её рождения пел Онегина.

Василий Васильевич Тарновский (3ий) – артист императорских театров

ся. И вот эффект от его хохота в Фаусте он решил усилить тем, что из глаз у него будут идти лучи. Ну и попросил деда помочь вклеить ему в уголки глаз бриллианты по 2 карата. Приехал он

Леонид Собинов и Василий Тарновский.
На обороте подпись: "Снимались с Леной 3 Фвряля в 1890 году. Москва. В память нашихъ романсовъ и дуэтовъ"

В доме Тарновских часто бывал и Ф.И.Шаляпин. Мать, когда она была гимназисткой, да и все ее подружки были влюблены в Федора Ивановича и однажды, пока он беседовал с дедом в кабинете, они обрезали ему все пуговицы на пальто. На память. То-то он удивился, одеваясь. Когда же открылась причина, он захотел и после, вспоминая, всегда смеялся. Он был широким и веселым человеком. Не могу не рассказать об одном забавном случае, хотя и не очень по теме. Гриму в ту пору уделялось огромное внимание, Федор Иванович не доверял гримерам и сам гримировался.

В роли Фигаро

к деду на извозчике в шубе и шапке. И вот, когда бриллианты были вклеены, он кликнул извозчика и сказал: “В Большой Театр”. И вдруг видит, что тот везет его не туда, а в глухой переулок. “Куда же ты везешь меня, сукин сын”. На что извозчик из под облучка достает топор и говорит: “А ну, снимай шубу”. Шляпин встал, скинул шубу с плеч, скинул шапку (под шапкой были рожки) и захохотал, а из глаз лучи. Извозчик потерял сознание.

Пел дед, кроме императорской сцены, и в Киеве, и в Венской опере, и в Милане. Конечно, из-за этих псевдонимов доказать я это не могу (возможно, найдётся исследователь, который раскроет роль деда в развитии русской оперы начала XX ст.). Единственно есть фотографии, где дед в разных возрастах снят фотографом Императорского Театра в гримах различных ролей. Хочется подчеркнуть, что именно качановские вечера и атмосфера, которую создавали как Софья Васильевна так и великие писатели, художники и музыканты, гостившие подчас месяцами, повлияли на деда и он сам стал частью элиты русского искусства.

После революции деда два раза забирали в ЧК, т. к. он сразу был записан в число буржуев, подлежащих репрессии. Оба раза его выручали: первый раз крестьяне, второй - официанты. С его барской внешностью даже просто по улице ему было опасно ходить. Не стал он дожидаться третьего раза и уехал сначала на Кавказ, где некоторое время пел в Тифлисе, а затем через Константинополь в Берлин. В Константинополе он познакомился с эмигранткой с двумя детьми Сколяренко Екатериной Георгиевной и они вместе уехали в Берлин. Через некоторое время дед на ней женился. В Берлине их приютили в своем доме Скоропадские, с которыми Тарновские были в родстве, за что им низкий поклон (Елена Скоропадская, которой в те поры было 9 лет, живет в настоящее время в Швейцарии). Там дед поначалу пел в Берлинской Опере, пока не отказал голос.

Собинов, которому в 1923г. было присвоено звание народного артиста республики, не раз приглашал деда петь, но то, что произошло с Россией, по разному повлияло на них. Дед не принял и не мог принять братоубийства гражданской войны и последовавшего за ним уничтожения императорской семьи и интеллигенции. В общем “кухарка, которая может править государством” его не устраивала. И он с трудом понимал Собинова, как он может петь для новых русских, в том числе и для чекистов, которые зачастую после работы, благо Лубянка рядом с Большим Театром, шли слушать оперу в порядке массового культпохода. В 1930 году Собинов едет в концертное турне по Европе уже в ранге крупнейшего представителя русской вокальной школы. В том числе поет и в Берлине, где навещает деда. По приезду в Москву Леонид Витальевич приглашает мать и со слезами на глазах рассказывает ей о печальном состоянии деда - беден и болен. Привез он и берлинские фотографии деда.

Умер дед в 1932 г. и похоронен на кладбище русской общины в Берлине. В 1937 или 1938 году мать через Красный Крест нашла вторая жена деда Е.Г.Сколяренко и прислала ей письмо с описанием последних дней деда, однако мать ей не ответила - побоялась. Не то было время.

Вокальный талант передался и моей матери, которая, как и Софья Васильевна, пела для себя и своих близких, причем репертуар ее был весьма характерен: несколько украинских народных песен, серенады, романсы и арии из опер для мужских голосов. Это объясняется тем, что дед по вечерам садился за рояль и распевался перед театром или просто пел для себя и для нее, а она подпевала или вторила, вот и запомнила многое. Когда она стала постарше, то пели они иногда и дуэтом. Дед был совершенно замечательным отцом и мать, которая рано осталась без материнской ласки, обожала его. Чтобы это понять, достаточно взглянуть на фотографии, где они вместе. Таким образом, и матери досталось от качановских вечеров. Мне трудно судить о голосе матери, т.к. я не могу быть в отношении нее объективным, но, по отзывам

В. Тарновский с дочерью

других людей и музыкантов, в том числе, у нее в молодости было чудное лирическое сопрано. Особенно я любил песню:

Де згода в сімействі,
Де мир і тишина,
Блаженні там люди,
Щаслива сторона!..

М. Н. Тарновская (урожденная О'Рурк) с сыном Василием

ли весной и летом, у нее был свой ослик с упряжкой и тележкой и попугай Жако. Лето, когда дед не пел, он проводил в Киеве и в Гардышевке с дочерью.

В Киеве её отдали в немецкую гимназию, где за любое русское слово можно было остаться ночевать в гимназии.

Гимназию мать окончила с отличием и дед отдал ее руку одному из киевских аристократов – князю (фамилию не помню). Была помолвка – и тут грянула революция. Киев несколько раз переходил из рук в руки. Мать была очень красивой и тетка прятала ее, как могла. Наконец установилась советская власть.

Софья Тарновская (Глинка)
90-е гг. XIX ст.

Составили списки буржуев, которых нужно репрессировать, и Софья Васильевна попала в число этих буржуев. Где-то на окраине сняли квартиру и там скрывались. Софья Васильевна не перенесла этого перехода к жизни изгоев и умерла. В этот момент дед вынужден был бежать и он предлагает матери бежать с ним, но она ждет жениха, который был в Белой Армии у Деникина и должен был за ней приехать, что он вскоре и сделал, но был застрелен в саду своего дома в момент, когда он откапывал зарытые там семейные реликвии и драгоценности. Итак, мать осталась одна в огромном доме. Семейные драгоценности были зарыты тоже в саду, в чем ей помогал один из дальних родственников, а когда откопали очень многого там не оказалось.

Нужно было жить дальше и тут она поступила в учебную киностудию Смирнова в Киеве, где познакомилась с моим отцом Каплером Алексеем Яковлевичем. Пришлось ему креститься и только после этого мать вышла за него замуж. После окончания студии они оба уехали в Одессу на кинофабрику, где мать снималась в немых фильмах. Сказался артистизм отца и опять же, в конечном счете, все это шло от Качанов-

Татьяна Тарновская –
гимназистка

ки. В новом мире освоиться матери помогли отец и мать моего отца. Они были простые и мудрые люди и их золотые советы помогли матери принять новые порядки и приспособиться к ним.

С рождением сына в 1927 г. с артистической карьерой было покончено. Несмотря на наличие няньки, мать хотела сама заниматься сыном и наблюдать те маленькие глупости, которые так дороги родителям. Через два года мать развелась с отцом и уехала в Ленинград. Там её пригласили работать в гостиницу интурист “Астория” и поручили обучение манерам и языкам официантов и горничных. И тут опять проявился её артистизм: она ставит пьесы с участием своих учеников, где неправильное поведение высмеивается или показывается в самом неприглядном виде. Это было куда действенней, чем запреты не садиться с гостями за стол. С той же целью её переводят в Москву. Тут ей пришлось после работы писать отчеты о том, кто и что из иностранцев сказал, т.к., когда приезжали видные гости, ей поручали принимать их и переводить, при этом “сотрудник “стучал по столу наганом и требовал доносов”. Пришлось уйти. И, наконец, она нашла себя, закончив заочно педагогический институт и получив профессию преподавателя немецкого и французского языков. В школе, а затем в Танковой Академии она бесменно руководила драмкружками, где ставила пьесы как на немецком, так и на русском языках. Многие ее ученики впоследствии стали артистами. До самой её смерти из дипломатического корпуса ходили к ней дипломаты, направляемые во Францию на работу, для постановки правильного произношения.

А. А. Каплер – правнук основателя музея
с внуком Андреем

А. А. Каплер на открытии выставки
"Немеркнувший свет старины", посвященной
100-летию открытия музея украинских древностей
В. В. Тарновского. 2002 г.

Во втором браке была замужем за Александром Петровичем Плаксионовым, гидрологом Главсевморпути. Умерла мама в 1994 году. Похоронил мать я на Ваганьковском мемориальном кладбище.

Джерела з історії дворянського роду Тарновських у Державному архіві Полтавської області

Поміж документів Державного архіву Полтавської області особовий (сімейний, родовий) фонд дворян Тарновських відсутній. У роки Великої Вітчизняної війни більша частина документів, що зберігалася у Полтавському архіві, була втрачена, тому відомості про родину Тарновських досить обмежені.

Нижче йтиме мова про основні джерела архіву, які зберігають інформацію про вищевказаний рід.

Досить цінним джерелом у дослідженні історії дворянських родів є документи дворянських зібрань. Фонд Полтавського губернського дворянського зібрання налічує лише 19 справ за 1875-1916 роки. Губернська родовідна книга відсутня. Зберігся список дворян, внесених до Дворянської родовідної книги Полтавської губернії, виданий Полтавським дворянським депутатським зібранням 1898 року. Цей список складався як довідкове видання для канцелярій повітових маршалків і перевірявся за справами дворянського архіву. До списку були внесені члени дворянських родин, які залишались живими на момент складання списку, хоча у вступі обумовлено, що «в числе внесенных в список окажутся и умершие, о смерти которых в Депутатском собрании не имеется документальных данных»

До нього внесено кілька сімей роду Тарновських, а саме:

під числом 1-26 значаться Тарновські, Михайла Петровича, підпоручика, сини: Іполіт, Віктор, Веніамін, записані до другої частини родовідної книги, літера Д, сторінка 1171, Указ Герольдії про затвердження у дворянстві від 10 грудня 1846 року № 5126. (Ф. 379.-Оп.3.-Спр.1.-Арк. 683);

під числом 27-207 - Тарновські: Семен Якович, син колезького секретаря; Андрій і Василь Петровичі, сини колезького секретаря; Василя Петровича діти: Олександр, Любков, Григорій, Анатолій; Олександра діти: Петро, Анастасія, Маріанна, Юлія, Софія; Григорія Васильовича діти: Георгій, Софія; Олександр Петрович, син колезького секретаря, його діти: Петро, Микола, Олександр, Марія; Василя Васильовича діти: Василь, Володимир, Марія; Володимира Васильовича син Михайло; Андрія Павловича, поручика, діти: Василь, Дмитро, Варвара, Ганна, Єлизавета; Яків та Михайло Васильовичі, сини надвірного радника. Всі перелічені особи внесені до 1 частини родовідної книги літера Г, сторінка 151, Указ Герольдії про затвердження у дворянстві від 28 лютого 1856 року.

Під тим же числом 27-207 - Авксентій Іванович Тарновський, діти його: Анатолій, Віталій, Євгенія; Віталія Авксентійовича дружина Дарія Пахомівна. Вони занесені до 2 частини родовідної книги, літера Л, сторінка 706, Указ Герольдії про затвердження у дворянстві від 2 січня 1873 року №29. (Ф. 379.-Оп.3.-Спр.1.-Арк. 690);

під числом 66 -261 - Тарновський Григорій Степанович, 3 частина родовідної книги, літера Є, сторінка 753, але Указ Герольдії відсутній, у примітці зазначено, що «представление находится в рассмотрении Герольдии» . (Ф. 379.-Оп.3.-Спр.1.-Арк. 699);

Під числом 90-28а до другої частини родовідної книги внесені Тарновські: Олександр, Василь, Дмитро Андрійовичи, сини поручика, сестра їх Софія; Василя Андрійовича дружина Марія Дмитрівна, діти його: Андрій, Олександр, Анастасія, Марія, Віра; Дмитра Андрійовича дочка Лідія. Літера О, сторінка 985, Указ Герольдії від 18 лютого 1893 року. (Ф.379.-Оп.3.-Спр.1.-Арк.704).

У продовженні вищевказаного списку, що має підзаголовок: «Дворяне сопричисленные и вновь внесенные в Дворянскую книгу Полтавской губернии с 10 апреля 1901 года по 1 июля 1904 года» під числом 690- 207 вказані Тарновські: Надія, Олена, Володимир, діти Михайла Володимировича; Олександр, син Миколи Олександровича, внесені вони в 1 частину родовідної книги, літера Г, сторінка 151, Указ Герольдії від 23 лютого 1856 року, записані по Золотоніському повіту . (Ф. 379.-Оп.3.-Спр.3.-Арк. 99).

Окрім зазначених списків є кілька додатків до них, а саме: «Список потомственных дворян Пирятинского уезда, составлен 28 мая 1901 года». В ньому записані Тарновський Володимир Васильович, колезький секретар, 58 років, мав 715 десятин землі у с. Антонівка Пирятинського повіту, внесений до 2 частини родовідної книги по Указу Герольдії від 7 січня 1857 року, №410 . (Ф. 379.-Оп.3.-Спр.5-А.-Арк. 303).

В архіві зберігаються списки дворян, що мають право участі у дворянських зібраннях, датовані 1913-1916 рр. У цих списках зазначалася кількість землі, що була у власності учасників дворянського зібрання. Так Тарновський Андрій Васильович мав 1916 року в Лохвицькому повіті 183 десятини землі. (Ф. 379.-Оп.3.-Спр.3.-Арк. 3). А Тарновський Володимир Васильович, колезький секретар, 1913 року - 215 десятин, 1916 року - 213 десятин. (Ф. 379.-Оп.3.-Спр.6.-Арк. 25, Спр. 6 .-Арк. 4).

Щодо земельних володінь поміщиків Тарновських, то відомості збереглися у фонді Полтавської межової палати, Лохвицької (Ф.612-Оп.-1-Спр.164,165), Пирятинської (Ф.828. Оп.-1.-Спр. 80,99,240) повітових земуправ. Так, межові книги земельних ділянок поміщиків Тарновських у Лохвицькому повіті, а саме: Олександра Андрійовича, Василя Андрійовича, Дмитра Андрійовича, Авксентія Івановича - зберігаються у фонді Полтавської межової палати . (Ф. 370.-Оп. 2.-Спр.4-22, 115-183, 271.).

За документами Пирятинського духовного правління простежується зв'язок родини Тарновських з Пирятинським та Лохвицьким краєм. На жаль, документи Покровської церкви с. Антонівки збереглися частково. Метричні книги є в наявності лише за 1834, 1835, 1836, 1838, 1841, 1843 рр. Сповідні відомості вищевказаної церкви в наявності з 1787 по 1843 рр., але знову ж таки збереглися не всі роки.

Документи свідчать, що поручик Василь Васильович Тарновський (у сповідних відомостях до 1819 року записаний як капітан, з 1821 року поручик), був на сповіді 1808 року сам.) (Ф. 801.-Оп.1.-Спр.877.-Арк. 1 зв). 1810 року значиться і дружина його Ганна. (Ф. 801.-Оп.1.-Спр.1991.-Арк. 40 зв), у записах 1819 року, окрім дружини ,вказані діти: Василь -9 років, Марія -7 років, Ганна -6 років, Євфимія (в деяких записах Емілія) -2 роки. (Ф. 801.-Оп. 2.-Спр. 254.-Арк. 21).

У записах 1824 року значаться, окрім батьків, діти: Василь -14 років, Марія- 12 років, Ганна -11 років, Євфимія -9 років, Микола -8 років, Надія -4 роки. (Ф. 801.-Оп.1.-Спр.2600.-Арк.20 зв., 21).1826 року записані нові члени родини: Михайло -3роки, Яків -2 роки.(Ф.801.-Оп.1.-Спр.2728.-Арк 2). 1833 року сповідалася вдова Ганна Федосіївна Тарновська та її діти: Василь- 22 роки, Ганна -19 років, Емілія -17,Надія -15 , Михайло -10, Яків -8 , Ульяна - 4 роки. (Ф.801.-Оп.2. -Спр.386).

1838 року записані померлого поручика Василя Тарновського спадкоємці: Микола - 19 років та Надія -16 років. (Ф.801.-Оп.1.-Спр. 3861.-Арк. 1 зворот). Окремий запис щодо поміщика колезького секретаря Василя Васильовича Тарновського 28 років,який був на сповіді з дружиною Людмилою Володимирівною, 22 роки, та однорічним сином Василем.(Ф.801.-Оп.1.-Спр.3861.-Арк.3).

1841 року склад родини Тарновських: Василь Васильович, дружина Людмила Володимирівна, діти їх: Василь- 4 роки, Марія -2 роки, Володимир-1 рік. (Ф.801. -Оп.2. -Спр.503. - Арк.2 зв.). Записи закінчуються 1843 роком ,склад сім'ї не змінився.(Ф.801.-Оп.1. -Спр.4468. - Арк. 3 зв.).

Як відомо, Степан Васильович Тарновський 12 листопада 1712 року отримав гетьманський універсал на с. Білоцерківці Пирятинської сотні. В архіві збереглися сповідні відомості Святоведеновської церкви с. Білоцерківці Пирятинського духовного правління за 1766-1803 роки, але Тарновські значаться лише за 1777,1778, 1783,1784,1793 роки. Так у 1777,1778 роках були на сповіді: генеральний бунчужний Яків Стефанович Тарновський, дружина його Олена Василівна, діти їх: Василь Якович, Стефан Якович, дружина останнього Параска Андріївна. (Ф.801. -Оп.1.-Спр.538. -Арк. 57 зв. —Спр.572.-Арк.1 зв.).

1783, 1784 у розписі значаться : ротмістр Стефан Якович Тарновський та його дружина Параска Андріївна, діти не записані;1787 року - колезький асесор Стефан Якович Тарновський та його дружина Параска Андріївна, діти не записані.(Ф.801. -Оп1.-Спр.783.-Арк, 26 зв.; -Спр.810.-Арк. 32 зв.; -Спр.889.-Арк.1 зв.).

Особливість розпису за 1793 рік полягає в тому, що до нього внесений трирічний (?) Григорій Тарновський, його мати Параска Андріївна та вітчим Григорій Почека не значаться. (Ф.801.-Оп.1.-Спр.1128.-Арк.57). Метричні книги зазначеної церкви у держархіві відсутні, тому перевірити правдивість цього запису за документами архіву неможливо.

Відомості щодо окремих представників родини Тарновських розпорошені і в інших фондах архіву. У справах Канцелярії Полтавського цивільного губернатора значиться Авксентій Іванович Тарновський: «избран Полтавским губернским собранием 6 июля 1855 года во 2-й Малороссийский казачий полк, утвержден высочайшим приказом 15 августа 1855 года, сложившим полномочия 5 августа 1856 года». (Ф.-83.- Оп. 4.-Спр. 229. - Арк.10 зв.).

Про зв'язки полтавської меценатки, збирачки старожитностей К.М. Скаржинської з В.В.Тарновським засвідчують документи фонду Скаржинської. (ф.222). У Василя Васильовича Катерина Миколаївна придбала окремі експонати, документи з історії Полтавського краю для своєї колекції. В.В.Тарновський запрошував її оглянути його зібрання. (Ф.222. - Оп.1.-Спр.129).

Підводячи підсумки огляду джерел архіву з історії родини Тарновських, слід відмітити, що вони розпорошені по різних фондах, стосуються лише деяких осіб, але дають можливість уточнити, підтвердити окремі відомості з історії славної родини дворян Тарновських.

“Воля на Ромодані” Овксентія Тарновського

Понад 100 років тому почесний член Чернігівської губернської архівної комісії, відомий колекціонер і меценат Василь Васильович Тарновський /мол./ запропонував у дар чернігівському губернському земству свій музей “в высшей степени замечательный по коллекции собранных там древностей, относящихся к Малороссии”.¹ При цьому він турбувався про те, щоб “это собрание навсегда сохранилось в неприкосновенной целостности, а музей принес в будущем наибольшую пользу, служа для изучения родного края, который он так любил”.²

Мрія та мета життя Василя Васильовича здійснилася. Його рідкісне музейне зібрання стало основою одного з найкрупніших за значенням історичних музеїв України - Чернігівського історичного музею імені В.В.Тарновського. Збиральницька діяльність В.В.Тарновського /мол./ не була випадковою. Національно-культурні традиції великої родини Тарновських - явище унікальне в нашій історії. Жоден дворянський рід не дав нам стільки відомих громадських діячів, меценатів, науковців, діячів культури.

Декілька гілок цього роду пішли від тих представників найвідоміших родин шляхтичів, що приїхали в козацьке військо гетьмана Виговського після польського сейму 1658 року, присвяченого справам в Україні.³ Родовід українських Тарновських починається саме у XVII ст.⁴

У другій половині XVIII ст. козацька старшина, в т.ч. Тарновські отримали російське дворянство; вони займали різні державні посади, мали майно, брали участь у місцевому самоврядуванні. Особливо багато маєтків Тарновських було на Чернігівщині та Полтавщині. Їхні сімейні архіви, бібліотеки майже не дійшли до нас у повному обсязі, але те, що залишилось, характеризує їх як українських патріотів, небайдужих до долі свого народу. Широко відомі імена земських діячів В.В.Тарновського /мол./, братів А.П. і В.П.Тарновських, меценатів Г.С.Тарновського, братів Я.В. та В.В.Тарновських, але у вивченні історії цього роду ще багато “білих плям”, наприклад, майже не пишуть про Варвару Павлівну Тарновську, одну з засновниць жіночих Бестужевських курсів в Санкт-Петербурзі та жіночого руху в Росії і Україні.⁵

Тарновські залишили нам документальні свідчення про життя українського суспільства. Одне з таких свідчень - рукопис Овксентія Тарновського, який зараз зберігається у Роменському краєзнавчому музеї Сумської області.⁶ Це невелике за обсягом оповідання у віршах, яке справедливо можна назвати енциклопедією життя української глибинки середини XIX ст., написане з великим гумором. Подібні твори багато років вважалися побутовим примітивом, вони майже не досліджені досі.

Сам Овксентій Тарновський - нащадок Івана Ляшка /Тарновського/, син лохвицького поміщика. Народився 15 лютого 1824 року в селі Калинівці Лохвицького повіту Полтавської губернії. У 18 років поступив на службу: з 1842 - у канцелярії Чернігівського губернатора, з 1846- канцелярії Чернігівського повітового предводителя дворянства, з 1849- на службі в канцелярії Полтавського дворянського депутатського зібрання. Він добре знав життя українських дідичів – своїх сусідів не тільки завдяки службі: адже це було і його життя.

Після початку Кримської війни він пішов служити корнетом 2-го Малоросійського полку, а після 1856 року, вже у відставці, брав участь у діяльності органів місцевого самоврядування. Передові погляди на кріпосну систему В.В Тарновського /ст./, Г.П.Галагана та інших знайшли відгук і у душі Овксентія Тарновського. З початком земської реформи він активно брав участь в роботі земств. В 1868 р. був наглядачем Прилуцького повітового училища.⁷ Про його родину відомо лише, що був одружений з Катериною Никанорівною Хитрово, мав трьох синів та дочку.

Як потрапив його рукопис до Роменського краєзнавчого музею – невідомо. Можна лише припустити, що його привіз з Полтавської губернії історик та археолог М.О. Макаренко, який в 30-ті роки ХХ ст. працював у Роменському музеї, або рукопис був переданий кимось із громадян. Сам рукопис невеликий, біля 90 сторінок формату шкільного зошита. В ньому два оповідання у віршах, в кінці записано декілька віршів інших авторів, в тому числі В.Забіли, О.Кандиби, Т.Гуда.

Перше оповідання має титульну сторінку, оформлену автором: “Малоросійські стихотворення, сочинення Авксентія Тарновського. В дороге в Москву и обратно 1854 года августа 6 дня”. Вірші прості, в традиціях усної народної творчості, але структура оповідання чітко продумана: тричі чередуються глави /усього 10 глав/ - “К читателям”, “Разговор дядька с племянником”, “Казки”. Сюжет нехитрий: автор розповідає про те, що йому вдалося почути на одному з постійних дворів під час ночівлі та висловлює свою думку про почуте та про провінційне життя взагалі. Казками Овксентій Тарновський називає історії - бувальщини, які розповідає власнику заїжджого двору його племінник Олексій, що заночував у дядька через різдвяний буревій.

У зверненні до читачів автор розмірковує про себе, книги українців, долю людини, критикує великодержавне ставлення москвичів до українців, захищає своїх, пояснює, чому взявся за перо:

Ви знаєте, що жодна книжка
Сама із роду не писалась,
А із людського глузду бралась.
Готове легко вам читати,
Судить, сміяться, розбирати,
А той, хто пише, той не знає
За що, про що свій ум ламає.⁸

.....
Московських книжок есть довольно:

Так як води у морі- повно,
А наших же книгопродавці
Цураються держати в лавці.
Мабуть скупа на їх казна,
Або ж не всяке мову зна.
До того ж діла нам не має,
Чи хто чита, чи не читає,
А ми сами для себе пишем,
Бо тим живем, на те ми дишем...⁹

Роздуми про стосунки росіян та українців виникають у автора по дорозі в Москву:

Я сам полтавець, там родився,
І за своїх не раз сварився
У Москві з бородачами.
Тепер до їх і калачами
Мене б ніхто не заманив,
А я колись там довго жив.¹⁰

Про своїх земляків автор говорить просто:

Хто був у Варві і в Журавці,
Той знає, де живуть полтавці,
І знає те, що ми не звіри,
А одной із Москвою віри.
Що в нас церкві єсть і ікони,
І сами ж ті, що в них, закони,
А тільки разлиця здорова
У тим, що наша інша мова.¹¹

Сюжет першої казки племінника Олексія, яку він розповідає на прохання дядька,- історія чумака Максима Синиці, людини сміливої, яка має репутацію людини лихої, а також “легкої на руку і на мови”. Цей Максим Синиця не давав людям проходу, коли повертався із Криму. Як персонаж він яскрава постать чумака нового часу. Сам Олексій ледве не постраждав від нього, “насилу вдрав”.

Перша казка лише роздразнила дядька, він чекає наступної. Тоді Олексій починає про панів- улюблену тему розмов простих людей. Перед тим, як починати казку, він помічає:

Про добрих нічого писати,
Бо добрих далеко чувати...¹²

І розпочинає другу, найкращу казку-оповідання, про поміщиків села Голопузівка, що знаходиться

Як їдем з Лохвиці в Прилуку
Напівпуті у праву руку...¹³

Голопузівка знаменита тим, що там можна втопитися у багнюці у будь-яку пору року, але головна особливість її - поміщики, на дивовижу багаті і жадібні. Овксентій Тарновський розповідає:

Чуднії там діла ведуться:
Як часом де пани зберуться -
Оттам-то можна навтишаться,
Наслухаться, ума набратися!
Один кричить, другий смееється,
Третій в спір с ким заведеться,
Четвертий хоче показаться
Умнішим всіх і посміяться
Над ними, кашляя ходить,
Де сісти місця не находить,
Загадки видає, чита уроки.
Штовхає панів під боки,
Свічки зрива, дітей лякає;
З панами більше розсуждає
Про Біблію, псалтирь, часловець,
Навидера казок, післовець
І всі пани його обступяють,
Ригочуться, очей не спустяють
В його як він що розсужда...
А панночки як посідають
Кругом стола- як заспівають!
Ну, сучий син? Хоть забариться,
Аж ходить ходором світлиця.
Вони не то що заспівають,
У карти у возка гуляють,
Брюкаються, одна дну пхають,
Або ж так зразу повтікають.
Там панни сидять, як квочки,
Любуються: що наши дочки,
Все знають і всьому учились,
Недаром, значить, вбиточились.
Дітвора плачет, з хати рветься,
І в сад уся як забереться!
Оттам- то бігають, гайсають,
Сорочі гнізда видирають,

Зелену овощ обривають:
“Нехай собі дітвора ходить,
І що вона кому там робить?
Колись же й ми були маленьки
Оттак там розсуджують неньки...¹⁴
А панів в голопузівці мешкає багато:
Оттам панів силенна- сила!
Десь мабуть смерть їх не косила,
А людський мор їх не морив,
Що розплодилось, як жидів,
Поки містечко не пройдете,
Усіх чинів ви там найдете,
Там йсть як таясь от казала,
Від денщика до генерала.¹⁵

І ця панська “силенна сила” нічого не робить для власного села.

Олексій розповідає про таке собі подружжя панів Биченків, з якого можна було б написати такий персонаж, як Плюшкін М.Гоголя. Судіть самі:

Там був один панок багатий,
Вівці мав і скот рогатий,
Грошви до напасті нажив
Ще з того время, як служив.
А жаден гад: за хліб, за сало,
За що не бере, бувало...
А що скупий та невгомонний,
Дай ще жінку підібрав,
Мабуть чорт їх спарував.¹⁶

Цей пан, маючи великі прибутки, одягався бідно, накопичував багатство невідомо для чого.

Кожух нагольний, сирячина,
Пістря, китайка, крашенина,
Отто його одіжа любя,
А таки вовча була шуба,
Про празник мав на поготові
Сиртук та чоботи шкапові,
Штани, платок, жилет парчовий,
Картуз клеенчатий, ще новий,
Й то тогда він одівався,
Як хто у гості набивався.
Чи сам був на собі сердитий-
Ходив, нахмурившись, небритий,
У драних чоботях, в кожусі,
У батьківському капелюсі.¹⁷

Такий вигляд “проріхи на людстві”! Коли читаєш цю казку, вражає ставлення автора, теж поміщика, до поміщиків. З гумором описує їхнє життя, його нікчемність, духовне спустошення, вбогість; мальовничо описує саму господиню, пані Биченко:

...пані дуже злая,
Така, що страшно і сказать!
А що на від- не можна б дать
Шага- погана, не моторна,
Не чипурна і не проворна,
Уся засалена ходила,

Бо хліб пекла, діжу меси́ла,
Дрова у пічку накидала,
Сама по горшках зазірала.¹⁸

Маючи власну прислугу, треба і не треба, пхала свій ніс в усі справи, з усіма свари-
лась: “до того вже всім огідлась”¹⁹. Так безжалісно описав О.Тарновський устами Олексія
цю колоритну пару. Олексій одного разу бував з батьком у Биченків:
косили, але

От ми суботи як дождались,
А взяли дай роцитарись...²⁰
І Олексій зробив мудрий висновок:
До бідного прійди ти у хату,
Він буде рад, позве в кімнату,
Напоїть добре, нагодує,
Людей, скотину, приготує,
Внесе соломки у оселю,
Постелі ще тобі постелє.
До дому ідеш- проведе,
Щей на дорогу покладе.
А як багатий бал справляє,
Порядку того він не знає.
Він робить бал той не для тебе,
А більше в розкоші для себе,
Щоб славу в люди розпустить,
Що він вміє угостить.²¹

Казка має глибокий філософський зміст. Овксентій Тарновський не випадково виби-
рає теми та героїв своїх оповідань, які деяким видаються фантастичними, і хоча цю буваль-
щину сам автор називає “побрехеньками”, все – чиста правда.

Третя казка теж про знайомих Олексія:

Кирила,

А по прозванію- Мурмила,
Хозяин з роду заможенький,
Не дуже щедрий, не скупенький...
Тихенько жив, ні з ким не бився,
З людьми в соседстві не сварився...²²

Але казка не про його життя, а про те, як він сватав на прохання сусіда Федора йому
наречену Марину, яка була з багатой родини. Кирило добре справився з цим дорученням-
він таки засватав п'яницю Федора за Марину, яка “сказать, що не поспіла- дак пасок з
тридцать, мабуть з'їла”.²³ Ця забавна історія- типова, в ній багато цікавого про весільні
звичаї, народні традиції, побут українського народу.

Усі персонажі оповідань Овксентія Тарновського мешкають в прилеглих до Ромоданівського шляху місцевостях. Цей шлях був відомий багнюкою та розбійниками. Слово “Ромодан” перекладається як “велика дорога”. За одним переказом назва шляху пішла від прізвища воеводи Г.Г.Ромодановського, за іншим – від чумака Ромодана.²⁴

Друге оповідання рукопису Овксентія Тарновського називається “Воля на Ромодані”. Сам автор прямо не вказує, коли воно було написано, але з тексту зрозуміло, що події оповідання відбуваються навесні 1861 року, коли в селах України читали царський маніфест про селянську реформу, як говорили селяни – про волю. Автор розповідає про події декількох днів під час поїздки панської родини Ромоданівським шляхом. Оповідання, як і перше, написано з гумором, іноді дуже їдким. Воно починається з блискучої характеристики шляху:

Великим шляхом Ромоданом,
Степами, прямо на Лубни
Тягнулось щось таке редваном,
Удаль пробравшись за Ромни.
Дорога – грязькая на вікі,
Колеса плугом мов оруть!
І коні біднії – шкапики
Насилу тягнуть, аж ревуть!
А кучери пороздягались,
Махають пугами, кричать,
Лакеї два поразбувавшись,
Щоб коням помочи давать,
Один узявся за пристяжну,
Другий колоши підкотив,
Натуживсь так, що мідну пряжку
На три щипатки ж россунив.²⁵

Саме так їздили люди Ромоданівським шляхом не одне століття. Слуги-кріпаки, щоб легше було тягнути ридван, підсміюються над вагою панів. Лакей починає розмову про сам шлях:

Цей шлях страшеним мені здався,
Його мій батько добре знав.
Не раз з розбоями брюкався
/Лакей розказувать тут став/.
Колись давно по Ромодану
Такий страх божій навело,
Що ні купцеві тут, ні пану,
Проїзду зовсім не було.
Жили в Замсянках душегуби.
Було аж три їх тут сім'ї:
Орисинки, Паньки, Шкаруби,
И мали участки свої.
Усіх проїзжих грабували,
Ловили баб, жінок, дівок,
Старих поганих убивали,
А тим щепили свій порок.
Тут, кажуть, єсть таки прикмети,
Де заривалось їх добро:
Перські галмазнії браслети,
Церковна утварь, сребро.
Тут десь колодязь той страшений,
Що кидали туди панів:
Попів, купців, вісь мир хрещений,
Хотив хто, или не хотив.
Тут десь та ямища бездонна,
Там мілочь вся негодна:
Карет, возів, кибиток повна
Із верху самого до дна.
Тут десь той погреб безконечний
На всіх таких пустих степах,
Як хто спіймається сердешний,
Докончіть вік свій там в цепях!
Пісок молоть його заставлять,
Або сукать з землі канати,

А біса з пугою приставлять,
Такого, щоб порол, як кат.²⁶

Історія, яку розповів лакей, в більшості правдива. Цілі села, родини з околиць з Ромоданівським шляхом місцевостей споконвіку займались розбоєм та душогубством. Існує багато легенд та страшних оповідань про Ромодан, одне з них розповів О.Тарновський. Слова лакея насторожили пана, треба було ночувати на постоялому дворі, власником котрого був єврей. В ХІХ ст. єврейське населення Російської імперії було безправним, спостерігався справжній геноцид, і євреї, по можливості, намагалися відплатити своїм кривдникам. Господарям заїжджих дворів часто діставалось від проїжджих, доходило до бійки, а особливо страждали євреї. Автор навіть мову єврея передає з особливостями мовлення – цоканням”:

Куди вас бог несе- далеко,
Що й ідете в такую грязь?
Бо бачу конікам нелегко,
Ци ви поміщик, грап, ци князь?²⁷

Пан зупиняється на ночівлю. В цей час і відбуваються основні події. “Ряба, мордата, препогана” Євдоха, прислуга пана, випадково почула розмову пана та єврея про волю:

А ви своїм узе цитали?
Звініть, сцо смію попитать,
І сцо вони на те казали?
Сцо мозе волі не хотять?²⁸

Пану не хочеться читати про волю та хвилювати кріпосних в дорозі, він просить єврея мовчати і випадково губить листок з текстом маніфеста, але Явдоха, хоча читати не вміє, листок непомітно підняла та сховала. Єврей швидко зміркував, що в нього з’являється можливість відплатити за все разом, за усі свої приниження. Коли пани вляглися, він напоїв слуг, а потім розповів їм про волю, а Явдоха віддала папір. Кучери пішли до коней:

І лають пана на чом світ,
Що царський лист, прямої, законний
Не хоче досі об’явить.
Постой же пане, будеш знати,
Не вдасться волі більш ховати,
Бо ми тепер тобі без плати
Не хочем коней запрягать.
А може ще й так случиться,
Що зрук усе здамо тобі,
Ніж маєм ми отут возиться,
То лучше підемо собі.
Нехай тобі лиха година,
Шукай, нішпай других людей,
У нас тепер свій хліб, скотина,
Грунти, тютюн і хамазей.
Тепер нам вільно: по покосу,
По стерням і лісам бродить.
Косить, рубать чуже без спросу
Ніхто не сміє воспретить.
У нас свій суд, своя розправа,
Усіх ми будемо судить.
Нащо вже нам тепер Пільтава,
І нащо той Сенат трудить...²⁹

Такими простими та наївними були уявлення про волю більшості кріпосних цього часу, особливо дворових. І вони втекли до себе в село, кинувши свого пана.

Вранці єврей виставив великий рахунок за постій, і пан, який лякався розбійників й не брав з собою багато грошей, не зміг заплатити, він вирішив залишити під заставу коней та відправитися додому з родиною пішки:

Великим шляхом Ромоданом,
Степами, прямо на Лубни,
Ті самі, що тяглись редваном,
Пішечком дибають пани...³⁰

Проїжджі люди сміються над ними:

Мінулась розкіш вам, шкода!
От скоро прийдеться на полі
Самим орать і скиридить.
Пашню носить у приполі,
Щоб сіять іще і косить!
Забудь лиш пан вашу охоту-
По полю зайчиків стрелять,
І без всякого розчету
У карти день і ніч гулять.
Тепер вам треба, пані мати,
Вставать до пасок уночі,
Покинуть тії зайві трати,
Носить під платєм обручи.
Забудьте, панночки, вже танці,
І чорт зна що таке молоть,
Бо вставать вам треба вранці
Розсаду в парниках полоть.
І вам, панички- стріжата,
Прийшлося норови кидать:
Шукать по полю, де дівчата,
Щоб нишком з ними жартувать...³¹

Розмови про реформу ходили різні, більшість не уявляла, як складуться взаємовідносини між панами та колишніми кріпаками. Овксентій Іванович Тарновський розповів нам одну з версій, як все може бути, що ж, він у чомусь передбачив 1917 рік... А поки все, що залишалось панам, скоритися тому, що сталося. Так оповідання й закінчується:

І так забравши свої злидні
Сердешні біднії пани
Ішли пішком чи два, чи три дні,
Покіль прийшли аж у Лубни.
А хто счита сю річ обманом,
Щоб лучше знать про тих панів,
Нехай проїде Ромоданом
Аж от Ромна да до Лубнів.³²

Таке свідоцтво свого часу залишив нам Овксентій Іванович Тарновський. Ці два оповідання мають явний антикріпосницький характер. Вони були написані у пореформену епоху, коли відходили в минуле старі уявлення, кріпосне життя. Сюжети, які намалював О.І.Тарновський, з повсякденного життя, саме тому оповідання- цінне історичне джерело, взагалі рукопис потребує подальшого серйозного дослідження.

-
1. Труды черниговской губернской архивной комиссии. 1897-1898.-Чернигов, 1914.-Вып.1.-С.32.
  2. Шугуров Н. Памяти Тарновского. //Киевская старина.-1899.-Июль.-Т.66.-С133.
  3. Шерер Ж. Літопис Малоросії, або історія козаків - запорожців.-К,1994.-С.228.
  4. Модзалевський В. Тарновські.//Хроніка-2000.-1996.-Вип.16.-С.175-190.
  5. Бекегова М.А. Воспоминания об Александре Блоке.-М,1990.-С.664.
  6. Малоросійські стихотворення. Сочіненія Авксентія Тарнавскаго в дороге в Москву и обратно 1854 года августа 6 дня. Рукопис.-Роменський краєзнавчий музей. б/н.
  7. Модзалевський В. Тарновські.-С. 183.
  8. Малоросійські стихотворення. Сочіненія Авксентія Тарнавскаго. Арк.1.
  9. Там само.-Арк.1зв.
  10. Там само.-Арк.1зв.
  11. Там само.-Арк.3
  12. Там само.-Арк.12
  13. Там само.
  14. Там само.-Арк.13-14
  15. Там само.-Арк.12
  16. Там само.-Арк.14
  17. Там само.-Арк.15
  18. Там само.-Арк.16
  19. Там само.-Арк.16 зв.
  20. Там само.-Арк.19
  21. Там само.-Арк.19-19 зв.
  22. Там само.-Арк.22-22 зв.
  23. Там само.-Арк.31
  24. Коваль А.П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України.-Київ, 2001.-С.274.
  25. Тарновський Овксентій. Рукопис.-С.35
  26. Там само.-Арк.36-36 зв..
  27. Там само.-Арк.37
  28. Там само.-Арк.37 зв.
  29. Там само.-Арк.39
  30. Там само.-Арк.40 зв.
  31. Там само.-Арк.41
  32. Там само.-Арк.42

Варвара Павлівна Тарновська (1844 – 1913)

Подружжя Тарновських – Іполит Михайлович та Варвара Павлівна залишили в історії ХІХ ст. яскравий незгладимий слід, який часто називають часом шестидесятників. До середини ХІХ ст. Росія була “тяжко хворою” – кріпосне право, застій в економіці, невдачі в міжнародній політиці та інше – необхідно було терміново розпочинати реформи в країні. Про це відкрито говорили передові люди. Однією з найгостріших проблем у величезній Росії було жіноче питання: повне безправ'я жінок /не лише бідних, але й заможних верств населення/, відсутність можливості отримати освіту, кваліфіковану медичну допомогу, захистити свої права тощо.

Одними з тих, хто розпочав боротьбу за права жінок, перебудову життя народу Росії, стали Варвара Павлівна Тарновська та брати-лікарі Іполит та Веніамін Тарновські, їхні друзі – суспільні діячі. Те, що їм вдалося зробити за 40 років самовідданої праці, можна назвати революційним переворотом. Людиною, під впливом якої сформувався світогляд Варвари Павлівни Тарновської, яка допомогла стати їй відомою громадською діячкою, був її чоловік Іполит Михайлович Тарновський /1832-1899/.

Він народився 30 березня 1832 року в українському містечку Яготин, був нащадком полтавської гілки знатного дворянського роду Тарновських. Відомому полтавському громадському діячу і масону Володимирі Васильовичу Тарновському він доводився внучатим племінником.¹ В 1855 році Іполит Тарновський закінчив медичний факультет Московського університету. З 1855 року був лікарем в Санкт-Петербурзькому виховному будинку, лікарем при повивальному інституті /1859-1861/, займав посаду санкт-петербурзького міського акушера, потім майже до кінця життя був помічником директора Надеждинського родопомічного закладу, а з 1898 року – його директором. Багато років був лікарем-консультантом Калинкінської лікарні, де лікувалися переважно бідняки.² Іполит Михайлович за свою дисертацію “Про механічне лікування хвороб матки” в 1869 році був відзначений ступенем доктора медицини.

Не менш визначною особою був і його молодший брат – Веніамін Михайлович Тарновський /1837-1906/, знаменитий дерматолог та венеролог. Як і брат, він закінчив у 1859 році Московський університет, став займатися шкірними та венеричними хворобами в санкт-петербурзькій Калинкінській лікарні, а в 1863 році був відзначений ступенем доктора медицини в Медико-хірургічній академії за дисертацію “Розпізнання венеричних хвороб у жінок та дітей”. З цього часу він став викладачем Медико-хірургічної академії, а в 1872 році – професором академії по кафедрі шкірних та венеричних хвороб.³ Обидва брати – автори численних статей, наукових праць. Вони відкрито говорили та писали про те, що хвороби, у тому числі й венеричні, - результат тяжкого життя людей, що це – соціальне явище. Брати доводили необхідність створення по всій Росії густої мережі лікувальних закладів, доводячи виліковність багатьох захворювань, запропонували ряд препаратів для їхнього ефективного лікування, вказували на необхідність санітарної просвіти народу, збільшення штату акушерів, лікарів, в тому числі домагалися дозволу займатися медичною практикою жінкам.

В 1885 році В.М.Тарновський заснував “Російське сифілідологічне і дерматологічне товариство” – перше в Росії наукове товариство в цій галузі медицини, одне з перших в Європі. Його наукові праці та підручники переведено на багато європейських мов.⁴ Відділення товариства були і в Україні, а діяльність Тарновських стала прикладом для багатьох українських лікарів та акушерів.

В. П. Тарновська (1844–1913)

І якщо про В.М.Тарновського написана книга,⁵ то імена В.П. та І.М.Тарновських несправедливо забуті. Виняток становить збірник “Памяти Варвары Павловны Тарновской”, виданий Комітетом товариства для надання коштів Санкт-Петербурзьким вищим жіночим курсам, що зберігся в Санкт-Петербурзі в єдиному екземплярі.⁶ Іноді зустрічається її ім’я в мемуарній літературі.⁷ Між тим Варвара Павлівна Тарновська була відомою людиною другої половини ХІХ ст., прообразом Віри Павлівни – головної героїні роману М.Г.Чернишевського “Что делать?”, що став улюбленою книгою демократів багатьох поколінь.

Варвара Павлівна Тарновська /уроджена Зурова/, народилась 17 лютого 1844 року в Тульській губернії в маєтку своєї бабусі. Її мати рано померла, а 11-літню дівчинку віддали до Катерининського інституту шляхетних дівчат в Санкт-Петербурзі. В 1861 році вона закінчила інститут.

1861 рік став переломним в її житті. Всі розмови в суспільстві велись про велику реформу, студентське безладдя, арешти, тощо. В цей час вона зовсім юною вийшла заміж за лікаря І.М.Тарновського. Середовище, в якому вона опинилася, було майже революційним. Великого впливу вона зазнала і з боку Надії Василівни Стасової, сестри відомого юриста – захисника революціонерів Дмитра Васильовича Стасова та відомого мистецтвознавця, критика й літератора Володимира Васильовича Стасова. Н.В.Стасова з 1858 року працювала в Калинкінській лікарні, притулку горя та жалю. В тій же лікарні консультував й В.М.Тарновський.

За ініціативою Марії Василівни Трубнікової /дочки декабриста Василя Петровича Івашева та французьки Камілли Ле Дантю/ та Н.В.Стасової в цей час було створено благодійне товариство для надання допомоги бідному населенню Санкт-Петербурга. Серед його активісток була й українка Н.Білозерська, дружина Василя Михайловича Білозерського. Невдовзі товариство було реорганізовано, М.Трубнікова, К.Івашева, О.Філософова, Н.Білозерська заснували “Товариство дешевих квартир та допомоги бідним жінкам Санкт-Петербурга”. Це товариство тісно співпрацювало з медичними закладами Санкт-Петербурга, надавало допомогу нужденним. Засновники товариства були впевнені: разовою подачкою життя не зробиш кращим, треба дати можливість вдовам, матерям-одиначкам, сиротам самостійно заробляти та твердо спиратися на ноги.

В таке середовище й потрапила Варвара Павлівна, коли вийшла заміж за І.М.Тарновського. Сучасники писали про її привабливість, одухотворену зовнішність, видатний розум, організаційні здібності, енергію, виключну працездатність. Варвара Павлівна підключилась до найважчої громадської роботи. Разом зі своїми однодумцями вона стала однією із засновниць жіночого руху та демократичних процесів в країні.

Варвара Павлівна Тарновська, Надія Василівна Стасова та інші стали ініціаторами руху за те, щоб жіноча освіта в Росії була доведена до рівня чоловічої, виказавши думку про створення першого в Росії жіночого університету. Їх підтримали найкращі вчені Росії: Д.І.Менделєєв, І.М.Сеченов, А.М.Бекетов, К.М.Бестужев-Рюмін /син декабриста/, П.О. Наранович – начальник Медико-хірургічної академії. Усі вони, щоб підтримати починання, перший рік погодилися читати лекції безкоштовно.

Уряд відмовив, дозволивши лише проведення спільних лекцій для чоловіків і жінок. Комітет курсів очолив професор А.М.Бекетов. Заняття проводилися 4 рази на тиждень, з 1872 року курси розміщувались в будинку Володимирського повітового училища на Володимирській площі Санкт-Петербурга, тому стали їх називати “Володимирськими”. Увесь цей час Варвара Павлівна Тарновська займалася різноманітними питаннями діяльності курсів, продовжуючи боротьбу за відкриття вищого жіночого учбового закладу. Нарешті восени 1877 року проект вищих жіночих курсів був затверджений за умови, що вони будуть приватними, а Володимирські курси будуть закриті. Міністр народної освіти запропонував оформити курси на ім’я професора К.М.Бестужева-Рюміна, тому в історії за ними назавжди закріпилася назва “Бестужевські”.

В тому, що нарешті було відкрито перший жіночий вищий учбовий заклад Росії, велика заслуга й Варвари Павлівни Тарновської. З відкриттям курсів виникла проблема: де взяти кошти на їх утримання. Й усіма цими питаннями займалася В.П.Тарновська. Влітку 1878 року було створено товариство для пошуку коштів курсів. В.П.Тарновська в листопаді

1878 року була обрана казначеєм комітету товариства. Займаючи цю посаду 25 років /до обрання її головою Комітету товариства в 1903 році/, вона виконувала роботу казначея бездоганно, без касира та бухгалтера власноручно вела справи, дивуючи численних державних ревізорів.

Як казначей, вона не могла не помітити, яка велика сума витрат йде на оренду приміщень для курсів, тому вона запропонувала розпочати збір коштів на будівництво власного будинку для курсів /1884/, а також будинку гуртожитку для слухачів курсів /1894/.

Вона була серед авторів усіх доповідних записок, прохань, що направлялися уряду та міській владі, твердо відстоюючи інтереси вищих жіночих курсів, мала колосальну працездатність, вимогливість до себе та інших. 22 вересня 1885 року був урочисто відкритий “перший будинок, споруджений в Росії вищій жіночій освіті” /слова професора А.Бекетова на його відкритті/.⁹

В 1897 році за ініціативою Варвари Павлівни Тарновської було засновано товариство допомоги бідним слухачкам Санкт-Петербурзьких вищих жіночих курсів, вона стала беззмінним головою правління, бездоганно ведучи справи, не даючи приводу для закриття курсів, про що мріяла багато років влада. Завдяки їй вищі жіночі курси, каса яких починалася з 200 рублів готівкою, через 25 років мала оборот коштів - 2 млн. рублів, на курсах отримували освіту більше 6000 жінок з усіх кутків імперії, курси мали майже 200 чоловік персоналу, не рахуючи обслуговуючий персонал.¹⁰

Варвара Павлівна багато зробила для європейського жіночого руху. Її зусиллями на виставках у Нижньому Новгороді, Стокгольмі, Парижі були влаштовані відділи, присвячені Санкт-Петербурзьким вищим жіночим курсам. На міжнародному жіночому конгресі в Берліні вона виступила з блискучою доповіддю про курси французькою мовою. Вона сприяла увіковіченню пам'яті С.В.Ковалевської та спорудженню пам'ятника на її могилі в Стокгольмі.¹¹

За пропозицією Варвари Павлівни Тарновської був відкритий юридичний факультет Бестужевських курсів. Велике політичне значення мало святкування 25 річниць курсів, організоване з ініціативи вже немолодої та хворої В.П.Тарновської.

В останні роки життя Варвара Павлівна багато сил віддала будівництву фізико-хімічного інституту Вищих жіночих курсів. Будинок був побудований, рада курсів постановила надати фізико-хімічному інституту ім'я Варвари Павлівни Тарновської, але з початком I світової війни щойно побудована будівля була передана під шпиталь.

З авторитетом В.П.Тарновської були змушені рахуватися вищі чиновники імперії, неодноразово вона очолювала депутації громадськості, коли над Вищими жіночими курсами нависала загроза закриття. Головним результатом її діяльності стало те, що в усіх кутках великої імперії, в тому числі і Україні, працювали випускниці курсів – медики, педагоги, вчені, юристи; а в університетських містах було дозволено відкрити аналогічні курси, в тому числі і в Києві.

У Варвари Павлівни та Іполита Михайловича Тарновських було 4 дочки, на жаль, поки що про їх долю мало що відомо. Знаємо лише, що їх донька Марія Іполитівна була одружена з професором Юр'ївського університету /м. Тарту, Естонія/ Олександром Миколайовичем Миклашевським, нащадком українського козацького роду.¹²

Варвара Павлівна Тарновська померла 19 грудня 1913 року в санаторії на ст. Корюково¹³, її поховали в Москві у родинному склепі Тарновських на Новодівичому кладовищі. Публікації, присвячені її пам'яті, з'явилися в усіх газетах Росії. Так, “Одескій Листок” 21 грудня 1913 року надрукував вірші В.Дідріхштейна “Светлой памяти В.П. Тарновской”:

Тихо угасая,
Тихо отошла,
Трудный путь свершая,
Людям свет несла.
Светом осиянный
Путь святой борьбы!
В мір пришла ты званной!...
Вечен след тропы.

Газета “Речь” в грудні 1913 року надрукувала статтю “Бурлаки русской государственности”, в якій була дана оцінка діяльності В.П.Тарновської. Дійсно, діяльність Варвари Павлівни Тарновської, її однодумців, має величезне історичне значення, є прикладом для сучасних поколінь.

-
- ¹ Модзалевський В. Тарновські//Хроніка-2000. – 1996. - №16. – С.188.
  - ² Энциклопедический словарь. Брокгауз и Эфрон. – СПб. – 1901. – Т.32А. – С.251.
  - ³ Там само. – С.250-251.
  - ⁴ Курс венерических болезней. – СПб. – 1870. Излечимость сифилиса. – СПб. – 1900.
  - ⁵ Архангельский С.П. В.М.Тарновский. – Л. – 1966.
  - ⁶ Памяти Варвары Павловны Тарновской. Сборник. – СПб. – 1914.
  - ⁷ Бекетова М.А. Воспоминания об Александре Блоке. – М. – 1990. – С.369.
  - ⁸ Санкт-Петербургские высшие женские /Бестужевские/ курсы. Сборник статей. – Л. – 1965. – С.170.
  - ⁹ Салита Е.Г. Стасовы в Петербурге – Петрограде. – Л. – 1982. – С.231.
  - ¹⁰ Санкт-Петербургские высшие женские курсы. – С.171.
  - ¹¹ Там само. – С.171.
  - ¹² Модзалевський В. Тарновські. – С.189.
  - ¹³ Модзалевский В. Малороссийский родословник.-Т.5.-Вип.1.-К., 1996.-С.53.

В.В. Тарновський (старший) – викладач Житомирської гімназії

Ім'я Василя Тарновського – визначного громадського і культурного діяча, етнографами зустрічаємо у багатьох енциклопедичних виданнях: і радянських,¹ і зарубіжних,² і сучасних українських.³ Усі ці джерела стислою енциклопедичною мовою подають біографічні відомості про Василя Васильовича Тарновського, його дружні стосунки з М.Гоголем, М.Костомаровим, Т.Шевченком, В.Білозерським, П.Кулішем. Водночас, в названих виданнях відсутня будь-яка інформація про початок життєвого шляху Тарновського, після закінчення університету, хоча відомо, що отримавши призначення на престижну посаду в контрольну управу, він несподівано залишив її, і влаштувався викладачем історії Житомирської гімназії. Докладні публікації про роботу в ній до останнього часу були відсутні (за винятком окремих дореволюційних біографічних видань⁴ і піонерної публікації “Житомирський товариш Гоголя” в одній із житомирських газет⁵). Отож, ця невелика стаття, побудована на досі невідомих широкому загалу документах Державного архіву Житомирської області, має певним чином заповнити згадану лауну у біографії Василя Тарновського.

На щастя, в архіві непогано зберігся фонд одного з найстаріших навчальних закладів Волині – Першої Житомирської чоловічої гімназії, яка попервах називалася Волинською гімназією і була відкрита 1 січня 1833 року. Вже у протоколі № 1 засідання педагогічної ради гімназії від 31 грудня 1832 року (тобто, напередодні офіційного відкриття навчального закладу) зустрічаємо прізвище вчителя Василя Тарновського⁶ і його підпис під протоколом серед підписів інших педагогів - К.Будзінського, О.Вольмана, К.Мікульського, І.Головинського, Барташевича, Бокшанінова. Таким чином, В. В. Тарновський влаштувався на роботу до Волинської гімназії ще перед початком занять у ній. Напевне, у середині грудня 1832 року.

Лише кілька тижнів минуло з часу, коли В. В. Тарновський переступив поріг Волинської гімназії, отримавши призначення викладача, і от у протоколі педагогічної ради гімназії з'являється запис про його обрання на посаду секретаря педради “по причине перевода Ивана Калиновского в Луцкую гимназию”.⁷ Влітку 1834 року Василь Тарновський – “учитель истории и статистики” приймає перші в історії гімназії вступні іспити абітурієнтів і виголошує на них промову.⁸ Трохи згодом відбулись й перші випускні іспити, під протоколом яких зустрічаємо підпис Василя Тарновського, а в числі перших випускників — згодом відомого діяча освітянської ниви України Михайла Тулова.⁹

Відомі листи Миколи Васильовича Гоголя до Тарновського у Житомир, датовані 1833-34 роками.¹⁰ Вони засвідчують великий інтерес письменника до викладацьких справ свого товариша у Житомирі. Судячи з останнього листа, датованого 20 вересня 1834 року, Тарновський ділився з Гоголем наміром переїхати на роботу до Ніжинської гімназії. Ймовірно, його туди запрошував колишній житомирський колега, викладач фізики і математики Волинської гімназії Костянтин Андрійович Будзінський¹¹, який ще з 20 січня 1834 року був призначений на посаду професора ліцею князя Безбородька по кафедрі прикладної математики.¹² Можливо, Тарновського тягнуло у Ніжин тому, що тут була його альма-матір.¹³

Ще 6 травня 1833 року В. В. Тарновський надсилає на ім'я попечителя Харківського навчального округу листа, в якому просить про “...препровождении диплома на кандидатское звание и аттестата, и увольнения из Департамента Горных и соляных дел, – г. Тарновскому выданных, а г.попечителю врученных». ¹⁴ Наприкінці червня Тарновський отримав свідоцтво на право поїздки у м. Пирятин Полтавської губернії, яку здійснював, очевидно, через необхідність улаштувати сімейні справи. У грудні 1834 року він знову від'їздив до Пирятини.¹⁵ А 20 грудня до Житомира надійшло відношення з канцелярії попечителя Київського учбового округу, що супроводжувало документи Тарновського.¹⁶

Востаннє свій підпис як секретар педагогічної ради Житомирської гімназії Василь Васильович Тарновський поставив 28 лютого 1835 року.¹⁷ Можна було б припустити, що це був один з останніх днів його роботи у Волинській гімназії і перебування у Житомирі. Але згодом вдалося віднайти ще один документ, вже в іншому фонді (дирекції народних училищ Волинської губернії), «Об увольнении со службы учителя истории Василия Тарновского»¹⁸, датований 19 листопада 1835 року. Отож, як остаточно з'ясувалося з документів Житомирського обласного державного архіву (який є фактично за змістом фондів історичним архівом Великої Волині), Василь Васильович Тарновський жив у Житомирі під час роботи у Волинській гімназії з грудня 1832 до кінця листопада 1835 року.

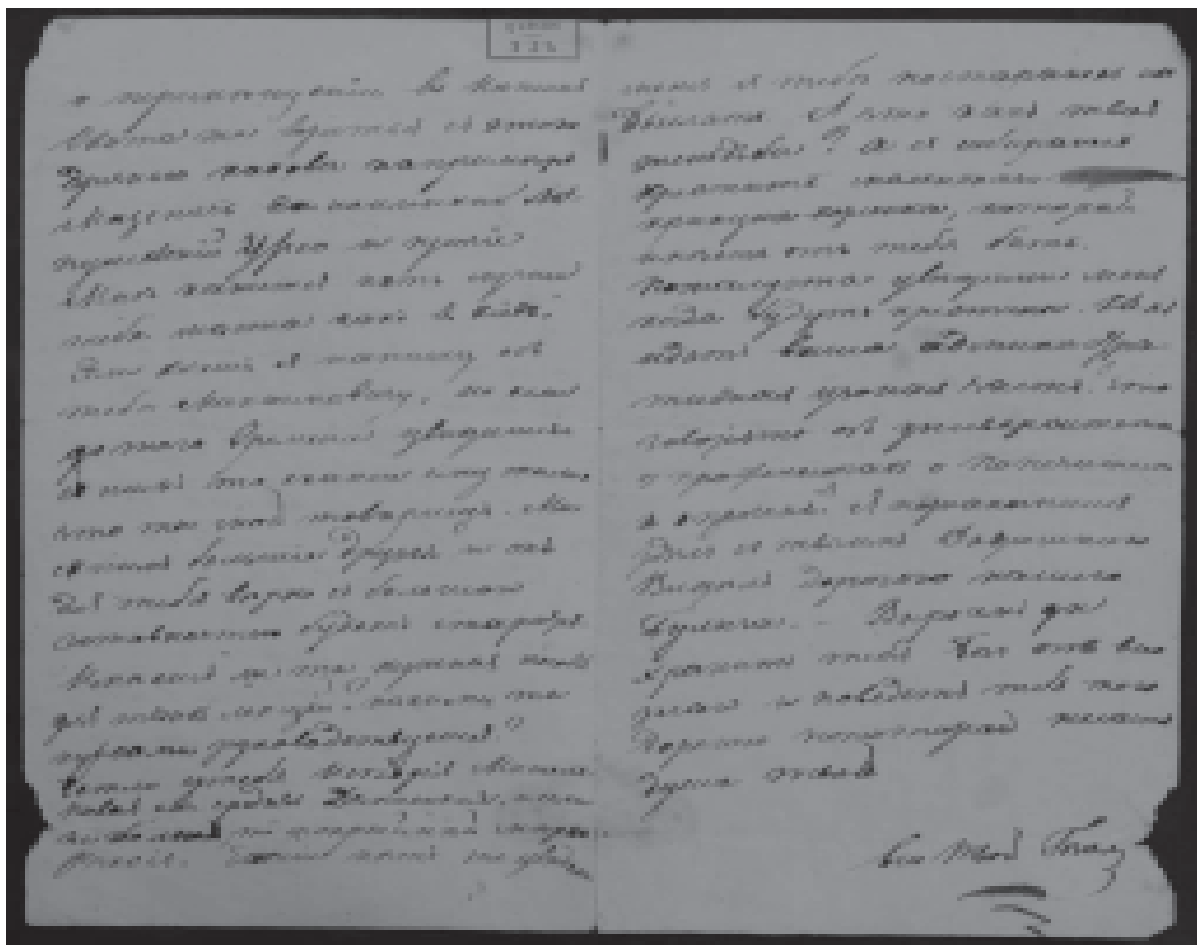
-
- ¹ Украинская Советская Энциклопедия. – К., 1984. – Т.11.-Кн.1.- С.58.
  - ² Енциклопедія українознавства. – Львів, 2000. – Т.8. – С.3134.
  - ³ Довідник з історії України: А•Я. – К.: Генеза, 2001. – С.844.
  - ⁴ Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко. - Спб., 1881. – С. 461-464.
  - ⁵ Костиця М.Ю., Мокрицький Г.П. Житомирський товариш Гоголя//Зоря комунізму (Житомир).- 1990. – 5 верес.
  - ⁶ Державний архів Житомирської області (далі – ДАЖО). – Ф.72. -Оп.1. -Спр1. -Арк.1.
  - ⁷ ДАЖО. -Ф.72. -Оп.1. -Спр.1. -Арк. 4зв.-5.
  - ⁸ Там само.-Арк. 29.
  - ⁹ Там само.-Арк. 30 зв.
  - ¹⁰ Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений. – М.1937-52. – Т.10.- С.278. [Лист. № 179]
  - ¹¹ ДАЖО. -Ф.72. -Оп.1. -Спр.1. -Арк.1.
  - ¹² Гимназия высших наук и лицей князя Безбородко. - Спб., 1881. – С.232.
  - ¹³ Там само. – С.LXXIX-LXXX.
  - ¹⁴ ДАЖО. -Ф.72. -Оп.1. -Спр.2. -Арк.17.
  - ¹⁵ Там само. -Арк. 58.
  - ¹⁶ Там само. -Арк. 59.
  - ¹⁷ Там само.-Спр1. -Арк.44 зв.
  - ¹⁸ ДАЖО. -Ф.71. -Оп.1. -Спр.183. -Арк.123.

Микола Васильович Гоголь і родина Тарновських

Серед експонатів музею є кілька оригіналів, які поєднали імена великого Миколи Гоголя і родину Тарновських. Василь Васильович Тарновський-старший (1810-1866) належав до товаришів Гоголя по Ніжинській гімназії вищих наук. Він закінчив її у 1826 році, на два роки раніше М.В.Гоголя. Старанного, здібного до наукової діяльності випускника було рекомендовано до вступу в Московський університет, який він закінчив, здобувши ступінь кандидата права, але починати кар'єру довелося з учительовання. І хоча доля розвела “одноборщиків”, як називав товаришів по гімназії Гоголь, протягом життя вони не тільки листувалися, а й неодноразово зустрічалися. Збереглося і три листи адресовані Миколою Гоголем Василю Тарновському. Свого часу вони були опубліковані у “Киевской старине”,¹ але з неточностями і купюрами. Вміщено згадані листи в Повному зібранні творів М.Гоголя.² Таким чином немає сенсу повторювати їх зміст, проте для характеристики відносин скористаємось деякими цитатами, адже, як зазначав С.Т.Аксаков: “Гоголь выражается совершенно в своих письмах... Какое наслаждение для мыслящих читателей проследить, рассмотреть в подробности духовную жизнь великого писателя и высоконравственного человека”.³

В листах з нашої колекції присутні і юнацький запал, і добрий гумор, а іноді і не зовсім літературне слівце. Перший лист від 2 жовтня 1833 року Микола Гоголь надіслав Тарновському до Житомира, де той викладав у гімназії. Він хоче знати все про це місто, але “только чтоб это описание не пахло кафедрой”. І далі: “Как у тебя бежит день твой? Домосед ли ты или гость? Какова твоя даже квартира?...”. Про себе ж дуже коротко: “Я давно не видался с тобою; должно думать, что все таков, как прежде, хотя ленив, нестерпи-

мо ленив”.⁴ Їх об’єднувала любов до історії і спільне бажання викладати її у Київському університеті св.Володимира, першим ректором якого став Михайло Олександрович Максимович – добрий знайомий Гоголя.

Мабуть, дізнавшись про життя-буття вчителя гімназії в Житомирі, Микола Васильович із ще більшим ентузіазмом намагається допомогти товаришеві. В листі від 7 серпня 1834 року, поцікавившись чи часто той буває в Києві, рекомендує звернутися до Максимовича: “Ты скажи ему, что я велел ему – особенно полюбить тебя и стараться перевести тебя в Киев, хотя адъюнктом, потому что киснуть тебе в литовском городе не годится”.⁵

В цей же час сам дає прекрасну рекомендацію Василю Васильовичу у листі до Михайла Максимовича: “Тарновский идет по истории, и потому не знаю, согласится ли он переменить предмет; а что касается до его качеств и души, то это такой человек, которого всегда на подхват можно взять. Он добр и свеж чувствами, как дитя, слегка мечтателен и всегда с самоотвержением. Он думает только о той пользе, которую можно принести слушателям, и детски предан этой мысли, до того, что вовсе не заботится о себе, награждают ли его или нет. Для него не существует ни чинов, ни повышений, ни честолюбия. Если бы даже он не имел тех достоинств, которые имеет, то и тогда я бы посоветовал тебе взять его за один характер. Ибо я знаю по опыту, что значит иметь при университете одним больше благородного человека”.⁶

Микола Гоголь не поскупився на добрі слова на адресу Тарновського. Про щирість відносин свідчить і невимушений тон ще одного листа. На початку він висловлює підозру, що Василь Васильович датував свій лист заднім числом – тому затримка в одержанні лягла на пошту. Гоголь зізнається, що колись сам практикував подібне. Цікавить його і особисте життя товариша: “А что, как твоя женитьба? А я собираюсь крестить маленького крикуна-козленка, который имеет от тебя быть. Пожалуйста, уведоми меня, когда будут крестины”.⁷ Життєрадісність Гоголя відчувається навіть у підпису, завитки якого наче закружляли на папері.

Різні джерела дають можливість говорити і про особисті зустрічі. Мабуть, найчастіше вони відбувалися, коли Микола Васильович їхав у рідну Василівку на Полтавщині або повертався з неї. Автограф Гоголя можна побачити в альбомі «Качанівка» на сторінці, де знаходяться також автографи М.Глінки, В.Штернберга та А.Маркевича, які датуються 1838 роком. Ймовірно, що і він відноситься до того ж часу.

Про інші візити М.В.Гоголя до Качанівки або Потоків знаємо з листів Василя Васильовича та його дружини Л.В.Тарновської. З теплотою згадує Людмила Володимирівна про приїзд Миколи Гоголя в листі від 26 жовтня 1850 року до сина Василя, який навчався в той час у Москві: «Сегодня мы ожидаем на обед Архиеерея, который объезжает свою епархию и обещал быть у нас. Также ожидаем Гоголя, он был уже у нас два раза, а теперь будет опять, ехавши в Одессу. Он друг папин, они вместе воспитывались. Ты верно знаешь, что Гоголь – известный писатель. Помнишь ли ты его сочинение Тараса Бульбу и Ссору Ивана Ивановича с Иваном Никифоровичем (підкреслено Л.Т.). Помнишь, как ты смеялся, когда папа читал Ивана Иван[овича]. Он и теперь читал нам свое сочинение, которым мы восхищались». ⁸ Лист Василя Тарновського до Миколи Гоголя від 10 листопада 1851 року є яскравим свідченням їхньої дружби: «С нетерпением ожидаем я и жена моя твоего приезда, милый друг Николай Васильевич, и надеемся, что ты заедешь к нам не на часок, а по крайней мере на денёк, если не более. Подорожная для тебя давно взята и ожидает тебя в Потоке. Мы с женой начинаем уже мечтать, что ты раздумал ехать в Одессу, проживешь зиму в здешних местах и мы будем иметь много наслаждений. Теперь, кажется, наши предположения разрушились; по крайней мере утешаюсь мыслью, что наша дружба юности, возобновившись в зрелые лета, окрепнет и мы будем жить, как братья. Весь твой В.Тарновский». ⁹ На жаль, ця подорож М.В.Гоголя не відбулася, бо виї-

М. В. Гоголь

хавши у вересні 1851 року з Москви, він відчув себе хворим і повернувся назад. Через кілька місяців великого письменника не стало.

Як пам'ять про Миколу Гоголя зберігався в родині Тарновських його мініатюрний портрет. В овалі темної рамки молоде повновиде обличчя. Вдумливі очі і випуклий лоб пройняті особливим світлом. Його відблиск і на волоссі, зачесаному на проділ. Невеликі вуса і еспаньолка, які носив письменник у кінці 30-х - на початку 40-х років, дають змогу віднести до цього часу і зображення. Мініатюра приваблює своїм оптимістичним, життєрадісним характером, не зовсім звичним для нашого уявлення про Гоголя. Хто її автор? Як потрапив цей мініатюрний портрет до музею? Ці питання поставали і перед науковими працівниками музею, і перед відвідувачами. На жаль, документацію щодо довоєнного фонду музею втрачено під час Великої Вітчизняної війни, тому інвентарна картка, складена у 1948 році, крім назви та розміру (6,3 x 5 см) жодних відомостей не містить.

Проте, дещо дізнатися можна із наклейок на звороті рамки. У верхньому правому кутку – герб Тарновських і № 23, далі дві наклейки з текстами: “Тарновському подарував кн.Голіцин” та “Пояснююча записка Шелухіна на стор. 15”. Крім того позначені інвентарні номери: за 1935 рік - № 9347, післявоєнний – Х-230 та сучасний - Хг-784. Надія знайти в архівних матеріалах музею пояснювальну записку першого директора Музею українських старожитностей ім.В.В.Тарновського Андрія Павловича Шелухіна не справдилась. Залишається лише одне ім'я – князь Голіцин. І хоча з Чернігівщиною пов'язано кілька представників цього роду, але вірогідніше за все мова йде про Сергія Павловича Голіцина, який обіймав посаду чернігівського губернатора протягом 1861-1870 років. Познайти-ся з Василем Васильовичем Тарновським-старшим він міг ще раніше, займаючись підготовкою селянської реформи 1861 року як член редакційного комітету із складання Положення про селян. Відомо, що В.Тарновський був одним із найдієвіших громадян України у цій справі, плідно працюючи у Чернігівському губернському дворянському комітеті та багатьох комісіях. На користь губернатора і його автограф в альбомі “Качанівка” серед інших почесних гостей маєтку. І ще одна деталь: дружина С.П.Голіцина походить з роду Апраксиних – близьких знайомих як Миколи Гоголя, так і видатного художника Олександра Іванова – автора кількох портретів письменника.

Чи має останній відношення до нашої мініатюри? Це питання поки що залишається відкритим. За наявності великої кількості наукових праць, присвячених іконографії М.В.Гоголя, мініатюрний портрет із чернігівської художньої збірки в них не згадується. Не ввійшов його опис і до музейних каталогів. Лише в одній публікації йдеться про мініатюрне зображення письменника, яке можна хоча б деякою мірою ототожнювати з нашим. Ось уривок з цього повідомлення Василя Петровича Горленка в “Киевской старине”: “К известным спискам портретов Гоголя (г.Ефимова в “Русской старине” 1878, № 5 и г-жи Черницкой в “Северном вестнике” 1890, № 3), мы можем прибавить указание на два медальона, находящиеся в частных коллекциях П.А.Кочубея и В.В.Тарновского. Оба приписываются Иванову и сходны с портретом его же работы, находящимся в Румянцевском музее”.¹⁰

Встановити авторство в мініатюрі – справа нелегка, а частіше і неможлива. Що ж до припущень, то на користь Олександра Іванова - інтимна трактовка образу – на портреті м'яка і благодушна людина, а не творець “Ревізора” і “Мертвих душ”. Аналогічно стан душі письменника переданий на відомому портреті М.Гоголя роботи О.Іванова, датованому 1841 роком. Спеціалісти відмічають особливий бруснично-коричневий колір, притаманний саме Олександрові Іванову, який присутній на нашій мініатюрі як фон. Композиційно ж він нагадує відомий портрет М.В.Гоголя роботи Ф.А.Моллера (С-Петербург, Державний Російський музей).

Більш об'єктивними є дані техніко-технологічних досліджень, які свідчать, що мініатюра написана на тоненькій пластинці з мамонтової кістки аквареллю та гуашшю.¹¹ І хоча в атрибуції цієї портретної мініатюри багато знаків питання, але її історична і художня цінність безсумнівна.

Серед відомих на сьогодні мініатюрних портретів М.Гоголя (їх усього 4) найближчим за технікою виконання є “поясной, с вправо; длинные волосы, зачесанные на пробор с левой стороны, закрывают часть лба; усы и эспаньолка; темный расстегнутый сюртук, пёстрый жилет, белый в крапинку платок”.¹² Це мініатюра невідомого художника на сло-

новий кістці розміром 5,8 x 4,8 см у дерев'яній чотирикутній рамці із фондів Пушкінського Дому у С-Петербурзі.

До оригіналів, що зберігалися у колекції В.В.Тарновського, був віднесений і лист Миколи Гоголя до князя Володимира Львова від 20 березня 1847 року із Неаполя.¹³ Його Б.Грінченко помилково заніс до каталога,¹⁴ як адресований Василю Васильовичу Тарновському-старшому.

Перша публікація цього листа була здійснена у “Записках о жизни Николая Васильевича Гоголя, составленных из воспоминаний его друзей и знакомых и из его собственных писем” (СПБ., 1856), підготовлених до друку П.О.Кулішем, у розпорядженні якого були як автографи Гоголя, так і копії, які він знімав власноручно. У надрукованих 1901 року “Письмах Н.В.Гоголя” (I-IV томи) за редакцією В.І.Шенрока до цього листа подається такий коментар: “Подлинник этого письма в настоящее время принадлежит Черниговскому губернскому земству, куда перешел из музея покойного В.В.Тарновского-сына, скончавшегося в 1899 г. Копия же, снятая для первого издания писем, находится в Московском Румянцевском и Публичном музее”.¹⁵

Цей лист увійшов і до каталога “Рукописи Н.В.Гоголя”,¹⁶ але на той час видавці мали ще один примірник, який надійшов 1935 року з музею Абрамцево разом з автографами інших письменників. На арк. 2 цього листа рукою М.В.Гоголя написана адреса, тому упорядники не мали сумніву, що це оригінал. Крім того вони зазначили, що в архіві М.Гоголя є і копії листів, які свого часу зняв П.Куліш, але до каталога їх не включено.

Остання публікація листа Гоголя до князя В.Львова здійснена у Повному зібранні творів М.В.Гоголя, де відзначається, що використано оригінал, який нині знаходиться у відділі рукописів Російської Державної бібліотеки (ф. 74, к. 7; од. зб. 14).¹⁷

Оскільки графологічна експертиза листа, що знаходиться у фондах нашого музею не проводилася, то можна висловити лише припущення, що це копія, яку свого часу зняв П.О. Куліш, адже архів останнього у музейній збірці досить значний, але можливі також інші варіанти.

---

¹ Письма Гоголя к В.В.Тарновскому (1833-1834 гг.)//Киевская старина.-1883.-Т.У.-С.623-629.

² Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений. -М., 1952.-Т.Х.

³ Аксаков С.Т. Несколько слов о биографии Гоголя//Переписка Н.В.Гоголя. -М., 1988.-Т.П.-С.5.

⁴ Чернігівський історичний музей ім.В.В. Тарновського (далі ЧІМ).-Фонди. -АЛ-153.

⁵ Там само. -АЛ-151.

⁶ Гоголь Н.В. Собрание сочинений в 8-ми томах. -М., 1984.-Т.УІІІ.-С.90.

⁷ ЧІМ. -Фонди. - Ал-152.

⁸ Там само. -АЛ 504/17-23/14.

⁹ Шенрок В.И. Материалы для биографии Гоголя. В 4-х томах. -М., 1898.-Т.ІУ.-С.834.

¹⁰ В. Г[орленко]. Юношеское письмо и портрет Гоголя//Киевская старина.-1890. -Т.ХХХІ. -С.331.

¹¹ Экспертизу проведено співробітниками Державного Російського музею у 1984 р.

¹² Академия наук СССР, Институт русской литературы. Описание рукописей и изобразительных материалов Пушкинского Дома. -М.-Л., 1951.-С.129.

¹³ ЧІМ. -Фонди. -АЛ-150.

¹⁴ Каталог музея украинских древностей В.В.Тарновского. -Т.П.-Чернигов, 1900.-С.347.

¹⁵ Письма Н.В. Гоголя.-СПБ., 1901.-Т.ІІІ.-С.420.

¹⁶ Рукописи Н.В. Гоголя. Сост. Г. Георгиевский, А. Ромодановская.-М., 1940.-С.5.

¹⁷ Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений.-М., 1952.-Т.ХІІІ.-С.501-502.

Листи П.О. Куліша до В.В. Тарновського-молодшого (з епістолярного зібрання Центрального державного архіву- музею літератури і мистецтва України)

Копії листів Пантелеймона Куліша до Василя Тарновського – молодшого відклалися в особовому фонді відомого вченого - гуманітарія Віктора Петрова (1). Листи переписані переважно самим фондоутворювачем. Їхня загальна кількість становить 67 док. (80 арк.). Віктор Петров використав незначну частину цих листів у своїй праці «Теорія культурництва в Кулішевому листуванні рр. 1856-1857» (2). При цьому він спирався на публікацію листів П.Куліша в «Киевской старине» в 1899р. (3). Постає питання: що спонукало В.Петрова до копіювання листів у повному обсязі? Відповідь знаходимо у передмові до ще однієї публікації листів П.Куліша до В.Тарновського, автор якої Євген Прохорович Кирилюк в 1920-х рр. співробітничав з В.Петровим (4). Виявляється, що з цензурних міркувань листи у «Киевской старине» були надруковані з великими скороченнями. Між тим, ці купюри висвітлюють окремі сторінки біографії В.Тарновського.

Зокрема, в листі від 13 листопада 1896р. мовиться про офорти Т.Шевченка, які видав В.Тарновський 1891 року (3, с. 91-92). В листі від 16 грудня 1896р. випущені були редакцією «Киевской старины» рядки про організацію за участю В.Тарновського в Женеві друкарні для місцевої громади українців (3, с. 95-97). В листі від 21 грудня 1896р. знову купюри про Женеву, які засвідчують, що в цьому швейцарському місті дійсно функціонувала українська друкарня (3, с. 97-98).

В. Петрова, як дослідника, цікавила насамперед громадсько-політична, культурно-освітня діяльність П.Куліша. Але привертає увагу те, що окреслюючи політичні і культурницькі погляди П.Куліша, В.Петров обрав як предмет дослідження саме листи до В.Тарновського-молодшого. Адже у цих листах найбільш повно розкривається особистість і громадський темперамент П.Куліша. Так, в одному з листів до В.Тарновського П.Куліш писав: «Посмотрим, кто сильнее: цензура или дух человеческий? Грустно, а всё-таки уверенность в своём деле не подавлена. Будем трудиться, как мученики первых времен христианства» (2, с.10).

Судячи з листів, відібраних і скопійованих В.Петровим, П.Куліша і В.Тарновського єднали тісні і дружні зв'язки. Згадані листи також свідчать: Василь Васильович прилучився до української справи ще з юнацьких років. Стосовно цього промовистим є звертання П.Куліша до В.Тарновського в листі від 30 листопада 1855р. (тоді В.Тарновському виповнилося 18 років): «Юноша благий Василий Васильевич», - звертається до нього напівжартома П.Куліш (1, арк. 9). Між тим, йшлося про справу вельми серйозну - підготовку до видання першого тому «Черниговской летописи». І надалі юний Тарновський виконує відповідальні доручення, присвятивши своє життя національному культурному відродженню рідної землі. Василь Васильович уславився як меценат і невтомний збирач українських старожитностей. «Так как выполнение этой задачи в полном её объёме не по силам частному лицу, - писав В.Тарновський, - то я по необходимости принуждён был ограничиться пределами более тесной и наиболее мне близкой территории, именно Левобережной Малороссии. Впоследствии, предприняв археологические раскопки в Черкасском уезде Киевской губернии, и посетив Запорожье, я пополнил моё собрание многими предметами, найденными на правом берегу Днепра и в Новороссийском крае. Таким образом моя коллекция имеет строго местный характер украинских древностей» (5, с.10).

Величезна роль В.Тарновського у формуванні Шевченкіани. Б.Грінченко цілком слушно зазначав, що дослідники творчості Т.Шевченка не можуть обминути колекцію Тарновського, якщо хочуть глибоко вивчити безсмертну спадщину великого Кобзаря. «Шевченко

для В.Тарновського, - зазначалось в некролозі «Киевской старины», - был своего рода культ. Он дорожил каждой мелочью, каждым пустяком, относившимся к личности поэта и его биографии. Кто хоть раз видел В.Тарновського за работой в его кабинете, тот никогда не забудет и с умилением будет вспоминать этого поломанного тяжелой болезнью, едва стоявшего на ногах старика, с замечательно своеобразным красивым малорусским лицом, всецело погруженного в разборку, сортировку, подклейку своих драгоценностей - вырезок из газет и журналов, картинок и бумажек, относящихся к памяти Т.Г.Шевченка. Для В.Тарновського всё было ценно, где стояло имя Т.Г.Шевченка, даже простое объявление о панихиде в память его, все было дорого» (6, с. 288-289).

Ще хлопчиком познайомився В.Тарновський з Тарасом Шевченком, коли той приїздив до його батька в с.Потоки. У листі від 27 лютого 1857р. П.Куліш згадує, що В.Тарновський «таки схаменуясь на Тараса» (1, арк. 55), тобто виділив кошти для придбання Шевченкових творів. В іншому листі мовиться про 17 акварелей Т.Шевченка, в яких, за висловом П.Куліша, втілена «душа Тарасова» (1, арк. 49). Далі П.Куліш пояснював, що акварелі Т.Шевченка будуть розігрувати у лотерею. «...Шкода, - пише він, - що історія заточення нашого поета розійдеться по чужим рукам. Годилося б панам нашим захватити у свої руки такі клейноди» (1, арк. 49). Як відомо, В.Тарновський придбав частину цих акварелей Т.Шевченка, в яких відображено гори Каратау та краєвиди Новопетровського укріплення. Шевченкіана В.Тарновського становила 758 експонатів. Як вже згадувалось, 1891 р. В.Тарновський видав альбом офортів Т.Шевченка. Один з примірників він надіслав П.Кулішу. З цього приводу Пантелеймон Олександрович писав у листі від 29 травня 1891р.: «Як з горем змішані радощі, так з прозою поезія. Зібрали Ви пахощі, шановний добродію Василю Васильовичу, та й нам дали понюхати, приславши в Ганнину Пустинь* препишний офортів альбом. Шевченко був троїстий поет... Блажен, хто в сих троїстих розкошах благородно кохається. Дякуйте милосердному Богові, що поставив душу Вашу на таку гарну стежу, а ми дякуємо Вам, що Ви й про нас не забули. Щиро прихильний до Вашого спасенного діла. Панько Куліш» (1, арк. 70).

Поряд з цим, Василь Васильович збирав інші документальні і матеріальні пам'ятки української культури. Звернемося, зокрема, до листа П.Куліша, адресованого В.Тарновському, від 23 липня 1860р. В ньому йдеться про розпродаж колекції Горшковського, зокрема, про надзвичайно цінні портрети української шляхти XVII або, навіть, XVI ст., як зазначає П.Куліш, а також про раритетні видання Новгород-Сіверської і Чернігівської друкарень. І все це радить Пантелеймон Олександрович придбати молодому В.Тарновському.

В.Тарновський - молодший мріяв перетворити Качанівку на пантеон української культури. Він прагнув перенести до Качанівки останки Т.Шевченка, М.Костомарова, Г.Квітки-Основ'яненка, І.Котляревського.(Після смерті великого Кобзаря на його честь у парку насипано було могилу-курган, в якій у 1893р. поховано Шевченкового друга художника Г.Честахівського). Ці плани залишилися нездійсненими, однак і те, що зробив В.Тарновський для української культури важко переоцінити. У Василя Васильовича були добрі наставники, які спрямовували В.Тарновського на шлях служіння рідному народові. Серед них був і Пантелеймон Куліш, який у листі від 26 березня 1868р. писав: «Добре, спасибі тобі, робиш... Нехай би знав очоловічений світ, що козаччина породила твердих духом людей, а не яких-небудь гречкосіїв та домонтарів. Тобі, добродію, годилося б того доказати, яко чоловікові такому, що змалку постеріг, чого стоїть наша Україна» (1, арк. 66). І далі, згадуючи пращурів Тарновських, П.Куліш зазначав: «Вони, будучи давнешніми русинами, служили щирим і великим серцем своїм лядству божевільному, а ти послужив би Русі праведній... Коли ж за своїми господарськими турботами не маєш часу добре надумати, з якого боку допомагати рідній нашій матері, так є в нас тямущі люди, що як брати тебе у сьому спасенному ділі порадили б» (1, арк. 66).

З листів до В.Тарновського - молодшого дізнаємося й про те, як Тарновські-батько і син, допомагали фінансово авторові «Чорної ради». В.Петров відзначав, що П.Куліш багато в чому «залежав од «доброї волі» великопомісного українофільськи настроєного панства, що в ці роки субсидювало П.Куліша» (2, с. 5). Як письменник і видавець Пантелеймон Куліш значною мірою спирався на грошову допомогу батька і сина Тарновських.

Саме завдяки ним, як пише В.Петров, П.Куліш здатний був «... нарешті здійснити виплекані протягом багатьох років мрії українського «просвітительства» (2, с. 6).

Цікавий щодо цього лист від 12 липня 1866р., адресований П.Кулішем з Варшави в Качанівку до В.Тарновського, який, на нашу думку, доцільно навести повністю: «Коханий земляченько Василю Васильовичу! Чуючи про мене, що я заробляю в лядській землі немалі гроші, Ви, може, думаете собі нищечком: «Яке ж бо ледащо цей Куліш! Не взяв мій панотець у його розписки, то він собі й знітився наче нічого й не винен! «Коли б Ви знали...та що й казати? Далєбі думаю про се у день і вночі, та ніяк не спроможусь. От же впевняю Вас, що незабаром зачну Вам висилати гроші частинами, та й висилатиму доти, доки не налічите трьох тисяч шестисот шістдесяти карбованців, а потім і процент злічимо, та й процент вишлю Вам з великою дякою, що Ваша стріха і мене колись укрила. Всій Вашій шановній родині низенько вклоняюсь. Щирий покірник Ваш Панько Куліш» (1, арк. 65).

Між тим, В.Тарновський не тільки не погодився «на процент», але й взагалі відмовився від Кулішевого боргу. Про це ми дізнаємося з листа від 4 жовтня 1896р.: «Великошановний добродію Василю Васильовичу! - пише Пантелеймон Куліш. - Не схотіли Ви прийняти від мене колись грошима боргу мого, що заборгував Вашому панотцеві, так мусите прийняти моїми автографами» (1, арк.73). З цього ж листа дізнаємося, що саме з 1896р. було започатковано В.Тарновським зібрання рукописної спадщини П.Куліша.

«Посилаю Вам, - пише Пантелеймон Олександрович Василю Васильовичу, - першу їх серію (тобто, автографів - Ю.Я.К.), другу надішлю тоді, як уже втерю надію одужати з моєї недуги... Тим часом надумався я приховати в Вашому музеї моє рукописне добро про мої наслідники (а їх буде не один та й не два, сподіваюсь)» (1, арк. 73).

Листи П.Куліша до В.Тарновського цікаві відображенням тогочасної культурної і політичної ситуації в Україні. Не криючись, як до близької за духом людини, П.Куліш пише про упереджене ставлення уряду Олександра II до національного питання, про засилля цензури тощо. Відчувається, що П.Куліш пише до В.Тарновського як до свого однодумця, співника в боротьбі за права і свободи українців. При цьому, судячи з листів П.Куліша, Василь Васильович допомагав не тільки наддніпрянцям, але й діячам культури Галичини. Так, у листі від 20 лютого 1869р. П.Куліш пише В.Тарновському: «Благоволите ассигновать десять тысяч рублей для поддержки русского элемента в Галиции» (4, с.149). Під словом «русского» треба розуміти «українського», оскільки гроші призначалися на українські видання: переклад Біблії, видання українсько-російського словника тощо.

Однак, часом П.О.Кулішу бракувало чуття міри. У наведеному листі прикро вражає категоричність, навіть ультимативність вимоги: «Если же Вы оставите моё предложение без внимания (тобто, фінансову допомогу в 10 тисяч карбованців «русскому» елементу в Галичині - Ю.Я.К.), тогда мы станем относиться к Вам, как к человеку совершенно чуждому лучшим нашим убеждениям» (4, с.149). Судячи з подальшого листування, ультимативний тон окремих листів не вплинув на стосунки між українськими меценатом і письменником.

Василь Васильович лишився вірним сподвижником Панька Хуторного (Куліша). В свою чергу, Пантелеймон Олександрович відзначав особливу атмосферу родинного гнізда Тарновських. В листі до Н.В.Тарновської - тітки В.В.Тарновського від 27 серпня 1856р. П.Куліш писав: «Качановка произвела на меня самое благотворное впечатление и что теперь я сознаю это полнее, нежели в то время, когда жил между Вами» (2, с. 1).

В листі до Василя Васильовича від 27 лютого 1857р. П.Куліш відзначав «щирислов'янський» стиль будинку Тарновських (1, арк. 55). Напевне, сама Качанівка надихнула П.Куліша на такі поетичні рядки:

«Побачив я оселю старосвітську
Серед садів, левад, ланів, лугів...
І вирвавшись із рук у відьми-скуки,
До тебе простягав, прородо-неню, руки.» (7, с.89).

Качанівку відвідували і працювали тут чимало видатних митців. Музикантів-кріпаків навчав М.Глинка, який написав саме тут романси «Гуде вітер вельми в полі», «Не щєбечи, соловейку» (на слова В.Забіли) і перші частини опери «Руслан і Людмила». Качанівку відвідували історики, етнографи, фольклористи М.Максимович, В.Горленко, М.Костома-

ров, О.Лазаревський, Д.Яворницький; художники І.Рєпін, Л.Жемчужников, М.Врубель, М.Ге. Принагідно зазначити, що відвідував Качанівку в 1835р. М.Гоголь. Тут протягом тривалого часу перебував художник-ілюстратор «Мертвих душ» О.Агін (в Качанівці похований). Влітку 1854 р. в Качанівці записували народну творчість Опанас Маркович та його дружина Марія – майбутня українська письменниця (Марко Вовчок).

Василь Васильович «довго леліав і оберігав свою Качанівку» (6, с. 291), яка стала справжнім осередком української культури ХІХ ст. Однак, з часом, гостинність і меценатська діяльність В.Тарновського погіршили його матеріальне становище. Незважаючи на це, Василь Васильович не припиняв поповнювати колекцію і підтримувати талановитих митців. Так, з листа П.Куліша, датованого 21 грудня 1896 р., дізнаємося, що В.Тарновський придбав для письменника видання творів Д. Байрона в оригіналі. А у Центральному державному архіві-музеї літератури і мистецтва України зберігається бюст Володимира Боніфатійовича Антоновича роботи скульптора Луїджі Йоріні, створений на кошти В.В.Тарновського в 1890р.

В останні роки Василь Васильович, вже тяжко хворий, не міг продовжувати культурно-просвітницьку діяльність. Зрештою, він змушений був продати родове гніздо Тарновських - Качанівку. Однак, незважаючи на вигідні з фінансового боку пропозиції, відмовився продавати колекцію, вважаючи це неповагою до пам'яті Т.Шевченка та своїх великих сучасників, того ж Пантелеймона Олександровича Куліша, листування з яким не припинялося до самої смерті автора « Чорної ради» у 1897р.

Велика і благородна справа Василя Васильовича Тарновського не пропала марно. Це засвідчує експозиція і фонди Чернігівського історичного музею, основу якого становить колекція В.Тарновського.

Завершуючи сказане, звернемося знову до листування Пантелеймона Куліша і Василя Тарновського, яке зберігається в архіві-музеї, в особистому фонді Віктора Петрова. Нині, з відстані часу, пророчими видаються нам слова Пантелеймона Куліша, адресовані господарю Качанівки: «Ти ж маєш і голову ясну, і серце чисте, і достаток чималий. Більш од усього іншого зміг би ти вславити покозачену віру пресвітлого роду Тарновських» (лист від 26 березня 1868р.) (1, арк.66).

Джерела і література.

1. Центральний державний архів-музей літератури і мистецтва України (далі – ЦДАМЛМ України).Ф. №243. Оп.1.- Спр. 211. - Арк.1-80 /67 док./.
2. В. Петров. Теорія культурництва у Кулішовому листуванні р.1856-57. - К., 1927.-22 с.
3. Письма П.А.Кулиша к В.В.Тарновскому -сыну (1857-1897)//Киевская старина.- 1899. -Январь.- С. 81-100.
4. Листи П.Куліша до В.Тарновського. Публікація і передмова Є. Кирилюка//За сто літ. - Кн. 6.- Харків – Київ, 1930.- С.145-152.
5. Музей украинских древностей, пожертвованный Черниговскому губернскому земству В.В.Тарновским. - Чернигов, 1903. - 30 с.
6. Памяти В.В.Тарновского, А.М.Лазаревського и Н.В.Шугурова//Киевская старина. - 1902. - Т. LXXVIII. - С. 284-292.
7. П.Куліш. Уривок. Вірш// П.Куліш. Поезії. - Харків – Київ, 1927.

* Мовиться про хутір Мотронівка, родове гніздо дружини П.Куліша - О.М.Білозерської (псевд. Ганна Барвінок), тепер у складі с.Оленівки Борзнянського району Чернігівської області

Пантелеймон Куліш і Василь Тарновський молодший: штрихи до взаємин

Василь Васильович Тарновський був знайомий з багатьма видатними людьми свого часу, прославленими діячами України. Дружні стосунки він підтримував, зокрема, з Пантелеймоном Олександровичем Кулішем. Яскравим свідченням цього є епістолярна спадщина останнього. Частина її була видрукувана свого часу на шпальтах журналу “Киевская старина” . Листи ж П.Куліша до В.Тарновського¹, які залишились невідомими читачеві, наводимо нижче.

У своїх листах Пантелеймон Олександрович неодноразово звертався до молодшого друга з приводу численних порад та допомоги у вирішенні питань як суґубо життєвого характеру, так і пов’язаних із творчою діяльністю.

Перший лист датований 15 листопада 1855р. Куліш тільки-но приїхав до Києва, найняв у Мартинова квартиру і зразу ж заходився облаштовувати її, звернувшись по допомогу до Тарновського.

Маленький за обсягом, проте досить цікавий за змістом другий лист - від 30 листопада того самого року. Він дає змогу пролити світло на маловідомі (а, може, й невідомі) сторінки історії випуску у світ “Чернігівського літопису”, виявленого М.М. Білозерським.

Останній лист від 8 березня 1876 р. Він цікавий тим, що його автор ділиться думками з приводу спроб (на жаль, марних) заснувати власний орган - “Київський журнал”.

Про дружбу, повагу, спільні інтереси та взаємні симпатії свідчать і інші листи П.Куліша до В.Тарновського. Вони дають змогу доповнити віхи біографії цих двох видатних синів свого часу, якими по праву має пишатися Україна, передусім - Чернігівщина.

* * *

Вчера вечером я хотел зайти к Вам, но встретилась помеха. Сегодня я еду за женою. Квартиру нашел в доме Мартынова во флигеле. Будьте так добры, Василий Васильевич, отрядите кого-нибудь из Ваших слуг купить мне три сажени дров, и одну из них заказать пильщикам перепилить, а две оставить в первобытном состоянии. Перепиленные дрова пускай сложат и замкнут в сарае, а те так сложат. Не скучайте такими хлопотами, я тоже для Вас сделаю что-нибудь скучное. Прилагаю 30 р. сер.

Еще: когда окончится переписка, отдайте, прошу Вас, мою рукопись переплесть в папку. Обрезывать листов не надобно, а разве чуть-чуть поровнять.

Еще: возьмите под свое покровительство Гурковского, соседа Красновских и напоминайте о нем Галагану до тех пор, пока Гурковский получит у него место.

Еще: в пятницу потрудитесь послать на Подол к живописцу Сенчилле, в дворянское училище, чтобы забрать у него купленную для меня посуду и перевезть в мою квартиру.

Преданный Ваш П. Кулиш

1855, ноября 15.

Еще: При случае заезжайте в дом Мартынова для осведомления, поддерживается ли теплота в моей квартире. Когда привезут рояль (может быть, он уже отправлен), прошу Вас распорядиться, чтоб его вынул знающий человек из ящика и поставил в комнате. За все эти одолжения требуйте у меня, что хотите.

Вашим добрым тетенькам - мой усерднейший поклон.

Поблагодарите графа Дебальмена за указание квартиры.

* * *

Юноша благий Василий Васильевич!

Посылаю Вам начало летописей. Договоритесь на 1200 экземпляров с его бумагой, оберткой и брошюровкой. Заглавный лист, на котором написано: печатать позволяется, только покажите и возьмите обратно, т.е. полулист 2 и 3-й, они мне нужны. Их наберут отдельно по отпечатании книги.

Ваш П.К.

1855, ноября 30.

Если потребует Завадский, дайте задаток. Если Завадский не возьмется напечатать к условленному времени, обратитесь к другому типографщику.

* * *

Коханий Паничу Василь Васильовичу!

Завіз я у своїх папірах Ваш костяний ніжик. Вложу його в ящик з книжками, котрий посилаю через транспорт пану Каменецькому.

Жінка моя дуже дякує Вам за мережану сорочку і за корячок, котрий послали з моїми ложками.

Що там у Вас у Києві діється? Чи весело живеться? А в нас тут добре, дарма, що непогодь щодня.

Цілую Вас щиро од серця. Писать більш не маю часу, бо ніколи борщу хльобнути, ніколи у смак заснути.

Ваш П.Куліш

1856, окт. 11.

С. Петерб.

* * *

О юноше благий Василіе Васильовичу!

Прошу Вашої ласки: загляньте у мою скриню, й коли там єсть 1-й - 2-й томи Пам'ятників Київської Комісії, то одошліть зараз до Каменецького, щоб переслав до мене. Коли ж там 1-й і 3-й томи, то Ви 3-го не посылайте, бо в мене тут єсть, а приложите до 1-го свій другий том і одошліть Каменецькому.

Спасибі Вам, що потурбовались і знайшли з Каменецьким деякі мої папери.

Бувайте ж здоровенькі да не забувайте Вашого широкоприхильного земляка П.Куліша.

1856 ноября 16.

С.Петербург

Будьте ласкаві, знайдіть іще в малому сундучку рукопись Жемчужникова, казки которі він записав. Там і надпис єсть. То оддайте Каменецьким, щоб укупі з книжками прислав.

Да ще там у сундучку єсть недомальована Мати Божа, то й ту одошліть Каменецькому - нехай у його лежить до случаю, а нарошне не посылаєть.

Проповіді вийдуть у світ через три дні і уже у зшивальщика. Пришлю Вам по екземпляру на душу, поки дійдуть до Вас ящики для миру. Коли б дав Господь, щоб читаючи їх, подвигнулась душа Ваша за все розумне і добре! А скажу Вам щиро - і не блазнитесь Ви словами моїми - що не один там стих написан кров'ю моєю, а не то, що сльозами.

* * *

Юноше благий Василю Васильовичу!

Дуже звеселив мене любий лист Ваш, що в Києві таки схаменулись на Тараса. Гроші пошліть так, як я писав, пану Галагану, чи пану Ригельманові, а що пишете про рисунки

для кам'яниці, то було в мене їх трохи, да ніяк не знайду між паперами. Як попадуться на очі, то зараз пришло. Тільки не раджу Вам, мій голубе, мурувати кам'яницю, поки ми з Левком вернемось із чужих земель. Будемо ми прохажати через Слав'янщину, вбачатимем старосвітську будову, розметикуємо її добрим розумом і введем на папері всякі будинки, панські й мужичі, як їх будувати подобає по щиро слов'янському, а не по німецькому стилю. А тепер Ви попусете запас і збудуете сміховище, а не кам'яницю. Коли ж Вам уже пильно припало, то не забудьте хороший чертеж Черніговської кам'яниці, що стоїть на валу - як вона знадвору і як із середини вимурована - да й поставте собі таку штуку в Качанівці, пустивши частину на піддашше - тим же самим важким стилем. На сю будову всяке дивитиметься з ушануванням, як на кожні стародавні речі, й ніхто Вашого смаку не зневажить.

Пан отець Ваш другий день, як виїхав, то й записочки Вашої не оддав я йому, а вертаю Вам назад.

Що ж ви, Паничу! чи потоваришили з студентами? чи єсть між ними хороші люде? Здається, в Києві можна б рости не одним тополям.

Пані моя гостює на Україні, а я кланяюсь усім Вашим сем'янам щирою душею... будьте ласкаві, заберіть у Марії Павловни Дебальменихи мої романи Вальтер Скотта, бо то книжки моєї пані, котора просить прислати їй, хоче перечитать, живучи без діла...

Я привезу Вам свідительство в Качанівку, а тепер нельзя швидко його достать, треба довго держать Вашого посланця. Вийду я, або 1-го або 2-го сентября із Мотроновки, то й буду в Вас коли не 2-го, то 3-го числа. Глядіть же, не одлучайтесь нікуди з господи.

Р.Б. 1857, августа 25.

П.Кулиш.

* * *

1869, февраля 20. Венеція.

Милостивый Государь Василий Васильевич!

Вы не отвечаете на мое письмо, доставленное Вам одним общим моим знакомым. Каковы бы ни были причины Вашего молчания, решаюсь писать к Вам еще раз.

С самого юного возраста Вы заявляли себя весьма выразительно последователем русской идеи народности, основанной на этнографических законах, которых положительность признана лучшими европейскими умами. В настоящее время по всем внешним признакам Вы остаетесь верны той же идее. Это дает мне право говорить с Вами без обиняков о предмете для нас обоих общем.

Вы видите перед собою наших соплеменников, Галицких Русинов, отстаивающих свою народность против ляхов с удивительною энергиею и стойкостью. При всей своей бедности они в настоящее время печатают полный перевод Библии на украинско-русский язык, стихотворный перевод книги Иова и такой же перевод Псалтыря. Сверх того, они готовят к изданию большой словарь укр.-рус. языка, полное собрание народных дум и песен и другие подобные книги. Издерживая большие деньги на роскошь, Вам должно быть совестно не принять соответственного участия в этом деле, имеющем историческое значение. Объясняю себе Вашу пассивность незнанием означенных фактов и потому, доводя о них до Вашего сведения, я бы советовал Вам, как старый друг-молодец, засвидетельствовать о достоинстве Вашего украинско-русского образа мыслей пожертвованием, которое ускорило бы ход великого дела и обеспечило бы его от самых прозаических затруднений. Я предлагаю честь Вашему имени в настоящем и будущем. Поэтому слова мои совершенно просты. Благоволите ассигновать 10000 рублей на поддержание рус. элемента в Галиции. Может быть, у Вас такой суммы нет в наличности, в таком случае пришлите на первый раз, сколько Вам угодно, а для высылки остальных денег извольте сами назначить сроки. Когда же Вы оставите мое предложение без внимания, тогда мы станем относиться к Вам как к человеку совершенно чуждому лучшим нашим убеждениям.

За границей я намерен остаться года два, ни в каком случае не меньше года. Этого требует мое здоровье, расстроенное умственными трудами на государственной службе.

Истинно преданный Ваш П.Кулиш.

* * *

Милостивый Государь Василий Васильевич.

Хозяйственные мои дела не позволили мне воспользоваться ни одним из Ваших любезнейших приглашений. Верьте словам моим, хотя Вам, при Ваших обстоятельствах и трудно представить столь крайнюю необходимость постоянно сидеть дома. В непродолжительном времени должны произойти хозяйственные события, которые позволят мне посетить Вашу очаровательную и гостеприимную Качановку. Тогда, побеседовав со мною, Вы - я уверен, меня извините.

Между тем позвольте сделать Вам следующее предложение. В моем распоряжении находится 21 дес. лесу и сенокоса. Густого леса на этом пространстве, можно полагать, 10 десятин. Дров выйдет не менее 300 саж., но лес не весь дровяной, а на половину строевой. Вообще он состоит из берез, осины и дуба, береза помоложе, осина старее, а дубы очень старые, есть и высокие осокоры. Цена всему вместе с землею 2000 руб., без земли не продается. Сенокос превосходный, так что если 300 саж. дров ценить в 1500 р., то покупщики сенокоса найдутся в Борзне, от которой лес отстоит на 4 версты, а именно между хутором Кругликовой и владениями Свирского, возле Касьяновых хуторов. Извольте также принять к сведению, что все 21 десятины обнесены старым окопом, почему и называются Демидовским окопом /иначе Демидовщина/. Уступки из 2000 р. не будет; деньги все разом.

Вот Вам все условия моего предложения.

1872 апр. 28. Борзна.

П.Кулиш.

P.S. Пишу чужим пером в Мировом Съезде и потому едва ли узнаете мой почерк.

* * *

Милостивый Государь Василий Васильевич.

На имение Василия Михайловича было запрещение за 600 руб., которые он задолжал давно родственнице своей Сребдольской. Эти 600 р. я уплатил, и запрещение теперь снято. Следовательно препятствие к выдаче Вам купчей на Демидовщину устранено, о чем считаю долгом Вас уведомить.

Не нужно ли Вам сажень 500 осиновых и ольховых дров? Могу продать Вам саж. 50 и дубовых. Рубка да будет Ваша. Цена сажени на месте /с Вашею рубкою/ 5 руб. /дуб. по 7 р./, но при этом вот какое условие. Дровосеки обязаны срубить деревья низко и сложить в купе голье, негодное для дров, да сверх того окончить рубку через месяц, вывозка же может производиться и зимою, но не позже, как по 1 марта 1873 года. Деньги за условленное кол-во саженей я получу вперед. Местность назначенного к срубке леса - возле Матроновки и Пиддубня.

Благоволите поспешить ответом, потому что жида торгуют у меня лес, который годится и на постройки.

П.Кулиш.

P.S. Через месяц или полтора опять уезжаю за границу, но уже вдвоем и надолго.

1872, сент. 1.

Пиддубень.

* * *

Милостивый государь Василий Васильевич!

В Киев приехал я, между прочим, и вот по какому делу. Столичная журналистика при всем своем желании изображать прошедшее и настоящее русских провинций, часто судит о них так, как судил некий Чабан о вкусе каши: чув я, як говорили, що бачили, як їли.

С другой стороны, и провинциальная пресса вдается нередко в исключительность, а не то усиливается наперекор истории, покрыть все русские области одной и той же крас-

кой. Необходимо кому-то изображать с провинциальной точки зрения весь русский мир, насколько его влияние чувствовалось или чувствуется в нашем краю и в то же самое время представить русскому миру изображение нашего края с точки зрения - не только русской, но и европейской. За неимением людей, к которым я желал бы примкнуть для такой работы, решился сам я образовать орган, который бы, разрабатывая украинский элемент без вредной для него исключительности, служил проведением в нашу публику понятий, очевидно в ней мало распространенных. Для получения разрешения на издание так называемого Киевского журнала, необходимо благорасположение к редактору местного генерал-губернатора. Я надеялся, что известная Вам особа вызовется предварить его о моем появлении в качестве ходатая; но она никак не может отделить от проектируемого мною ежемесячного издания украинскую тенденцию к сепаратизму и потому не догадалась, в каких видах я показал ей программу, а ограничилась только советом представить ее генерал-губернатору. Я не виню сию особу потому, что ей недосуг было вникать в мою философию истории, и она совершенно простосердечно игнорирует несколько лет моей жизни, посвященных весьма прилежным разносторонним изучениям. Генерал-губернатор, никем непредуведомленный, естественно взглянет на меня теми же глазами и потому я решился ждать более счастливых комбинаций. Мою идею не будет поздно осуществить и через 100 лет, а работы у меня и в одиночку довольно.

1876, марта 8
Киев.

Ганна Барвінок про Василя Тарновського та його музей (за листами письменниці, що зберігаються в літературно- меморіальному музеї - заповіднику М.М. Коцюбинського)

В Чернігівському літературно–меморіальному музеї-заповіднику М.М. Коцюбинського зберігається листування Ганни Барвінок з багатьма громадськими і культурними діячами. Ці матеріали надійшли в 40-50-х роках ХХ ст. із Чернігівського історичного музею, де вони зберігалися з 1924 р. У листах до своїх дописувачів Ганна Барвінок називала В.В.Тарновського–молодшого “Мій дорогий синочку України”.

Подружжя Кулішів добре знало Василя Тарновського ще студентом, часто бували у Качанівці, неодноразово одержували від нього матеріальну допомогу. Василь Тарновський високо цінував подвижницьку діяльність Пантелеймона Куліша як “одного з патріархів і головних талантів України”.¹ Після смерті П. Куліша на свої кошти В. Тарновський встановив хрест і огорожу на могилі небіжчика. Багато планів було у В.Тарновського щодо впорядкування, збереження та видання літературної спадщини П. Куліша, особливо Біблії. Великою турботою та синівською увагою оточив В. Тарновський Олександру Михайлівну Куліш. Письменниця Ганна Барвінок постійно відчувала матеріальну та моральну підтримку з боку В.Тарновського. О.Куліш підтримувала і вітала плани В.Тарновського щодо майбутнього музею в Чернігові, готувала речі (рукописи, книги, особисті речі П.Куліша). “У музей більш ніж 400 речей готую, усе єднаю до купи. А може Тарновський забракує. А то я цілий караван готую в музей”.² Василь Тарновський запевняв Олександру Михайлівну, що “... чернові бумаги Вашої любові дружини нігде так не сохряться, як у мене, бо я хранитиму не для себе, а для українського люду... З великою шанобою і щирою прихильністю до Вас Вас[иль] Тарновський 22 грудня, 1897р. Київ”.³

Увага та пошана Василя Тарновського дуже хвилювала Олександру Михайлівну, але почувала вона себе незручно від того, що завдавала чимало клопоту достойній і ще до того недужій людині. Спільну роботу по впорядкуванню і влаштуванню музею Олександра Куліш продовжувала разом з Андрієм Шелухіним. В епістолярній спадщині письменниці зберігається багато листів, у яких порушується питання про музей В.В. Тарновського в Чернігові.

Іван Семенович Нечуй-Левицький писав до Олександри Михайлівни Куліш:

“Високоповажана Добродійко,
Олександро Михайлівно!

Проти закиду Мільярдowego агента* чи не давав покійник** Тарновському права на видання Біблії – можу стати свідком я, як людина, дуже близька до Тарновського в останні роки його життя.

Тарновський не раз казав мені, що якби в Росії дозволили друкувати переклад Біблії, то він був би ладен пожертвувати 3000 крб. на видання Біблії (пожертвувати, а не добувати ще з неї користі), бо то була багата й жертволюбна на національні справи людина...

Щиро прихильний до Вас

Іван Левицький”.⁴

“Високоповажана Александро Михайлівно!

В Чернігів перевезли ще не весь музей Тарновського.

В Київському музеї зістались речі належачі до козацького періоду: портрети, убрання, тощо.

Решта музею з рукописами вже перевезено в Чернігів. Переклади Шекспіра посписували з первописів ще за життя В.Тарновського і одіслали в Львів, де вже вони, сливень, усі надруковані – кожна драма опрічними книжечками, дуже гарними ...

З великим поважанням до Вас зістаюсь

Іван Левицький”.⁵

“Високоповажана

Добродійко, Александро Михайлівно!

Щодо першопісів перекладів Шекспіра та Байрона – то ви не турбуйтеся. Усі вони знаходяться в музеї Тарновського вкупі з першопісами перекладу Біблії.

Переклад на українську мову Байронового “Дон-Жуана” – друкування в Галицькій “Правді”, а “Чайльд-Гарольд” ще нігде не був надрукований, хоч я вже радив декому надрукувати його. Ще ось яка думка прийшла мені, щоб прискіпити справу перегляду рукописів. Ви переписали власною рукою дві четвртини, чи третини Біблії з першопісів.

Як Василь Тарновський вкупі зі мною впорядковував і записував рукописи, то ми склали книга до книги – оригінали і ваші переписи, не розділяючи їх нарізно.

Коли Чернігівське земство з причини заказу небіжчика Тарновського не має права видати з музею першопісів перекладу Біблії, то вже ж воно не має жодного права заборонити видати ваші переписи оригіналів. Якби воно дало дозвіл видати ваші переписи, то це б дуже прискіпило справу справляльників, перевірювання копій з першопісами, бо вже ж, певно, ви, працюючи помалечку, та не хапаючись, та ще й не за плату, а ради принципа, скопіювали першопіси без жодної помилки...

З щирим поважанням зістаюсь прихильний до Вас

Іван Левицький”⁶

До Іллі Шрага Олександра Куліш писала: “Я дістала лист од душеприкащиків В.В.Тарновського графа Милорадовича і д[обродія] Уманця просять, щоб навіки в музеї зосталась Біблія і драми. Я згодилась з тією умовою, що все ж таки я маю право їх до себе брати на якийсь час.”⁷

Багатьом своїм знайомим, родичам Олександра Михайлівна із захопленням і задоволенням розповідала про Василя Тарновського, про музей. “Мені страшенно кортить поїхати в Чернігів, щоб зглянути на музей, що там у вітринах є моєї дружини.”⁸ Олександрі Михайлівні не вдалося побувати і побачити на власні очі музей, тому просила зробити це інших та поділитися своїми враженнями від побаченого.

“Дорогая Тетя!

27 июля я первый раз посетила музей, подаренный Вас[илием] Вас[ильевичем] Тарновским. Видела там портрет Пантелеймона Александровича, Ваш портрет, рисованный Шевченком, Гребинки и много-много интересного и вторично была и постараюсь ходить туда при свободных часах, потому что побывавши там, несколько дней чувствую себя бодрее.

Ан. Лизогуб, г.Чернигов, ул.Троицкая, дом Пикуса”⁹.

За велику подвижницьку працю в розбудові музейної справи на Чернігівщині Олександра Михайлівна одержала подяку від голови Чернігівської губернської земської управи за №224/2703: “Милостивая Государыня, Александра Михайловна!

Черниговская губернская земская Управа, получив пожертвованные Вами в музей В.В.Тарновского рисунки П.А.Кулиша, имеет честь принести Вам свою благодарность за этот дар музею.

Председатель – Уманец

Делопроизводитель – М. Коцюбинский”¹⁰

Смерть В.В. Тарновського була для Олександри Михайлівни глибокою душевною раною: “... нема таких щирих, обильних і морально, і матеріально щоб підняли сей скарб національний єдинодушним жаром любви, думок і праць, не піклуються, як моя було дружина і посліднім грошем і трудом, і В.В. Тарновський.”¹¹ Мабуть не було такого дописувача у Олександри Михайлівни, якому б вона не розповідала про те, що один В.В. Тарновський не був “байдужим до свого рідного і до моєї дружини”. Розповіді про добрі діла Василя Тарновського не залишали байдужими багатьох кореспондентів Олександри Куліш. Наприклад, Михайло Лободовський в одному із листів до Олександри Куліш писав: “Напишіть Тарновському, що він “подвигом добрим подвигається”.¹² Дописувач з Волині Зигмунд Копровський пише Олександрі Куліш: “Високодостойна Добродійко! У листах своїх

часто згадуєте, шановна пані, д[обродія] Тарновського, про музей його імені, я певна річ, не раз те читав, але про особу цього діяча чув зовсім обмаль. Дуже вдячний був би Вам за ласкаве оказання джерела, звідки вдалося роздобути вістки про нього, яко українця.”¹³ На цей лист О.Куліш дала мабуть, дуже велику і цікаву інформацію про Василя Тарновського, бо вже в наступному листі Зигмунд Копровський відповідає:

“Високодостойна Добродійко!

З подякою за незвичайно цікаві спогади про Василя Тарновського”¹⁴

Олександра Михайлівна вважала для себе за святий обов’язок побувати на могилі Тарновського: “... я седжу ще не їду до Києва. А треба ... і хотілось би на могилі у добродійного В.В.Тарновського побувати. От і нема послідователя його добрих діл. А багатих людей безліч, да не прихильні до Укр[аїнського] діла”.¹⁵ “На тім утішаю себе і дякую завжди В.В.Тарновського, що він оградив могилу дружини моєї. Господи! Пошли йому царство небесне!”¹⁶

Для самої Ганни Барвінок Василь Васильович Тарновський назавжди залишився в пам’яті як добрий і дорогий син України.

---

¹ Лист М.Вовк – Карачевської до Кулішів від 6 вересня 1896р. - Чернігівський літературно – меморіальний музей – заповідник М.М.Коцюбинського (далі ЧЛМК), №А-3431.

² Лист О.Куліш до І.Шрага від 27 січня 1897р.- ЧЛМК, № А-2813.

³ Лист (фрагмент) В.Тарновського до О.Куліш від 22 грудня 1897р.- ЧЛМК, № А-6060.

⁴ Лист І.Левицького до О.Куліш від 20 червня 1901р.- ЧЛМК, № А-3865.

⁵ Лист І.Левицького до О.Куліш від 8 липня 1901р. -ЧЛМК, № А-3867.

⁶ Лист І.Левицького до О.Куліш від 14 липня 1901р.- ЧЛМК, № А-3868

⁷ Лист О.Куліш до І.Шрага від 24 травня 1902р.- ЧЛМК, № А-2958.

⁸ Лист О.Куліш до І.Шрага від 10 грудня 1902р.- ЧЛМК, № А-2975.

⁹ Лист А.Лизогуб до О.Куліш від 10 вересня 1904р.- ЧЛМК, № А-3880.

¹⁰ Лист Чернігівської губернської земської Управи до О.Куліш від 3 квітня 1900р.- Чернігівський історичний музей ім. В.В. Тарновського, Ад $\frac{225-111(11)}{1933}$.

¹¹ Лист О.Куліш до І.Шрага від 18 лютого 1903р.- ЧЛМК, № А-2987.

¹² Лист М.Лободовського до О.Куліш від [1898р.].- ЧЛМК, № А-3964.

¹³ Лист З.Копровського до О.Куліш від 20 травня 1909р.- ЧЛМК, № А-3842

¹⁴ Лист З.Копровського до О.Куліш від 10 липня 1909р.- ЧЛМК, № А-3843

¹⁵ Лист О.Куліш до І.Шрага від 13 серпня 1902р.- ЧЛМК, № А-2968.

¹⁶ Лист О.Куліш до І.Шрага від 6 квітня 1902р.- ЧЛМК, № А-2953.

* Мілляр – співробітник Британського Біблійного товариства

** П.О.Куліш

Василь Васильович Гарновський (молодший) – почесний член Товариства “Просвіта” у Львові

“Почесний член “Просвіти” це найвище українське національне відзначення для заслужених громадян”

С.Шах¹

До найважливіших подій культурно-освітнього життя Східної Галичини другої половини ХІХ ст. належало заснування в 1868 р. у Львові Товариства “Просвіта”. Важко й оцінити значення Товариства в нашому національному житті, його роль у піднесенні культурно-освітнього і економічного рівня українського селянства не тільки Східної Галичини, а й далеко за її межами. Ось чому так важливо усвідомити собі вагу звання “Почесний член Товариства “Просвіта”, що ним наділяли Загальні Збори Товариства найбільш гідних громадян.

Ініціаторами заснування “Просвіти” були люди високої ерудиції та твердої віри щодо доцільності своєї праці. Згадаймо хоча б найвідоміших: Анатолія Вахнянина, Юліана Лаврівського, Володислава Федоровича, Омеляна Огоновського, Олександра Барвінського, Юліана Романчука, Євгена Олесницького. З початку заснування Товариство було відразу зорієнтовано в двох основних напрямках праці: пізнання народу і праці над досягненням культурного і духовного розвитку русинів Галичини шляхом ведення широкої освітньої роботи.

Такий характер Товариства був прийнятий на перших загальних зборах Товариства 8 грудня 1868 р. Проте через обмежені можливості Товариства, зокрема матеріальні, вже на других загальних зборах “Просвіти” у травні 1870 р. Товариство було змушене зосередити свою роботу на поширенні освіти, на ліквідації серед, в основному, сільського населення Східної Галичини тотальної неграмотності шляхом видання популярних книжок і організації філій та читалень у містах і селах. Елементи народознавчого, красназавчого спрямування були закладені і в усіх наступних статутах, коли основна діяльність спрямовувалась на культурно-освітню роботу щодо піднесення національно-патріотичного рівня та добробуту народу.

У Галичині “Просвіта” проіснувала, як відомо, до вересня 1939 р. і була ліквідована комуністичним режимом як ворожа, націоналістична. Читальні були знищені, активістів “Просвіти” масово репресували, але заснування “Просвіти” у Львові мало всеукраїнське значення. З початку ХХ ст. “Просвіта” шириться на Наддніпрянщині, з 1905 р. – в Канаді, з 1906 р. – на Кубані, з 1920 р. – на Закарпатті, з 1928 р. – на Зеленому Клинні в Харбіні, шириться всюди, де тільки жили свідомі українці. В.Мудрий ще в 1928 році у книзі “Роля “Просвіти” в українському житті. З приводу шістдесятиліття “Просвіти” слушно зауважив: “Просвіта” є в нас тією установою, з існуванням і розвитком якої довший час було тісно зв’язане ціле відродження цієї вітки українського народу, що жила в Австрії. Та були і такі часи, коли “Просвіта” була самотнім центром українського національного руху і єдиним джерелом, з якого бистро розвивалася важка струя національного відродження на всю українську землю”².

Таким чином, з’ясувавши собі становище “Просвіти” в нашому національному житті, ми легко зрозуміємо вагу почесного членства “Просвіти”, що ним наділяли одногласно загальні збори Товариства заслужених громадян. В статуті Товариства “Просвіта” від 25 березня 1891 р. § 5 читаємо: “Товариство складається з членів звичайнихъ, почесныхъ и спомагаючихъ”³; в § 7: “Членомъ почеснымъ може бути й кождый, хто якимъ дьломъ коло

руського народу або Товариства високо заслужився й коли на запрошене Товариства туо честь приймає”⁴. А § 14 саме наголошує що, членів почесних приймають Загальні Збори на внесення Головного Виділу, голосуванням без дискусій⁵. Почесним членам були забезпечені такі права: бути на загальних зборах, а з п’ятого і шостого статутів – і на зборах філій, із правом виступу; подавати відповідні пропозиції; відвідувати засідання управи й подавати там відповідні пропозиції (у п’ятому-шостому статутах участь у засіданнях управи не передбачена). Права вибору вони були позбавлені (це право отримали у п’ятому і шостому статутах)⁶. Про те, що навіть кандидати на почесних членів повинні бути не тільки “високо, але й виїмково заслужені для української нації”⁷ говорить і той факт, що за 60 літ свого існування “Просвіта” наділила цією почесною всього 69 чоловік.

Перших своїх почесних членів загальні збори Товариства обрали у 1871 році. Ними стали відомі у Галичині і на Буковині поети Юрій Федькович, Микола Устиянович; історик, археолог, дослідник Галицько-Волинського князівства проф. Сидір Шараневич; буковинський священик, композитор, поет Сидір Воробкевич. Своє всеукраїнське становище зазнала “Просвіта” й обранням своїми почесними членами поруч із заслуженими для просвітної і взагалі культурної праці західноукраїнськими діячами, передусім колишніми своїми головами, також східноукраїнських культурних діячів⁸ або як писали і говорили у Галичині, діячів з “Великої України”⁹. Почесними членами “Просвіти” було обрано Володимира Антоновича, Павла Житецького, Михайла Комарова, Івана Нечуя-Левицького, Бориса Грінченка, Олександра Кониського, Миколу Лисенка, Михайла Грушевського.

На засіданні Головного Виділу від 2 вересня 1891 р., на котрому були присутні П.П. Барвінський, др. Омелян Огоновський, проф. Іларій Огоновський, проф. Грушкевич, др. Кость Левицький, ком. Юліан Лаврівський, акад. Копач Іван, Кость Паньковський, проф. Барвінський Олександр вніс пропозицію запропонувати загальним зборам обрати почесними членами: 1) Михайла Комарова, письменника, бібліографа з Одеси; 2) Василя Чайченка, письменника з Росії і 3) Василя Васильовича Тарновського – обивателя з Росії; перших двох за заслуги в літературі, третього за “заслуги коло збирання пам’яток наших”¹⁰.

Цю пропозицію було прийнято одногосно. Загальні збори Товариства “Просвіта” відбулися в Тернополі 27 серпня (8 вересня) 1891 р. Саме тоді, на пропозицію довголітнього голови Омеляна Огоновського із скандуваннями “Слава”, “Многая літа” були обрані одногосно почесними членами: посол Юліан Романчук, Йосиф Заячковський, Іосиф Витошинський, Михайло Комарів, Василь Чайченко, Василь Тарновський¹¹. В енциклопедії українознавства за ред. В.Кубійовича читаємо: “Василь Васильович Тарновський – дідич і маршалок дворянства на Чернігівщині, основник українсько-етнографічного музею в Чернігові”¹², але цього є надзвичайно мало для повної характеристики В.В. Тарновського, для визначення його місця в суспільно-культурному процесі в Україні другої половини ХІХ ст. Після закінчення студій з історії та літератури в Київському університеті св. Володимира В.Тарновський, отримавши у спадок в 1866 році садибу в Качанівці, що на той час, зусиллями трьох поколінь Тарновських, починаючи з 1824 р. стала своєрідним культурно-мистецьким осередком, розгортає широку меценатську діяльність. Важко навіть перелічити всі його пожертви на розвиток української літератури, науки, освіти, мистецтва. Відомі його значні пожертви на спорудження пам’ятників Б.Хмельницькому в Києві, Івану Котляревському в Полтаві, на видання першого українського історично-літературного місячника “Киевская старина”, створення Київської громадської бібліотеки, проведення археологічних досліджень у Канівському повіті, впорядкування могили Т.Г.Шевченка. В.В.Тарновський (молодший) був одним з перших жертводавців музею НТШ. У 1893 р. (хоча більшість дослідників вважає датою заснування музею 1895 р.) він подарував портрет, перо і гіпсову маску Т.Шевченка¹³. Однак, найважливішою справою його життя було колекціонування.

Ще в молоді роки Василь Васильович Тарновський захопився ідеєю зібрати якомога повнішу колекцію українських старожитностей, чим продовжив справу свого батька Василя Васильовича Тарновського-старшого. Певне уявлення про склад збірок В.Тарновського дають видані каталоги. Перший, 1893 року, присвячений шевченкіані, підготував сам колекціонер. Незадовго перед смертю він випустив ще один каталог колекції з описом українських старожитностей¹⁴. Вся збірка української старовини була поділена на три відділи:

доісторичний, Київської Русі, козацької старовини. Найцінніші експонати стосувались українського козацтва. В колекції було зібрано близько тисячі експонатів “Тарновський зібрав речей козацького періоду стільки, як ніхто, а що його річі здебільшого вельми гарні, то ся колекція його є величезним національним українським скарбом”¹⁵. За багатством і унікальністю матеріалів, як вважає відомий історик і журналіст Матвеев А.П., козацька епоха, як вона відображена в колекції Тарновського, була, мабуть єдиною в світі¹⁶. Крім того, величезну цінність становив відділ музею, присвячений Т.Г.Шевченку. “Для Василя Васильовича Тарновського все було ценно, где стояло имя Т.Г. Шевченко, даже простое объявление о панихиде в память его, все было дорого”¹⁷.

“Повз шевченківську колекцію не може пройти біограф Т.Г.Шевченка, якщо він хоче скласти справді глибокий життєпис поета” – справедливо зауважив Б.Д.Грінченко¹⁸. Шевченко був для Тарновського своєрідним культом. Навіть хвороба в останні роки життя, не зупинила колекціонера від щорічного паломництва на могилу поета у Каневі. Тарновський наймав пароплав і в оточенні сім’ї, близьких, знайомих і шанувальників Т.Г.Шевченка вирушав на могилу, щоб провести там декілька годин, вшанувати пам’ять людини, поклоніння якій зробилось майже змістом його останніх років. Хоч Тарновський зібрав надзвичайно цінну колекцію, вартість котрої фахівці оцінювали в 300-400 тис. карб.¹⁹, а Микола Шугуров назвав її для любителів малоруської старовини безцінною “такъ какъ ни за какія деньги въ настоящее время уже невозможно составить другое подобное собрание”²⁰, Василь Васильович не вважав її своїм фамільним скарбом, а надбанням усього українського народу. І що так він дивився на свій музей, краще за усе показує та обставина, що він ніяк не міг зупинитись на установі, яка б зберегла його, як національну скарбницю, не дозволила б вивезти музей і Шевченківську колекцію із України, де вони тільки і мали зміст. Такою установою, за порадою друга О.М.Лазаревського було Чернігівське Губернське земство. Але аж у 1902 р. музей було відкрито.

Таким чином, українській громаді треба добре пам’ятати, яку велику культурну вагу має музей В.В.Тарновського, і як багато він зробив для врятування від забуття і загибелі багатьох неоціненних пам’яток українського минулого. А як багато ще хотілося зробити для України дізнаємося із мрій: то йому мріялось, що він, ще на своєму віку, побачить в Києві пам’ятник Т.Г.Шевченку (він вже і місце для нього назначив); то мріяв зробити із Качанівки якусь “малорусскую национальную святыню”, перевезти туди і поховати тіла всіх відомих українців: Шевченка, Костомарова, Квітку, Котляревського і насипати над ними високу могилу²¹. Можливо це мрії смішні, нездійсненні, але це мрії людини, яка так багато зробила для розвитку української культури та освіти, людини, почесним членством якої може пишатися Товариство “Просвіта” у Львові.

¹ С.Шах. Відзначені за заслуги народу // Ілюстрований народний календар Товариства “Просвіта”.– Львів: Просвіта, 1930.– С. 148.

² В.Мудрий. Роля “Просвіти” в українському житті. З приводу шістдесятиліття “Просвіти”.– Львів: Просвіта, 1928.– С. 1.

³ ЦДІА України у Львові.– Ф. 348.– Оп. 1.– Спр. 7629.– Арк. 349.

⁴ ЦДІА України у Львові.– Ф. 348.– Оп.1.– Спр. 7629.– Арк. 349.

⁵ ЦДІА України у Львові.– Ф. 348.– Оп. 1.– Спр. 7629.– Арк. 351.

⁶ “Просвіта”: історія та сучасність (1868-1998 рр.).– К.: Просвіта, 1998.– С. 24.

⁷ Шах С. Відзначені за заслуги народу // Ілюстрований народний календар Товариства “Просвіта”.– Львів: Просвіта, 1930.– С. 147.

⁸ Дорошенко В. “Просвіта” її заснування і праця: короткий історичний нарис з додатком про “Просвіти” в інших країнах.– Філадельфія: Молода “Просвіта” ім. Митрополита А.Шептицького, 1959.– С. 33.

⁹ Ковба Ж.М. “Просвіта” – світло, знання, добро і воля укр. народу / До 125-річчя з дня заснування./– Дрогобич: Відродження, 1993.– С. 105.

¹⁰ ЦДІА України у Львові.– Ф. 348.– Оп. 1.– Спр. 7629.– Арк. 390.

¹¹ ЦДІА України у Львові.– Ф. 348.– Оп. 1.– Спр. 7629.– Арк. 399.

¹² Енциклопедія українознавства / за ред. В.Кубійовича./– Париж –Нью-Йорк, 1976.– Ч. 8.– С. 1880.

¹³ ЦДІА України у Львові.– Ф. 309.– Оп. 1.– Спр. 33.– Арк. 13.

- ¹⁴ Петренко Григорій. Качанівські студії // Пам'ятки України. -2000.- № 1.- С. 23.
- ¹⁵ Немірич (Б.Д.Грінченко) Музей В.Тарновського // Літературно-науковий вісник.- Львів, 1900.- Т. X.- С. 109.
- ¹⁶ Матвєєв А. Роде красний і пресвітлий//Київ.-1994.- № 10.- С. 163.
- ¹⁷ Памяти В.В.Тарновского, А.М.Лазаревского и Н.В.Шугурова (к рисунку) // Киевская старина. - 1902.- № 7-8.- С. 288.
- ¹⁸ Немірич (Б.Д.Грінченко) Музей В.Тарновського // Літературно-науковий вісник.- Львів, 1900.- Т. X.- С. 115.
- ¹⁹ Сарбей В. До 130-річчя з дня народження В.В. Тарновського // Український історичний журнал.- 1967.- № 4.- С. 120.
- ²⁰ Шугуров Н. Памяти В.В.Тарновского //Киевская Старина.- 1899.- Т. 66.- Июль.- С. 132.
- ²¹ Памяти В.В. Тарновского, А.М. Лазаревского и Н.В.Шугурова //Киевская старина.- 1902.- № 7-8.- С. 290.

До історії збирання образотворчої Шевченкіани Василем Тарновським

Про Василя Тарновського, як збирача Шевченкіани, написано досить багато, але ще й досі повністю не з'ясовано звідкіля, від кого і коли до колекціонера надходили деякі Шевченкові малярські твори, доля яких має важливе значення не лише для вивчення самої колекції, але й для наукової їх атрибуції, для встановлення зв'язків автора з багатьма особами, його сучасниками, у котрих вони зберігалися.

У процесі підготовки нового академічного видання творів Шевченка в 12-ти томах, п'ять томів якого відведено його образотворчій спадщині, вже вдалося встановити попередніх власників більшості творів, зібраних колекціонером.

За «Каталогом музею українских древностей В.В.Тарновского»,¹ крім двох альбомів Т.Шевченка з вісімдесятьма малюнками, у нього було 318 одиниць оригінальних образотворчих творів митця, з котрих 273 малюнки та олійні твори, 45 офортів, деякі в кількох примірниках, а деякі з дарчими написами різним особам. Тарновський мав також дві офортні дошки з серії «Живописна Україна» – «Судня рада» та «Старости».

Початок збиранню оригінальних мистецьких творів Шевченка родиною Тарновських поклав Григорій Степанович Тарновський (1788-1853), онучатим небожем якого був колекціонер Василь Васильович Тарновський (1837-1899). Григорій Тарновський в 1843 р. придбав у автора картину «Катерина» (1842, олія) та замовив йому копію олією з портрета князя М.Г.Репніна-Волконського, роботи швейцарського художника Йозефа Горнунга (1792-1870), оригінал якого зберігався тоді в Яготині, в картинній галереї князя.

Т. Шевченко. В гаремі. 1843 р. Акварель

Можливо саме до Григорія Степановича надійшли і ранні твори Шевченка: «Знахар. Ілюстрація до однойменного твору Г.Ф.Квітки-Основ'яненка» (1841, олівець, туш), ксилографюра з нього була вміщена до збірника «Наши, списанные с натуры русскими»,² а також надзвичайно витончена і вишукана акварель «В гаремі» (1843), яка до останнього часу залишається мало дослідженою. Цей твір в літературі здебільшого пов'язується лише із впливом орієнталістських творів Карла Брюллова, його розповідей про подорожування Грецією та Туреччиною, про які згадував Шевченко в повісті «Художник». Це, звичайно, спричинилося до захоплення східною тематикою його учнів і Шевченка серед них. Проте для Шевченка цей вплив був неоднозначним. Він помітний не лише в цій акварелі, але і в поемі «Гамалія» (1842). Можливо саме її поетичні рядки стали імпульсом для створення пензлем художника жінки, що дримає в гаремі у Візантії, адже саме на околиці Стамбула – Скутарі, яку, до речі, зображено на акварелі Брюллова «Турецьке кладовище в Скутарі», розгорнув Шевченко драматичний сюжет про звільнення полонених козаків від турецької неволі. Про придбання Григорієм Тарновським згаданих двох малюнків документальні матеріали невідомі, але така можливість не виключається.

Кілька рисунків Шевченка мала також його кума, небога Григорія Тарновського – Надія Василівна Тарновська (1820-1891). Це подарований їй Шевченком «Автопортрет» (1845, олівець), який вона переховувала у скрині, закопаній у садку, коли поет був заарештований. Можливо їй, або її братові Василеві Тарновському-старшому, який, як і його сес-

тра, мешкав у селі Потоках, коли туди приїздив Шевченко, належав рисунок «Подвір'я в с.Потоках» (1845, олівець).

Особливий інтерес становить подарований Шевченком Надії Тарновській у Петербурзі малюнок «Старець на кладовищі» (сепія) з дарчим написом: «Надежде Васильевне Тарновской// на память 8 октября 1859 года// Т.Шевченко». Про дарування малюнка Шевченко у записці до Надії Василівни від 22 жовтня 1859 р. писав: «... прийміть, моє серденько, моя єдина кумасю, оцей нікчемний рисунок на згадування 8 октября 1859 року. Оставайтесь здорові! І кум, і друг, і брат ваш щирий Т.Шевченко».

Щодо дати його виконання висловлювалося твердження, що він виконаний на засланні в Новопетровському укріпленні, «найвірогідніше 1856р.».³ Справді деталі сепії є здебільшого ремінісценціями низки Шевченкових малюнків, виконаних у Новопетровському укріпленні («Сад на Мангишлаці» (1854, акварель), «Самарянка» (1856, сепія), «Мілон Кротонський» (1856, сепія), «На кладовищі», з серії «Притча про блудного сина» (1856-1857, туш, бістр) та ін. Особливий інтерес становить зображений на другому плані пам'ятник з трилистим хрестом, що був на могилі сина Ускових – Дмитра на кладовищі Новопетровського укріплення, архітектором якого, як писала Агата Ускова, був Шевченко, і зроблений він «в рицарському стилі з білого каменю».⁴ Проте, цей трилистий хрест на пам'ятнику дуже нагадує не «рицарський», а швидше «козацький стиль» – як на малюнку «Кам'яні хрести в Суботіві» біля Іллінської церкви-усипальниці Богдана Хмельницького, що його намалював Шевченко в своєму альбомі, ще до заслання, в 1845 р. Він і міг стати зразком для проекту пам'ятника Д.Ускову, збудованого в 1853 р.

Важливим елементом малюнка, як і деяких інших малярських творів Шевченка, є Біблія - книга, що супроводжувала Шевченка все життя. Вона була з поетом і в «занесеній снігом джуламійці» на острові Косарал, де художник створював рисунки на біблійні сюжети, і в Новопетровському укріпленні - книга зображена на полиці в казахській юрті, поставленій Усковим, де Шевченко тоді міг працювати; її читає й Шевченків Робінзон Крузо на малюнку за твором Даніеля Дефо та ін. До речі, відомо два примірники Біблії, які належали Шевченкові, обидва були видані в Петербурзі 1824 р. Одну із них Шевченко подарував після заслання Федорові Лазаревському. Цей подарунок був найвірогідніше зроблений у селі Гиравці, де Шевченко в серпні 1859 р. перебував одночасно з Федором Матвійовичем. Це підтверджують і написи на книзі, власницький і дарчий, власницький - «Т.Шевченко», дарчий - «Федору Лазаревському 16 ав[густа] 1859». Нині цей примірник Біблії зберігається у фондах Національного музею Тараса Шевченка у Києві. Другий примірник, що був у бібліотеці Шевченка до кінця його життя, переданий за його бажанням Марку Вовчку. У списку Шевченкових книжок зазначено: «Библия». СПб., 1824 с автографом. Передана по волі Т.Г-ча, Марье Александровне Маркович».⁵

На малюнку Шевченка «Старець на кладовищі» його центральний персонаж, як пророк, читає Святе Письмо людям, ніби намагаючись їм, як у вірші «Пророк», «Святу правду возвістити!». Чистовий автограф вірша «Пророк», за яким він друкується тепер в академічних виданнях, був подарований Шевченком Надії Тарновській, так само, як і малюнок «Старець на кладовищі». Між ними, без сумніву, простежується змістовий зв'язок.

Працюючи в Петербурзі над офортом «Старець на кладовищі», що з'явився на виставці в Академії мистецтв у травні 1859 р.,⁶ Шевченко міг використати свої твори різних років, як для підготовчої сепії, так і для самої гравюри, а восени, в жовтні вже подарувати сепію Надії Тарновській.

Вищеназвані твори, від Григорія та Надії Тарновських, природно, надійшли до Василя Тарновського-молодшого, за винятком копії Шевченка з портрета князя Миколи Репніна. 15 серпня 1858 р. її було подаровано онуці князя – Варварі Олександрівні Кочубей,

Т. Шевченко. Старець на кладовищі.
1859 р. Сенія

дружині доброго знайомого Тараса Шевченка князя Петра Аркадійовича Кочубея (1825-1893).⁷ Нині цей портрет - у Державному Ермітажі (Санкт-Петербург). Для Василя Тарновського це була певна втрата, яка мабуть засмутила молодого колекціонера. Проте Петро Кочубей на знак подяки за подарунок дружині замовив Шевченкові для Василя Тарновського портрет В.Л.Кочубея, потімком якого він був. Твір виконав Шевченко перед від'їздом в Україну в кінці травня 1859 р., про що свідчить лист Людмили Володимирівни Тарновської до сина з Петербурга від 24 липня 1859 р., де вона пише: «Портрет Кочубея [...] получен от Петра Аркадьевича, но нужно на него лак положить и тогда тебе отправим».⁸

Перше власне надбання Василя Васильовича Тарновського малярських творів Шевченка відноситься до 1857 р., коли поет повертався із заслання. Тоді за рекомендацією П.Куліша⁹ молодий колекціонер купив за 90 карбованців, присланих йому батьком, 7 акварелей із 17 призначених Шевченком свого часу для «Віленського альбому». Це були майстерні акварельні пейзажі із зображенням околиць Новопетровського укріплення та гір Каратау. Місце зберігання інших 10 акварелей, куплених Г.П.Галаганом та С.О.Галаган, невідоме.

Наступним надходженням до колекції Тарновського стали деякі з офортів, подаровані йому автором під час його відвідин Качанівки 21 серпня 1859 р. Про це збирач писав у спогадах.¹⁰ Ще кілька офортів Тарновський одержав від Шевченка після повернення його з України до Петербурга. В листі до Тарновського від 28 вересня 1859 р. він пише: «Посилаю по чотири екземпляра моєї роботи».

Першим досить помітним повідомленням у пресі про поповнення колекції В.В.Тарновського була стаття В.П.Горленка: «Альбомы и рисунки Шевченка в собрании В.В.Тарновского»,¹¹ де йшлося головним чином про Шевченкові альбоми 1840-44 р.* та 1845 років. В наш час дослідники припускають, що вони належали графові Костянтину Свідзінському (1793-1855). Так само, як і дві мідні офортні дошки композицій «Судня рада» та «Старости», від якого надійшли до колекції Василя Тарновського. Через рік з'явилася публікація В.П.Горленка «Иллюстрации Шевченка», у якій він згадував і про портрет молодого Куліша, «недавно придбаний у власну колекцію В.В.Тарновським».¹² У листі від 4 жовтня 1897 р. до Олександра Лазаревського В.Горленко писав: «З нових його придбань укажу ще на [...] куплений у Білозерської підмальовок вартого подивування портрета молодого Куліша».¹³

З малярських творів Шевченка у Григорія Михайловича Честахівського (1820-1893), як вказує В.Горленко у статті «Картины, рисунки и офорты Шевченко», було всього два рисунки Шевченка: рисунок сепією для офорта «Сама собі господиня в хаті»** та калька з офорта «Малоросіянки біля криниці».¹⁴ Тут мається на увазі, насамперед, малюнок, названий у академічному виданні «Натурниця» (1860, сепія, білило, кольоровий олівець),¹⁵ за яким тоді Шевченко виконав офорт. Малюнок був переданий В.Тарновському, про що свідчить «Каталог», де він названий: «Спляча напівголена жінка. Сепія. В колі. Діаметр 238».¹⁶ А місце знаходження кальки з офорта, що увійшов у науковий обіг під назвою «Дві дівчини» ще треба встановити.

Напевне з родини віце-президента Академії мистецтв графа Федора Петровича Толстого (1783-1873) надійшла до В.Тарновського сепія, яку Шевченко в листах називав «Киргизя». На ній – Шевченків автопортрет у шинелі, накинутій на плечі, а на передньому плані - казахський хлопчик, який грається з кошеням. Цей малюнок Шевченко надіслав у травні 1857 р. з Новопетровського укріплення дружині графа Анастасії Іванівни Толстой (1817-1889). Напевно невдовзі після першої публікації у виданні «Художественный хроникёр» (СПб., 1887.-28 січня) з вказівкою «Із альбому графині А.І.Толстой», він поповнив колекцію В.Тарновського.

Не пізніше 1897 р. надійшли до колекції чотири архітектурні композиції з видами Почаївської лаври, які Шевченко виконав аквареллю для Київської археографічної комісії в 1846 р. Стаття М.Шугурова про ці рисунки з'явилася в журналі «Киевская старина» з

Т. Шевченко. Спляча жінка.
1860 р. Сепія

вказівкою, що вони належать П.Я.Дорошенкові з Глухівщини, до якого потрапили від професора Київського університету О.С.Роговича.¹⁷ Минуло три роки. І одна з акварелей була репродукована в «Киевской старине» з повідомленням, що всі чотири акварелі знаходяться тепер у В.Тарновського.¹⁸

Таким чином, під кінець 1890-х років у Тарновського було зібрано вже близько двох десятків оригінальних малярських творів Шевченка, крім офортів та двох альбомів.

Найбільшу колекцію мистецьких творів Шевченка Василю Тарновському пощастило придбати лише за рік до смерті, в 1898 р. Про це придбання він тоді ж повідомив у листі до Сергія Васильовича Лазаревського, сина сучасника і приятеля Шевченкового – Василя Матвійовича Лазаревського (1817-1890). Сергій Лазаревський на той час був власником кількох Шевченкових реліквій. З ним колекціонер вів тривалі переговори, листовно і особисто про їх придбання, але не сходився в ціні.

3 квітня 1898 р. в листі до Сергія Васильовича він писав: «В нинішню мою поїздку я придбав у Петербурзі 280 рисунків Шевченка за 1100 карбованців і його портрет, зроблений одним художником в день його смерті в труні».¹⁹ Ця колекція тоді вже була відома в літературі, з нею ознайомився та описав її в 1894 р. у журналі «Киевская старина» О.О.Русов (1847-1915). Публікація відіграла важливу роль у збереженні колекції. Власниця її Софія Дмитрівна Бразоль, яка збиралася навіть розіграти її в лотерею або розпродати в роздріб, як уже робила до опису її Русовим, не посміла це зробити після публікації.

Про збирання колекції Русов писав: «Розповідають, що після смерті поета А.О.Козачковський зібрав усі ці рисунки і передав згодом на збереження генералу Коховському, який завідував освітніми закладами Соляного містечка у Петербурзі. Бачив їх потім любитель малоросійської старовини В.В.Тарновський».²⁰ Зберігач колекції Всеволод Коховський (1835-1891) теж був знайомий з поетом, напевно з 1860 р., коли почав учитися в Петербурзі в Миколаївській академії Генерального штабу і був досить активним учасником Петербурзької української громади. Він був засновником і директором Педагогічного музею Управління військово-педагогічних закладів у Петербурзі. Напевно не випадково саме йому передав на зберігання А.О.Козачковський (1812-1889) збірку малюнків Шевченка. В ній під час опису її Русовим нараховувався 281 твір, як і через 5 років, коли її придбав В.Тарновський. Серед них були твори, що залишилися після смерті Шевченка в його майстерні, описані Г.Честахівським. Це в основному рисунки ескізного характеру часу навчання в Академії мистецтв, твори, виконані в Україні до заслання, та малюнки, виконані після заслання. Малюнків часу заслання там тоді не було, крім 7 малюнків, створених на засланні, але не датованих і не підписаних. Серед них - чудовий портрет А.О.Ускової (1853-1854, сепія), дружини коменданта Новопетровського укріплення Іраклія Ускова, авторки спогадів про поета; три композиції на євангельські сюжети та ін. У майстерні Шевченка тримав лише твори, які б не викликали підозри в порушенні ним на засланні царської заборони писати й малювати.

Найбільша група творів в колекції С.Д.Бразоль, понад 200 одиниць, це, головним чином, акварелі та олівцеві рисунки періоду заслання. Багато з них - документального характеру, виконані в Аральській та Каратауській експедиціях, а також під час солдатської служби в Новопетровському укріпленні, тобто тоді, коли Шевченкові було заборонено «писати и рисовать». Вони пройшли досить складний шлях, перш ніж надійшли до даної збірки, але про це тема окремої розмови.

Після того, як Тарновський повідомив Сергію Васильовичу Лазаревському про придбання такої великої колекції за досить помірну ціну, напевно, легше стало домовитися про придбання залишків Шевченкових реліквій у синів Василя Лазаревського, які більшу частину їх уже розпродали. В.Тарновському вдалося придбати в кінці 1890-х років, лише окремі малюнки, виконані в Аральській експедиції, в Новопетровському укріпленні та в Нижньому Новгороді.

У цьому повідомленні йдеться про історію збирання лише частини образотворчої спадщини Шевченка-художника, але й наведені відомості дають достатнє уявлення про велику і благородну діяльність В.Тарновського у збереженні тих дорогоцінних реліквій великого Кобзаря, які стали згодом основою колекції Національного музею Тараса Шевченка.

-
- ¹ Каталог музея украинских древностей В.В.Тарновского. – Чернигов, 1903. – Т.ІІ. -С.169-197.
- ² Наши, списанные с натуры русскими. -СПб., 1841. – С.121.
- ³ Див.: Яцюк В. Шевченкова сепія “Старець на кладовищі” (Історія створення та семантика символів)//Київська старовина. – 1999. № 2.-С.95-107.
- ⁴ Ускова А.О. Т.Г.Шевченко в Новопетровському укріпленні//Спогади про Тараса Шевченка. – К., 1982.- С.239.
- ⁵ Тарас Шевченко. Документи та матеріали до біографії. К.,1982.-С.369.
- ⁶ Там само.-С.315.
- ⁷ ІРЛІ.-Ф.488.№ 47; Жур П. Труды и дни Кобзаря. -Люберцы. 1996.-С.410.
- ⁸ Лист Л.В.Тарновської до В.В.Тарновського від 24 липня 1859 р.//Шевченко Т. Повне зібрання творів в 10 т. -К., 1963.-Т.10.-С.24, № 35.
- ⁹ Лист П.О.Куліша до В.В.Тарновського від 1 листопада 1857 р.//Т.Г.Шевченко в епістолярії відділу рукописів. – К., 1966. – С.24-25.
- ¹⁰ Мелочи из жизни Шевченка//Киевская старина.-1897.Т.56.-С.36; Спогади про Тараса Шевченка. - К., 1972.-С.115.
- ¹¹ Горленко В.П. Альбомы и рисунки Шевченка в собрания В.В.Тарновского //Киевская старина.-1886.Т.14.-С.403-409.
- ¹² Горленко В. Иллюстрации Шевченка//Киевская старина.-1888.-Т.20.-№ 1-3.-С.8-11.
- ¹³ Йофанов Д. Матеріали про життя і творчість Тараса Шевченка.-К., 1957.- С.131.
- ¹⁴ Горленко В. Картины, рисунки и офорты Шевченка//Киевская старина.-1888.-Т.21.-С.83.
- ¹⁵ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів в 10 томах.-К.,1963.-Т.10.-С.58, № 119.
- ¹⁶ Каталог музея украинских древностей В.В.Тарновского. Чернигов, 1903.-Т.ІІ.-С.190, № 394.
- ¹⁷ Шугуров Н. О рисунках Т.Г.Шевченко, исполненных по поручению Киевской Археологической комиссии в Волынской губернии//Киевская старина.-1894.-Т.44.-С.318-319.
- ¹⁸ Вид Почаевской лавры, акварель Т.Г.Шевченка (1846г.) (К рисунку)// Киевская старина. 1897.-Т.56.-С.347-350.
- ¹⁹ Гольдман К.Н., Евстегнеев А.А. Документы//Тарас Шевченко в Нижнем Новгороде. – Горький,1939.-С.139.
- ²⁰ Русов О.О. Коллекция рисунков Т.Г.Шевченко//Киевская старина.-1894. Т.44.-182-191.

* Цей альбом деякі дослідники датують 1842-1844 роками, не враховуючи, що в ньому є рисунки, виконані в 1840 та 1841 роках: ескіз композиції акварелі “Марія”, за поемою О.Пушкіна “Полтава”, датований Шевченком 1840; начерк ескіза “Панна Сотниківна”, про яку автор у листі до Г.Квітки-Основ’яненка від 8 грудня 1841 р. пише: “Малюю вашу панну Сотниківну”; ескізи за поемою “Слепая” виконані 1841-1842 рр. тощо.

** В “Каталозі” (с.188, № 376) з посиланням на названу статтю помилково сказано, що Честахівському належала сепія під такою ж назвою, але виконана 1858 р.

Шевченкіана Василя Тарновського: декілька спостережень

Особлива заслуга знаменитого колекціонера українки перед батьківщиною в тім, що він був першим «палким збирачем усього, що стосувалося Шевченка» (слова самого Тарновського - В.Я.).¹ Розпочавши колекціонувати з 18 років², він зібрав унікальну колекцію автографів та списків літературних творів Шевченка, його картин, малюнків, офортів, офортних дощок, особистих речей, а також творів образотворчого мистецтва, що пов'язані з творчістю та особою Кобзаря. Ще й досі в науковій літературі мандрує твердження, згідно з яким шевченкіана В.Тарновського нараховувала 758 одиниць. Цю цифру остаточно канонізував «Шевченківський словник».³ А запозичена вона з каталога музею Тарновського, укладеного Б.Грінченком.⁴ Науковці не помітили у передмові до видання зауваження укладача з приводу того, що з різних причин до нього було введено не всі зібрані Тарновським експонати. Зокрема, це стосується книг, серед яких, як тепер знаємо, були прижиттєві видання з дарчими написами поета. Ця частина збірки мала увійти до окремого каталога книжок, котрий так і не з'явився друком.⁵ Про те, що каталог бібліотеки музею був підготовлений, стверджував сам Грінченко. Він навіть описав структуру шевченківського розділу.⁶ Із автобіографії Грінченка довідуємося, що каталог книг уклала його дружина Марія Миколаївна.⁷ Більш точно кількість зібраних В.Тарновським шевченківських матеріалів назвав Уманець у статті про музей, опублікованій 1910 р. в журналі «Історический вестник»: «Це колекція, що становить 1006 найменувань, з яких 248 літературних творів Шевченка і про Шевченка (друкованих) входять до складу книжкового відділу музею. Останні 758 предметів складають власне відділ Шевченка».⁸

Однак число 1006 також не є остаточним. Зокрема, малюнків Шевченка насправді було набагато більше, ніж зареєстровано в каталозі Грінченком. Річ у тім, що два альбоми художника з кількома десятками малюнків та замальовок зареєстровані як дві одиниці зберігання без посторінкового розшифрування їхнього змісту.⁹

Точно визначити кількість малярських творів Шевченка в колекції Тарновського дуже складно ще й тому, що деякі описані в каталозі малюнки, виявилися не Шевченковими, а стосовно авторства окремих ще й донині завзято сперечаються спеціалісти. Ясно одне: кількість зібраних В.В.Тарновським експонатів, котрі так чи інак пов'язані з іменем Тараса Шевченка, сягає далеко за тисячу найменувань.

Тим часом рукопис «Каталога друкованих книг Музею українських старожитностей В.В.Тарновського», складений 1901 р. подружжям Грінченків і понині зберігається в Чернігівському історичному музеї (інв. № ВП-1474/32-33). Він написаний рукою М.Грінченкової (літературний псевдонім -М.Загірня). Факсимільне відтворення розділу «Т.Г.Шевченко» ми вперше подали в додатках до каталога виставки «Лейстровий козак та його скарбівня», оскільки останній містить чимало нової, досі не оприлюдненої інформації, яка зацікавила вже не лише бібліографів, але й шевченкознавців.¹⁰

Джерела формування Тарновським шевченківської колекції найрізноманітніші. Дещо потрапило до нього, як кажуть, з перших рук, безпосередньо від Тараса Григоровича. Це листи поета, його «Кобзарі», офорти, фотопортрет роботи М.Досса з дарчим написом: «Василію Васильевичу Тарновському меншому на память Т.Шевченко. 1860. 8 стичня» та ін. Автографічний напис вкупі з іншими історичними даними дав можливість зробити уточнення щодо часу виконання цієї світлини. Довгий час виконання Шевченкового портрета Миколаю Доссом помилково пов'язували з 1858 р. Таку дату усталив і «Шевченківський словник».¹¹ Цю світлину юний збирач українки одержав не безпосередньо від поета, а через свою матір. У фондах Чернігівського історичного музею зберігається недатований лист Людмили Володимирівни Тарновської до свого сина, в якому вона, зокрема, пише так: «Надсилаю тобі, друже мій Василю, портрет і біографію Шевченка, замісто крашан-

ки. Цей портрет - не те, що в тебе; ми самі його водили і всадили, від того він і вийшов таким вдалим». Дарчий напис Шевченка на світлині датований восьмим січня; біографія Шевченка, про яку йдеться в листі (точніше, його автобіографія), опублікована в лютнево-му числі журналу «Народное чтение»; згадувана «крашанка» - свідчення того, що лист писався на свято Великодня чи невдовзі після нього; портрет роботи Досса, що його поет підписав Василеві Тарновському і до якого причетна його мати, справді вважається одним із найкращих у прижиттєвій іконографії Шевченка. Аналіз цих і подібних даних, а також зіставлення їх з іншими світлинами поета з колекції Тарновського переконують, що згадуваний фотопортрет виконаний не у квітні 1858 р., як вважалося раніше, а в січні року 1860.

Василь Тарновський як колекціонер займався систематизацією, вивченням і популяризацією зібраної ним шевченкіани, зокрема й офортного доробку Кобзаря. 1881 року збирач спромігся на видання «Офорти Шевченка в колекції В.В.Тарновського».¹² Власник шевченкіани видавав зібрані ним гравюри не для продажу, а для дарування зацікавленим людям в ім'я Кобзарєвої слави. Це видання є нині надзвичайною рідкістю, бо його наклад становив усього 100 примірників. 1893 року в Києві вийшов друком каталог шевченкіани В.Тарновського.¹³ У 18 розділах цього видання було дано перелік усіх основних шевченківських матеріалів, що були на той час у знаменитій колекції (всього 211 номерів). Донедавна цього першого каталога шевченкіани не було ні в Національному музеї Т.Шевченка, ні в Чернігівському історичному музеї. За якихось сім років кількість шевченківських матеріалів у колекції Тарновського значно зросла і в каталозі Грінченків 1900 р. становила вже 760 назв (включно з додатками).

Порівняльний аналіз каталогів Тарновського та Грінченка дає багатий матеріал для дослідників малярської і літературної спадщини митця. Завдяки йому можна відтворити рух того чи іншого твору до сучасного місця зберігання, засвідчити зміну його назви тощо.

Саме каталог 1893 р. дав змогу встановити, що олівцевий рисунок, репродукований в академічному виданні творів Шевченка під назвою «Подвір'я на селі», виконаний в Потоках. В ньому на дев'ятій сторінці за №3 зафіксований автопортрет Шевченка 1845 р., а за №5 рисунок, про який читаємо: «Поміщицький будинок в с. Потоках Київської губ. 1845 р. (олівцем)». Ніяких причин для сумніву щодо реальності існування такого рисунка і правильності визначення Тарновським місця його виконання немає. Адже кому, як не йому, Тарновському, було знати Потоки. Саме тут восьмирічним хлопчиком він і познайомився з Тарасом Григоровичем. На нашу думку, публікуючи цей рисунок у новому Повному зібранні творів Т.Шевченка у 12-ти томах, варто назвати його «В Потоках», за зразком авторських найменувань «У В'юнищі», «В Решетилівці», «Комора в Потоках» тощо.

Каталог шевченкіани 1893 р. несподівано для нас допоміг дещо пояснити досі загадкову історію з'яви першої пам'ятної шевченківської медалі, викарбуваної на його честь сумнопам'ятного 1861 р. одразу по смерті поета. Однак увесь тираж, окрім двох примірників, які на деякий час вдалося зберегти, конфіскували царські урядовці. Довгий час про цю пам'ятку судили за давньою репродукцією та коментарем до неї.¹⁴ Але завдяки інформації у згадуваному тут каталозі про цей витвір медальєрного мистецтва можна говорити не гіпотетично, а як про реалію, котра, можливо, існує й донині.

За своїми розмірами (38,5 мм) пам'ятка посідає проміжне місце між медаллю та жетоном. Очевидно, вона була виготовлена із срібла і важила 20г. На її аверсі викарбувано погрудне зображення Шевченка (у шапці й кожусі), по колу - напис: «Любіться, брати мої, Україну любіте». На реверсі - «дати народження і смерті поета та автографічний підпис: «Т.Шевченко», по колу - рядок з послання «І мертвим, і живим і ненарожденним...»: «Обніміте ж, брати мої, найменшого брата». Дані цього опису ми запозичили саме з каталога 1893 р. (с.27), дещо відкорегувавши його за аналогічним описом у каталозі, виданим Б.Грінченком (с.227). Щоправда, в обох реєстрах шевченкіани Тарновського йдеться не про саму карбовану на монетному дворі пам'ятку, а про модель із свинцю, як пишеться в каталогах, тієї медалі, яку шанувальники поета мали намір вичеканити у пам'ять про нього. Де нині ця медаль невідомо. Але, на щастя, окрім опису збереглося її фототипічне, хоч і мініатюрне, відтворення. Маю на гадці фронтиспіс каталога 1893 р., де серед Шевченкових реліквій (поміж палітрою і баклажкою) можна видивитися згадувану модель пам'ятної медалі й ідентифікувати її з репродукцією викарбуваного примірника.

Прижиттєві світлини Кобзаря, унікальні пам'ятки, присвячені йому - усе це дуже й дуже важливо. Але чи не найбільшим скарбом, зібраним В.Тарновським, є Шевченкові картини й малюнки. Майже всі вони нині дбайливо зберігаються в Національному музеї Тараса Шевченка, окрім, хіба що, двох подорожніх альбомів художника (1842-1844 та 1845 років). З ними спеціалісти можуть ознайомитись у відділі рукописів Інституту літератури ім.Т.Г.Шевченка НАН України (Ф.1, № 106-107). 2000 року здійснено перше видання Альбому 1845 р. як меморіальної пам'ятки (упорядник С.А.Гальченко)¹⁵ і він став доступнішим, як для дослідницьких студій, так і для всіх шанувальників творчості Шевченка. Нині готується аналогічне видання першого з відомих альбомів митця. Завдяки причетності до сподіваної з'яви цього унікального художнього документа, ми мали можливість достатньо працювати з його оригіналом і раді поділитися з колегами кількома своїми спостереженнями.

Шевченків альбом - не тільки одна з національних реліквій, безпосередньо пов'язаних із життям та творчістю великого поета, а й надзвичайно цікавий і багатогранний об'єкт наукового дослідження. Мистецтвознавцям він дає змогу проникнути в секрети малярської творчості Шевченка, відтворити процес створення окремих картин і малюнків, за етюдами, ескізами і начерками скласти уявлення про неznайдені завершені твори митця і тим самим означити реальні прикмети для їх пошуків; літературознавцям — увійти в коло поетових знайомих, довідатися про його зацікавлення фольклором, зокрема, народною піснею, збагнути проблему єдності й своєрідності художницького та літературно-образного мислення митця. Чималий інтерес викликає альбом і у біографів Шевченка. Разом з іншими історичними даними він допомагає встановити маршрути перших поетових мандрів Україною.

Досі шевченкознавці починали перелік місць зберігання альбому з колекції Тарновського. Окремої розвідки, присвяченої питанням «коли?», «від кого?», «за яких умов?» альбом потрапив до збирача українки, немає.

Цікаво, що сліди «мандрів» досліджуваного альбому ледь помітні, але точнісінько такі, як і наступного (1845 р.). Це спонукає вдатися до спогадів Пантелеймона Куліша про польського бібліографа графа Костянтина Свідзінського, котрий 1855 р. доживав свого віку: «За кілька днів до його смерті я приїхав до Києва. Його повідомили про мій приїзд, і хворий захотів мене побачити. І що найбільше мене вразило, так це любов до всього малоросійського. Де б тільки знаходили в Києві картину, гравюру або ескіз із малоросійської історії й побуту, все те звідусіль везли Свідзінському, й умираючий антикварій з насолодою вдивлявся в кожну риску, вдало передану художником. Дивним, незбагненим явищем видався б для якогось малоросійського пана вмираючий поляк, католик і аристократ в оточенні таких речей, як мідні дошки з українськими сценами, вигравіювані поетом Ш[евченком], як його подорожні альбоми, добуті з десятих рук за велику плату, та інші подібні предмети, - тоді, як наші так звані патріоти мають усе це за забавки, що не варті уваги».¹⁶

Якщо згадати, що в колекції Василя Тарновського так само давно, як і два подорожні Шевченкові альбоми, зберігалися дві його офортні дошки з українськими сюжетами «Старости» й «Судня рада», то припущення щодо їхнього походження з колекції Свідзінського може бути цілком слушним. Підтвердження цієї версії засвідчують й інші факти.

1. Усі ті експонати подані вже в першому описі колекції Тарновського, складеному Василем Горленком.¹⁷

2. Добрий знайомий колекціонера Микола Шугуров у некролозі «Пам'яті В.В.Тарновського» стверджував, що той розпочав своє збирання, коли йому було 18 літ.¹⁸ У рік смерті Свідзінського він досяг саме цього віку.

3. Віднайдене свого часу Євгеном Кирилюком листування Куліша з Тарновським засвідчує, що наприкінці 1855 р. останній так само перебував у Києві, й Куліш мав із ним зустрічі.¹⁹

4. 1857 року вже в Петербурзі, коли намагалися розпродати Шевченкові акварелі, виконані для так званого Віленського альбому, аби виручити гроші, вкрай необхідні поетові, який повертався із заслання, Куліш одразу дає знати про це Тарновському, і той просить у батька грошей і таки купує для себе сім акварелей.²⁰

Все це наводить на думку, що В.Тарновський - молодший міг придбати Шевченкові реліквії ще за життя Свідзінського або ж невдовзі по його смерті. Зрештою, скажемо, що на зворотах аркушів альбому 1845 р. з малюнками «В Густині», «Церква Св. Михайла в

Переяславі» та ще кількох стоять підписи польською мовою (переклади авторських назв Шевченка). Не виключено, що вони могли бути зроблені якщо не самим Свідзінським, то близькою до нього особою.

Поглиблене дослідження змісту та часу виконання окремих альбомних замальовок у їхній взаємозалежності, а також осягнення альбому як цілісної динамічної художньої структури дають змогу більш точного загального його датування. Річ у тім, що віддавна такі знавці й дослідники шевченкіани, як Василь Горленко, Борис Грінченко, Олекса Новицький, Павло Зайцев пов'язували створення альбомних малюнків і замальовок із 1842-1843 роками. Однак їхні міркування піддали сумніву коментатори академічного десяти томового зібрання творів Шевченка. Вони значно розширили межі виконання поетових малювань: 1839-1843.²¹ Запереченню своєрідної логіки такого розширення ми присвятили розвідку «Коли ти малював, поете?», поданій у книжці «Живопис - моя професія».²² Наразі коротко викладемо колишні спостереження, додавши до них ті, що з'явилися внаслідок ще кількох переглядів альбому.

Означені 1839 і 1840 роки, що їх укладачі десяти томника пов'язували із замальовками, здійсненими митцем у класах Імператорської Академії мистецтв на 46 та 47 сторінках «знімаються», оскільки аркуша з цими сторінками в альбомі, яким користувався митець впродовж 1842-1843 років, не було. Він вставлений кимось пізніше між сторінками із замальовками, зробленими Шевченком в Україні 1843 р. Стосовно ж начебто ескіза до акварелі «Марія» (1840), що на с.7 альбому, то, як ми уже довели, він схожий на завершену акварель лише загальною композиційною схемою. Але ж за такою самою двофігурною композиційною схемою скомпоновані й інші Шевченкові малюнки, наприклад, акварель «В гаремі», датована художником 1843 р. Що ж до ескізів до «Історії Суворова», «Панна Сотниківна» та «Катерина», на які при розширеному датуванні покликаються укладачі десяти томника, то вони, як і завершені твори, зроблені таки 1842 р., а не 1841.

Тепер - про другу, пропоновану укладачами нового академічного зібрання творів Т.Шевченка в 12-ти томах дату: 1844 р. (а не 1843, як було раніше). Її з певним застереженням можна прийняти. Можна, якщо мовити не лише про Шевченкові малюнки, а узагальнено: «Альбом Т.Шевченка 1842-1844 років», яким у цей час він користувався. Річ у тім, що поряд із замальовками у Шевченковому художньому нотатникові трапляються й текстові нотатки, зокрема, й авторські. Так, на лівій частині першого форзацу між 25 грудня 1843 - 7 січня 1844 років поет записав народну пісню «Соколе мій чоловіче» і загадку «І ворони клюють...», помітивши під першою, що записано це «на святках в Яготині». Пам'ятаймо також, що, повернувшись до Петербурга, на початку 1844 р. художник вилучив із альбому олівцеві підготовчі малюнки «У Києві», «Видубицький монастир у Києві» та, можливо, ще кілька для переведення їх в офорті серії «Мальовнича Україна».

З шевченкового альбому вилучені не тільки етюди до «Мальовничої України», але й ще кілька аркушів, і перед дослідниками постає спокуса його реконструкції як цілості, що є дуже важливим і для сподіваного видання пам'ятки, і для вивчення творчого процесу митця.

Найлегше в альбомі встановити місце аркуша із ескізом композиції «Судня рада» та олівцевим рисунком «Батьківська хата», оскільки він вилучений уже після нумерації сторінок, і їхні номери (відповідно — 25 і 26) чітко прочитуються й сьогодні. Усе схиляє до думки, що остаточно його вилучили 1933-1934 років, коли альбом було передано з Чернігівського історичного музею до Інституту Тараса Шевченка в Харкові, де готували експозицію Галереї картин Тараса Шевченка.

Уже упорядники академічного десяти томника віднайшли альбомне місце аркушеві із замальовками до «Сліпої» та олівцевим етюдом «У Києві». Він був вирваний (очевидно Шевченком) ще до нумерації альбому і містився, між нинішніми третім і четвертим аркушами.

За всіма ознаками альбомним був і аркуш із підготовчим олівцевим малюнком «Видубицький монастир у Києві», що нині зберігається в Національному музеї Тараса Шевченка (інв. № г - 365). Так само можна гадати, що і його вилучив з альбому сам художник. Тривалий час малюнок був наклеєний на монтувальний аркуш, і лише під час реставрації 1989 року їх роз'єднали й побачили на звороті «Видубицького монастиря» невідому й ще

досі не оприлюднену олівцеву сюжетну замальовку, яку ми, на рівні здогаду, пов'язуємо з Шевченковою працею над ілюстраціями до «Історії Суворова». Факти дають право стверджувати, що досліджуваний аркуш був між 5 і 6 аркушами альбому. Річ у тім, що згадувані малюнки цього аркуша встигли «перебитися» на сусідні сторінки. І хоча це перебиття не таке виразне, як, скажімо, «Батьківської хати», але усе ж помітне.

Нині з великою долею ймовірності можемо твердити, що й аркуш із сепією «Старости» також первісно був складовою Шевченкового альбому (тепер у Кологривському художньому музеї). На нашу думку, він містився між 7 і 8 аркушами.

Ми зупинилися лише на деяких власних, менш і більш нових, і ще не оприлюднених спостереженнях над матеріалами шевченкіани, зібраними і дбайливо збереженими Василем Васильовичем Тарновським - фундатором музею, від часу відкриття якого нині виповнюється 100 літ. Назагал, якби зібрати все, що за останні роки написано на основі його колекції, то такі дослідження склали б не один том. З погляду сторіччя музею все більш увиразнюється велич постаті видатного збирача українських духовних скарбів і його почесне місце в історії нашої культури.

---

¹ Мелочи из жизни Шевченка // Киевская старина. - 1897. - Т.56. - С.32.

² Н.Ш[угуров]. Памяти В.В.Тарновского // Киевская старина. - 1899. - Т.66. - С.131.

³ Шевченківський словник: У 2-х т. - Т.2. - К.,1977. - С.255.

⁴ Каталог Музея украинских древностей В.В.Тарновского. Сост. Б.Д.Гринченко.- Чернигов,1900. - Т.2. - С. 151-229.

⁵ Там само. - С.П.

⁶ Там само. - С.152.

⁷ Гринченко Б. Твори в 2-х т. - Т.1.- К.,1963. - С.569.

⁸ Уманец С. Украинский музей В.В.Тарновского в Чернигове // Исторический вестник. - 1910. - Т.121. - С.623.

⁹ Каталог Музея украинских древностей.. - С. 169.

¹⁰ Лейстровий козак та його скарбівня: 3 Шевченкових та Кулішевих реліквій (Каталог виставки пам'яті видатного українського колекціонера Василя Васильовича Тарновського-молодшого (1837-1899). - К.,1999. - С.39-81

¹¹ Шевченківський словник. - Т.1. - С.197.

¹² В.Г[орленко]. Альбом офортов Шевченко // Киевская старина. - 1891. - Т.33. -С.483-484.

¹³ Каталог предметов малорусской старины и редкостей коллекции В.В.Тарновского. - Вып.1. Шевченко. - К.,1893. -34 с.

¹⁴ Яцюк В. Слідами загубленої медалі // Україна. - 1987. - № 51. - С.21.

¹⁵ Шевченко Т. Альбом 1845 року. - К., 2000.

¹⁶ Воспоминания русского о польском археологе Константине Свидзинском// Русский вестник. - 1857. - Т.ХІ. - Кн.2. - С.231-232.

¹⁷ Горленко В. Альбомы и рисунки Шевченка в собрании В.В.Тарновского// Киевская старина. - 1886. - Т.14. - С.404-409.

¹⁸ Н.Ш[угуров]. Памяти В.В.Тарновского//Киевская старина. -1899.-Т.66. - С.131.

¹⁹ Кирилюк Є. Листи П.Куліша до В.Тарновського// За сто літ: Матеріали з громадського й літературного життя України ХІХ і початків ХХ століття. - К., 1930. - С.145-152.

²⁰ Т.Г. Шевченко в епістолярії відділу рукописів. - К.,1966. -С.24-25.

²¹ Шевченко Т. Повне зібрання творів: У 10 т. . -Т.7. -Кн.2.- К., 1963. -С.1.

²² Яцюк В. Живопис - моя професія: Шевченкознавчі етюди. - К.,1989.- С.58-75.

Виставка «Лейстровий козак та його скарбівня (з Шевченкових та Кулішевих реліквій)» як спроба побудови тематичного різновиду – виставка-музей

«Голубчику любесенький, щира душа козацька, Василь Васи́лівич!..», -так звертався до відомого колекціонера і мецената В.Тарновського-молодшого художник Г.Честахівський, передаючи для майбутнього національного хранилища (музею) особисті речі та офорти Тараса Шевченка. Мистець знав, що віддає ті скарби до надійних рук - подвижницька збиральницька діяльність колекціонера і тепер викликає повагу і захоплення. Проте цілі десятиліття його праця по систематизації, вивченню і популяризації зібраного доробку Шевченка та й загалом українки, якщо не замовчувалась, то піддавалась перекрученням. 1999-го року в Державному (нині Національному) музеї Тараса Шевченка було розгорнуто виставку «Лейстровий козак та його скарбівня (з Шевченкових та Кулішевих реліквій)», що присвячувалась пам'яті видатного українського колекціонера В.Тарновського (1837-1899). Того ж року – року сторіччя від часу смерті Тарновського – відзначалось і два ювілеї: 185-річчя з дня народження Тараса Шевченка та 180-річчя - Пантелеймона Куліша. Зрозуміло, що такий збіг не міг не вплинути на концепцію виставки, для якої було відібрано лише такі матеріали, які найяскравіше розкривали взаємини, творчість, громадську діяльність визначних діячів української культури.

В експозиції виставки було представлено близько 200 експонатів з фондів Державного музею Т. Шевченка, Київського літературно-меморіального будинку-музею Т. Шевченка, Національного художнього музею України, Чернігівського художнього музею, Чернігівського історичного музею імені В. Тарновського, Чернігівського літературно-меморіального музею – заповідника М.Коцюбинського, а також матеріали із приватних збірок В. Яцюка, В. Романцака, К. Ягодовського.

Відомо, що виставки як різновид музейної роботи можемо поділити за темами, характером використаних матеріалів і навіть способом подачі експонатів, тобто художнім вирішенням концепції виставки на кілька основних видів:

- художні виставки (твори живопису, графіки, скульптури і т.п.). Сюди ж відносимо і виставки, присвячені народній творчості;
- виставки документів і матеріалів (світлина, листування, інші предмети документального характеру);
- виставки книжкових видань;
- у 20-40 роках ХХ ст. були досить популярними літературно-художні виставки, присвячені певним датам. З часом цей різновид трансформувался, почасти ставши прерогативою експозицій літературно-художніх музеїв, почасти конкретизувавшись до, сказати б, стилістично чистого певного виставочного різновиду.

Інколи, відповідно до концепції виставки, ці різновиди можуть бути частково поєднані. Скажімо, виставки документів і матеріалів доповнюються книжковими виданнями, іноді меморіями, а при потребі – для увиразнення розкриття головної теми – і кількома творами, що складають образотворчий ряд. Бувають випадки у практиці музейної виставкової роботи, коли, зважаючи на кількість та різноманітність використаних матеріалів, потрібно говорити не про поєднання ознак виставкових різновидів, а, власне, про їх концептуальний синтез, що приводить до народження і виокремлення ще одного різновиду – виставки-музею (до якого близькі виставки культурологічного характеру).

Спробою її підготовки і стала виставка «Лейстровий козак та його скарбівня (з Шевченкових та Кулішевих реліквій)», підготовлена науковцями Державного музею Т.Г.Шевченка. Автором концепції виставки був В.Яцюк. Завдяки залученому комплексу експонатів вона стала явищем, яке дало поштовх до порушення багатьох питань наукового, культурологічного, просвітницького характеру. Нагадаю, що на виставці було представлено 10

живописних творів, 29 творів графіки, 9 – скульптури, 11 меморій Тараса Шевченка, 75 книжкових видань та каталогів, 30 світлин, понад два десятки давніх листівок, ряд листів.

Твори образотворчого ряду слугували розкриттю теми взаємодії Тараса Шевченка, Пантелеймона Куліша, Василя Тарновського в царині вітчизняної культури. Своєрідними портретами-символами в експозиції були:

- портрет В.Тарновського пензля Андрія Гороновича;
- портрет Т.Шевченка роботи Іллі Рєпіна;
- портрет П.Куліша, написаний Тарасом Шевченком;
- а також виконана Пантелеймоном Кулішем копія автопортрета Тараса Шевченка 1848-1850 рр.

Представлені графічні твори Тараса Шевченка, водночас, розповідали про місця перебування знаного колекціонера («В Потоках», 1845; «Комора в Потоках», 1845) і давали можливість при потребі робити акценти на таких підтемах як «Шевченко-художник» (і ще конкретніше – «Україна у творчості Шевченка», «Творчість Шевченка періоду заслання», «Шевченко-офортист»).

Ряд експонатів дозволив виокремити тему вшанування пам'яті видатних діячів культури. Для прикладу: на виставці експонувався барельєф Т.Шевченка, створений В.Тарновським для хреста на могилі поета. Хрест було виготовленого коштом збирача.

Тут же згадаємо про розділ «Історія формування і дослідження колекції В.В.Тарновського та музею його імені». Ряд світлин представляв портретну галерею діячів, причетних до цієї великої справи (Ганна Барвінок, Василь Горленко, Опанас Сластьон...). Нагадаємо, що саме останній після смерті колекціонера подарував музеєві скульптурні погруддя Тараса Шевченка роботи В.Беклемішева та Ф.Балавенського, що також експонувались на виставці. Ще один розділ виставки складали прижиттєві видання творів Шевченка й Куліша аналогічні тим, які зберігалися в колекції В.Тарновського (більшість автентичних примірників загинула в роки II світової війни), та всі відомі каталоги й видання Музею українських старожитностей, які можуть прислужитися для подальших наукових досліджень, уточнень. Експонувались і неопубліковані ще листи Ганни Барвінок до Іллі Шрага, в яких знаходимо інформацію про взаємини Шевченка й Куліша і долю їхньої спадщини.

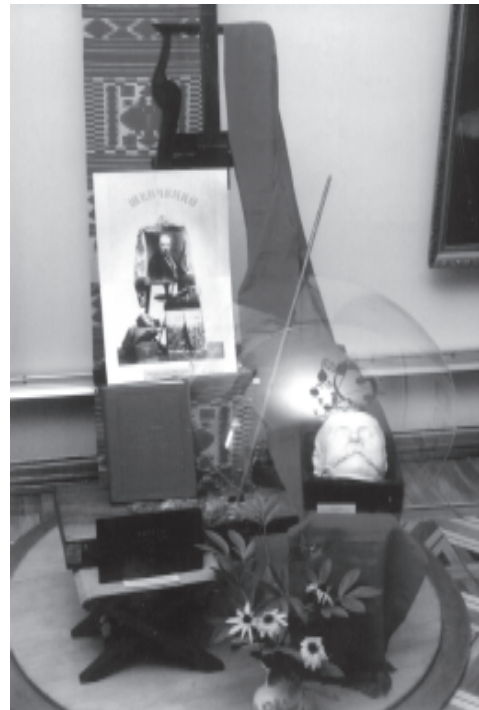
Увиразненню окремих тематичних експозиційних частин сприяли презентовані давні листівки з колекції В.Яцюка.

Що ж до представлених на виставці світлин, варто наголосити, що саме одна з них – інтер'єр Музею українських старожитностей В.В.Тарновського (Шевченківський відділ), 1903, Чернігів – спричинила вдавання до власне музейного підходу в побудові експозиції виставки: вдалося частково відтворити фрагмент первісної експозиції Шевченківського відділу Музею українських старожитностей В.В.Тарновського, якою вона могла бути між 1902-1914 рр.

Так само ознакою переважно музейних експозицій, властивою здебільшого для літературно-меморіальних музеїв, є представлення великої частки особистих речей. Навдивовижу вдалим з художньої точки зору став своєрідний центр експозиції: відтворена із Шевченкових меморій композиція, яку свого часу скомпонував Василь Васильович Тарновський для фронтиспису першого каталога колекції (1893). В одному із відгуків у пресі про цю виставку згадану композицію було названо своєрідним серцем виставки.

Зауважимо, що підготовлений текстово-анотацийний матеріал за об'ємом і специфікою також відповідав тематичному різновиду – виставка-музей.

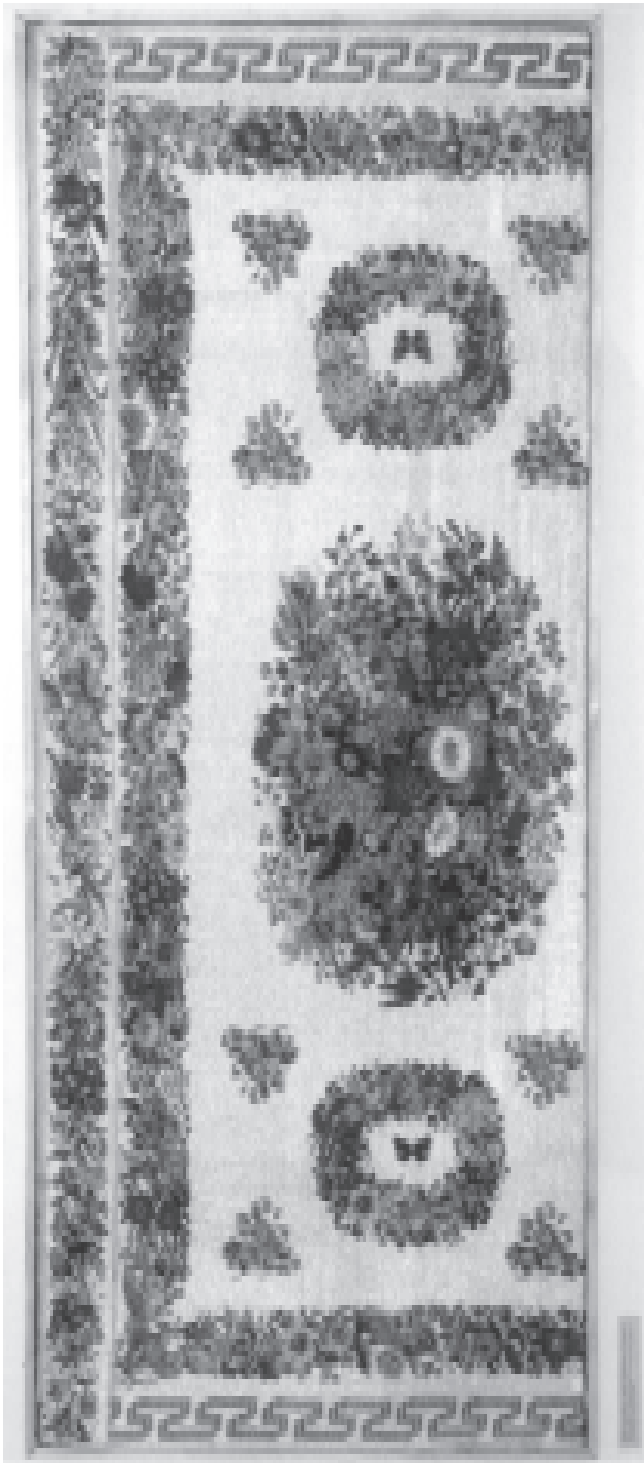
Було підготовано каталог виставки, що став унікальним і раритетним виданням (тираж – 10 примірників).

Центр експозиції

Вишивка кріпосних майстрів поміщиків Тарновських у колекції Музею українського народного декоративного мистецтва

Предметом моєї доповіді є два експонати з колекції Музею українського народного декоративного мистецтва, фондів вишивки. Перший експонат — чохол від сидіння дивана вишитий бісером, нині зберігається під номером В-2016, та мав попередні номери В-633,

Чохол для сидіння дивана

6228, 4457. Другий предмет — чохол від спинки стільця під номером В-2015, мав попередні номери В-632, 5673. В 1925 році до Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Г. Шевченка надходить чохол від спинки стільця, а в 1930 р. чохол від сидіння дивана. В 1954 р. предмети передані до філіалу Київського державного музею українського мистецтва, в якому чохол від сидіння дивана виставляється в тогочасній експозиції музею з кінця 60-х років до початку 80-х, предмет згадується у виданнях, друкується його фото.

В нашому музеї зберігається низка предметів панського побуту. Представлені речі виготовлені в поміщицькій майстерні і належать саме до цієї групи предметів. Відомо, що в кінці XVIII-першій половині XIX ст. Україні було багато поміщицьких вишивальних майстерень. В них майстрині-кріпачки вишивали багато речей панського побуту. Нам відомі майстерні на Київщині - в с. Григорівці поміщика Гудима-Левковича, на Чернігівщині в с. Євдокілі (тепер Брянської області) й Долині, на Поділлі подібні майстерні в Клембівці, Яланці (обоє в Вінницькій області) та інших. У цих майстернях вишиванням шовком, бісером оздоблювали предмети побуту — скатерті, подушки, одяг, гаманці, чохла на меблі та багато інших речей. У вишивках, що їх створили кріпаки для панського побуту, звичайно відображалися панські смаки. Часто в цих майстернях зразками для вишивок слугували речі, привезені з Західної Європи, із країн Сходу.

Окрім вище перерахованих, великі майстерні мали поміщики Тарновські в с. Качанівці на Чернігівщині, звідки і походять чохла від сидіння дивана та

спинки стільця. Речі датовані XVIII-30-ми роками XIX ст., роботи кріпосних Тарновського. Саме в ті роки власником Качанівки був Григорій Степанович Тарновський.

В нашому музеї зберігається фото, на якому зображено диван із сидінням, обтягнутим бісерним чохлам. На зворотному боці фото підпис: «Сидение дивана Красного дерева, украшенного золоченой и серебряной резьбой, шитое бисером в Качановке крепостными Григория Степановича Тарновского». Диван виконаний у стилі ампір, а бісерний чохол прикрашений побутовим на той час натуралістичним орнаментом.

Тло саме цього чохла розміром 185x75 см суцільно зашите бісером, якого припадає на 1см² біля 8 десятків. При огляді зворотного боку чохла виявлено, що спочатку вишивалися орнаментальні елементи, а лише потім сріблясте тло. Також прослідковується поступовість виконання самих елементів — бісеринки вкладалися рядочками, на ребро, одна за одною та пришивалися до полотна за рахунком ниток.

В композиції чохла від сидіння дивану зібрано різнотрав'я, яке виграє понад тридцятьма барвами на м'яко-сріблястому тлі, котре то злегка переливається, то сяє. Серед квіткових бігунців закомпоновані орли зі зміями в лапах, в центрі вінків — метелики. З обох боків композиції розміщені меандрові смуги. Побудова композиції чітка, продумана і водночас майстер цікаво підходить до вирішення композиційних моментів. Уникає одноманітності — той самий вінок зображений в іншому оберті, бокові бігунки теж повторюють один одного, але розміщені в різних напрямках. Квіти в композиції ніби дихають, ростуть, складається враження легкої динаміки, їм протистоять статичні елементи: меандри, орли, метелики, які спрямовують погляд глядача до центрального букету — плоду щедрої природи. Твір дуже соковитий, фактурний, змінюється від кожного зробленого кроку, сонячного світла, електричного або кімнатного освітлення, темряви, збуджуючи уяву глядача. Зображення буйності трав ніби ода природі, проспівана майстром в цьому творі.

Чохол від спинки стільця дуже нагадує чохол від сидіння дивана. На відміну від останнього композиція його простіша, кольоровий спектр вужчий. Четвертина чохла вишита бісером ідентичним бісеру з чохла від сидіння дивана, решта вишита бісером більшого розміру та іншого гатунку. Принцип виконання обох предметів однаковий. Композиція скомпонована у витягнуту по вертикалі трапецієподібної форми тканину, ймовірно підлаштовану під форму спинки крісла. В центрі композиції розміщений букет, в який вплетено ніжні іриси. Під букетом закомпоновано гірлянду, яку тримають орли. Останні майже ідентичні орлам, зображеним на чохлах від сидіння дивана. Під гірляндою розміщено бігунець, побудований за композиційними принципами народної вишивки — квіти чергуються, ідентично повторюються. У верхній частині чохла вишиті фіалки, віола, які закомпоновані в смугу. Композиція статична та підпорядкована формі, в яку закомпонована.

Слід відмітити, що композиційні побудови та мотиви орнаментів обох предметів відповідають функціональному призначенню цих речей, в чому й полягають основні принципи і відмінності декоративного мистецтва.

Речі виконані в руслі загальноєвропейського стилю, свідчать про смаки, рівень майстерності кріпосних майстрів, коштовність виробничих матеріалів. Ці фактори неодмінно впливали на творчість інших верств населення, сіяли зерно, яке проросло в мистецтві реалістично-стилізованими квітами на вишивках українських жінок.

Два предмети, трохи різні за художньою якістю, вихідці з однієї майстерні, спонукають в парі до букету запитань подібному до букету на чохлах сидіння дивана.

В. В. Тарновський у дзеркалі образотворчого мистецтва

Василя Васильовича Тарновського - молодшого без перебільшення можна назвати видатним представником дворянської культури в Україні. Меценат з великої літери, збирач музею українських старожитностей, тонкий цінитель і знавець садово-паркового мистецтва, справжній естет, він залишив яскравий слід у розвої української культури.

Не дивлячись на донедавню заборону його імені, постать цієї неординарної особистості завжди привертала до себе увагу науковців. На підставі архівних та історичних джерел вони відтворили його справжній, правдивий образ.

Але питання іконографії Василя Васильовича ще ніхто не досліджував і для широкого загалу його видимий образ мало відомий. В мистецтвознавчій літературі, спогадах сучасників про прижиттєві живописні зображення Василя Васильовича зустрічаються принагідні згадки, але вони є надто лаконічними і часом суперечливими. Зібрана докупи інформація про час, місце створення живописних полотен доповнить і поглибить характеристику образу, оскільки твори образотворчого мистецтва зафіксували і донесли до нащадків не тільки його зовнішній вигляд, але й характер, настрої, психологічний стан. Вони є своєрідною ілюстрацією біографії, біографією, написаною руками художників.

Іконографія В.Тарновського досить різноманітна. Це портрети, історичні й жанрові полотна. Написані роботи в 60-90-х роках. XIX ст. і належать пензлю видатних і менш відомих українських і російських художників. Частина з них збереглася і сьогодні прикрашає експозиції провідних музеїв, частина втрачена або просто не виявлена. Різні за художнім рівнем, манерою і технікою виконання, роботи розповідають про Василя Васильовича не тільки як про представника свого класу, простежують вікові зміни портретованого, але й розкривають його індивідуальність, подають психологічну характеристику, показують формування В.Тарновського як особистості. Написані одночасно, але різними авторами, картини різняться між собою, адже в них відбилися естетичні погляди, переконання і, найбільше, особисте ставлення того чи іншого художника до натури. В той же час створені в різних часових рубежах вони дають змогу побачити не тільки різницю авторських манер, але й зміну напрямків і стилів в мистецтві портрета XIX ст.

Кількість портретних зображень Василя Васильовича обумовлена тим, що Качанівка, родинний маєток Тарновських, в XIX ст. була культурно - мистецьким осередком, який відвідували відомі художники. Мальовнича природа, гостинність, доброзичливість господарів, особливий духовний мікроклімат, що панував у садибі, налаштував на творчість. Тут була створена велика кількість високомистецьких творів, які увічнили не тільки Качанівку, але і її господарів.

Слід зазначити і те, що й сам господар був натурою мистецькою. Про це свідчать не тільки його діяльність, захоплення і уподобання, але й безпосереднє заняття скульптурою і малюванням. За спогадами М. В.Тарновського Василь Васильович виконав цілу серію родинних барельєфів, які за схожістю були значно вищі від робіт професійних скульпторів, а його автобарельєф, зроблений за допомогою дзеркала, вважався знавцями самою довершеністю. Відомо, що Василь Васильович лишив після себе і альбом з малюнками.¹ Та із всього художнього доробку В. Тарновського до наших днів збереглися лише три Шевченківські барельєфи - у Києві, Каневі, Чернігові. Заняття мистецтвом, спільність поглядів і інтересів, сприяли зближенню і взаєморозумінню Василя Васильовича з художниками. Меценатська, збиральницька, культурно - просвітницька діяльність В. Тарновського викликали захоплення, повагу і вдячність сучасників.

Мав Василь Васильович і своєрідну зовнішність: виразні родовиті риси обличчя і струнку худорляву поставу. Все це разом і було тим емоційним потенціалом, що сприяв появі численних портретних зображень В. Тарновського.

Найбільш раннім відомим зображенням Василя Васильовича є два портрети роботи відомого художника, учня К.Павлова і К.Брюллова, академіка живопису А.Гороновича. Вони відкривають галерею прижиттєвих його зображень. Роботи зберігаються в Національному художньому музеї України (НХМУ) і датуються 60-ми роками XIX ст. Можна припустити, що написані картини в Качанівці, оскільки саме цими роками датується автограф художника в Качанівському альбомі для гостей. Відносяться ж картини до тієї пори життя Тарновського, коли він закінчив навчання в Київському університеті і вже серйозно почав займатися збиранням предметів козацької доби. За спогадами М. В. Тарновського Василь Васильович, не зважаючи на свою молодість, був особою помітною і мав власне ім'я, незалежне від батьківського. А П. О. Куліш називав його серйозним не по літах.

Портрети, виконані олійними фарбами на полотні, суттєво різняться між собою. Один з них, досить значних розмірів – 205x142 см, подає Тарновського на повний зріст. Датується картина 1866р., часом коли Василь Васильович успадковує Качанівську садибу і стає її повновласним господарем. Певне це й обумовило появу даної роботи і звернення художника до традицій стародавнього українського репрезентативного портрета. Репрезентативність простежується і в статистичності пози, і в характерній постановці портретованого в одязі козацької старшини. Молодий 29-річний аристократ постає перед глядачем на фоні качанівського пейзажу зі ставками, парком і палацом в глибині картини. Таке вирішення пейзажу підсилює представницьке призначення портрета, і в той же час портрет несе в собі елементи характеристики героя, акцентуючи його захоплення українською старовиною.

Горонович А.
В. В. Тарновський-молодший.
1866 р.

Горонович А.
Портрет В. В. Тарновського-молодшого. 1860-і рр.

Зовсім інший підхід у подачі образу В.Тарновського бачимо в другому портреті А.Гороновича, головною

ідеєю якого було показати не матеріальне благополуччя героя, а його розум, широту духовних запитів. Не дивлячись на те, що портрет писався з дегеротипа, в художньому плані він є одним із кращих портретних зображень Василя Васильовича в молодому віці. Тож не дивно, що полотно експонувалося на багатьох виставках не тільки в Україні, але й в Канаді у 1991-1992 рр., в Единбурзі у 1992р.

Перед нами покоління зображення на сірому фоні в 3/4 повороті вправо красивого молодого чоловіка з тонкими рисами обличчя, одягнутого в український одяг і високий чорний циліндр. Він стоїть, поклавши руки на ажурну огорожу тераси. На глядача дивиться розумний, повний сили, творчих задумів і молодого завзяття юнак. Художник зумів знайти ту необхідну і достатню міру в характеристиці портретованого, де вірно уловлені риси його зовнішнього і внутрішнього образу.

На портретах Василь Васильович зображений в українському одязі, який його приваблював, як і все українське, з молодих літ і який він носив повсюди і завжди. Марко Вовчок у листі до чоловіка від 29 серпня 1857р. описувала свою зустріч з молодим Тарновським у Києві: “Бачила Василька Тарновського у синіх шароварах, в сорочці вишиваній і в чемерці, привітав нас любенько”.² Любов Василя Васильовича до українського вбрання була настільки сильною, що він навіть, коли зібрався одружуватись, то хотів вінчатися в народному строї. В український одяг мала б убраться і його наречена Софія Василівна. Та заперечення з боку її батька і тіток змусили Василя Васильовича відмовитись від цієї думки. Проте наречена в українському одязі все-таки була увічнена портретами роботи О.Рокачевського і К.Трутовського. На жаль, місце знаходження цих полотен невідоме.

Образ В.Тарновського знайшов своє відображення і в творчості відомого російського художника, одного з членів – засновників товариства передвижників Костянтина Маковського. Художник часто і подовгу відпочивав зі своєю родиною в Качанівці і тут, за словами його сина, батьку працювалося легко і радісно. Маковський написав багато пейзажів, жанрових картин, етюдів, портретів гостей садиби.

У 1878–1879 рр. він написав два портрети господаря, якому на той час вже виповнилося 42 роки й ім'я якого, як справжнього патріота Батьківщини, було досить шанованим. На жаль про ці портрети відомо лише, що на одному з них Василь Васильович зображений в австрійській куртці, на другому – в українському кобеляку. Не виявлене місце знаходження й портрета його дружини Софії Василівни, написаного художником в ці ж роки.

Як свідчать літературні джерела, в Качанівці К.Маковський малював й дітей Тарновських – Васючка і Соню. Можливо, портрет дівчинки, який нещодавно за кордоном був проданий правнучкою художника у приватну колекцію, і є згаданим портретом Соні³. Цю думку підтверджує і авторський напис у правому верхньому куті картини: “Костантин Егорович Маковский. Качановка. 1884” і вік портретованої, що зорозово співпадає з віком дочки Тарновських. Ще меншою дівчинка зображена на полотні “В майстерні художника” (Третьяковська галерея).

Маковський К.
Поміщиця. 1877–1880 рр.

Цікавою роботою К. Маковського є й його жанрова картина “Поміщиця” (знаходиться в Сумському художньому музеї (СХМ)). Стара жінка, що сидить в кріслі на балконі палацу біля відчинених в парк дверей і якій лакей послужливо подає сніданок, це мати Василя Васильовича – Людмила Володимирівна.

Славну сторінку в галерею портретних зображень В.Тарновського вписав відомий російський художник, професор Академії мистецтв І. Рєпін. Його приїзд в Качанівку у серпні 1880 р. пов'язаний із збиранням матеріалу для історичного полотна “Запорожці”. Музей українських старожитностей Василя Васильовича з його численними предметами козацької доби був справжнім скарбом для цього. В Качанівці Рєпін віднайшов і натуру з характерною українською зовнішністю, яка й послугувала художнику для створення персонажів не тільки “Запорожців”, але й “Вечорниць” та інших робіт. Такою натурою став і сам господар садиби. Його колоритна, живописна зовнішність асоціювалась в уяві художника з образом козацьких ватажків і була благодатним матеріалом для створення героїв рєпінських картин.

1880-ті роки можна назвати найбільш яскравим і плідним періодом в житті В. Тарновського, коли, вже маючи життєву мудрість і досвід, певні творчі здобутки, становище в суспільстві, Василь Васильович був переповнений новими планами і задумами на майбутнє. Ось саме таким він і постає перед нами в роботах І.Рєпіна. Майстер проникливого психологічного портрета, І.Рєпін переконливо втілює громадську активність, гідність, суспільну значимість Василя Васильовича, підкреслив духовну красу творчої особистості.

Однією з таких робіт є етюд до картини “Запорожці” “Гетьман”, що зберігається в СХМ. Василь Васильович зображений біля однієї з гармат, які колись стояли перед качанівським пала-

Маковський К. Портрет дочки В. В. Тарновського Соні. 1884 р.

Рєпін І. Гетьман. 1880-і рр.

цом. Спираючись на її ствол, він вдивляється в далечінь. Вдало знайдена поза, вольове обличчя, суворий погляд очей з-під нахмурених брів, червоного кольору козацьке вбрання надають особливої виразності образу запорізького воєначальника. Від нього віс енергією, рішучістю людини, яка усвідомлює свої дії і впевнена у своїх силах. За глибиною передачі психологічної характеристики ця робота є одним з найкращих зображень В.Тарновського. Вона широко відома і багато разів відтворювалась. Вперше її репродукували ще за життя Василя Васильовича в С-Петербурзі у 1892 р.

Репін І. Козак. 1880 р.

Відомий колекціонер і меценат зображений і на етюді І.Репіна “Козак” з зібрання Третьяковської галереї, який атрибується як портрет В.Тарновського. Це поясне зображення Василя Васильовича в козацькому вбранні зі схрещеними руками. Внизу малюнка праворуч напис: “Качановка. 5 септября. 80 г. И. Репин”. Малюнок виконано графічним олівцем з розтушовкою.

Репін І. Тип козака. 1880 р.

Господар Качанівки позував і для акварельного етюд “Тип козака”, де він змальований в гордовитій поставі і колоритному національному костюмі. Праворуч внизу роботи авторський підпис: “1880. 4 августа. И.Репин”.

Названі роботи були використані художником для створення персонажів прекрасного історичного полотна “Запорожці пишуть листа турецькому султану”. Знайомі нам портретні риси Василя Васильовича вгадуються в образі самого отамана Сірка в одному із варіантів картини, що зберігається в Державному Російському музеї (ДРМ) в С-Петербурзі. Це підтверджує й М.Мурашко у своєму листі до І.Терещенка:”- Тут же тип нашего Василия Тарновского ... сделал лицо более характерное: глаза он ему вдвинул глубже и улыбку ему сделал хитрее”⁴. Василя Васильовича на картині нагадує й образ судді, що сидить ліворуч: худорлявий чоловік з похмурим поглядом у високій чорній шапці. А шербатий козак, що вказує в далечінь – кучер В.Тарновського – Василь Череп.

Репін І. Запорожці пишуть листа турецькому султану. 1878–1891 рр.

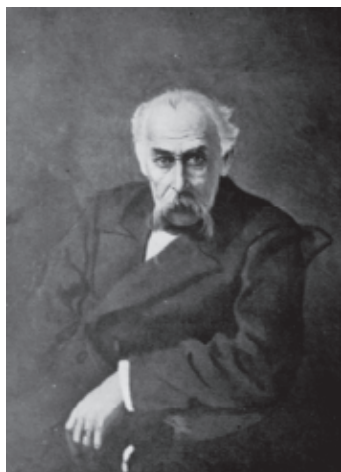
В Качанівці І.Рєпін написав картину “Біля рояля”, що є портретним зображенням дружини господаря Софії Тарновської. Ліворуч вгорі напис: “І.Рєпін. 1880”, ліворуч внизу “16 сентября. Качановка”. Софія Василівна була красивою, високоосвіченою жінкою, яка мала надзвичайно приємний тембр голосу і професійно грала на роялі. Ось чому на портреті, який є одним із кращих жіночих портретів І.Рєпіна, вона зображена за грою на музичному інструменті.

Рєпін І. Біля рояля. 1880 р.

на постать поміщика – господаря, що стоїть на ганку Тростянецького палацу і зустрічає молодих, написана з В.Тарновського. Образи картини відзначаються влучністю психологічного трактування. М.Бодаревський вміло передав і поблажливу увагу панів, і веселу безпосередність селян.

Завершує галерею портретних зображень В.Тарновського робота російського художника, академіка живопису О.Маковського, написана за рік до смерті мецената у 1898р.

Маковський О. Портрет В. В. Тарновського. 1898 р.

В погляді очей, спрямованих на глядача, відчувається розум і, в той же час, сум і біль.

Цікаво, що таких портретів відомо два, один з яких є авторським повторенням. Відмінність їх лише в тому, що на одному з них на пальці лівої руки зображено дві обручки. Портрет без обручок нині перебуває у НХМУ, доля іншого, що експонувався в Музеї українських старожитностей в Чернігові, невідома.

Софію Василівну писав і відомий український художник М.Бодаревський. Його “Гетьманова” є парою “Гетьману” І.Рєпіна. На жаль, місце знаходження картини не встановлене і дані про неї черпаємо лише із спогадів Г.Лазаревського: “... на тлі багатого оздоблення покою відпочиває на лаві ясновельможна в синьому кунтуші ... Кораблик прикрашає вродливу голівку. Але бліде, неначе пудрою присипане личко, сумні сірі очі під чудесними соколиними бровами – очі хворої”⁵. Портрет був написаний незадовго до її смерті, найвірогідніше, у 1886р., коли, як свідчить автограф в альбомі, художник жив і працював в Качанівці. Швидше за все, тоді ж написані й жанрові картини “Молебень біля криниці” (знаходиться в НХМУ) та “Весілля в Малоросії” (зберігається в ДРМ). На останній

Бодаревський М. Весілля в Україні. (Понеділок. Молоді у поміщика). 1881 р.

Останні роки земного буття В.Тарновського пронизані втратами і переживаннями. Обставини життя змусили його назавжди розпрощатися з виплеканою Качанівкою. Виникли проблеми з влаштуванням його мистецького скарбу, збиранню якого він присвятив все свідоме життя. Великою душевною раною була смерть дружини і молодшого сина, який покінчив життя самогубством. Хвороба ніг, яка нагадувала про себе ще з молодих літ, тепер назавжди прикувала його до інвалідної коляски. Василь Васильович став дратівливим і запальним, проте, як згадували сучасники, швидко відходив ... Роки і життєві негаразди наклали свій відбиток на зовнішній вигляд і душевний стан Василя Васильовича.

Дзеркальним відображенням цього і є портрет роботи О.Маковського. Перед нами у кріслі сидить похилого віку сивочолий чоловік у чорному сюртуці. Його ліва рука звисає з поруччя крісла. Художник уміло виділяє на темно-сірому, ледь висвітленому навколо голови, тлі, хворобливе, скорботне, але з шляхетними рисами, обличчя.

Портрет роботи О.В.Маковського є останнім відомим прижиттєвим зображенням мецената, колекціонера, громадського діяча В.В.Тарновського. Цілком ймовірно, що це не повна іконографія видатного сина України. Проте й розглянутий мистецький доробок збагачує наше уявлення про Василя Васильовича, допомагає глибше зрозуміти його як людину. В той же час, дякуючи талантові українських і російських художників, образ цієї “дивовижної”, за словами В.Горленка, людини увічнений для нащадків.

---

1 Тарновський М. Василь Тарновський (молодший) // Хроніка–2000. — № 19–20. С. 173.

2 там само. - С. 177.

3 Інформацію і ксерокопію портета надала правнучка В. Тарновського Тетяна Хайн, що живе у Шотландії.

4 Ляковская О.А. И.Е. Репин. – М., 1982. – С. 300.

5 Лазаревський Г.О. Київська старовина (Спогади) // Українська література. – 1944. – Жовтень. – С. 153.

Сміхова культура українського народу у творах “Козак Мамай” та “Запорожцях” Іллі Рєпіна

Твори, що зображують козака-бандуриста (або ж “Козака Мамаю”) у характерній “східній” позі є прикметним явищем українського національного мистецтва. Подібного сюжету не знає мистецтво жодного із сусідніх з українцями слав’янських народів — росіян, білорусів, поляків. Ще у XIX ст. ці картини мали надзвичайне поширення серед найрізноманітніших верств українського суспільства, причому їх можна було зустріти і в простих селянських хатах, і в розкішних дворянських садибах. Були вони і в родових мастках нащадків козацької старшини – Г.П.Галагана, В.В.Тарновського, М.П.Скоропадського, причому у кожній збірці було по кілька картин, а для останнього “мамаї”, поруч із портретами давніх гетьманів (серед яких був і Мазепа), виступали символами “славного рідного минулого” України [13, с.388]. На сьогоднішній день відомо біля ста подібних творів XVIII – першої половини XIX ст.

Що ж спільного поміж українськими народними картинами типу “Козак Мамай” і “Запорожцями” Рєпіна? Адже перші писалися переважно невідомими, здебільшого самодіяльними майстрами; на них зображено, часто в схематизовано-декоративному стилі, самотнього козака у непорушній позі із задумливо-елегійним виразом обличчя. “Запорожці” ж створені всесвітньовідомим художником-професіоналом; це – багатофігурний твір складної композиційної будови, з реалістичним відтворенням історико-предметного оточення, наповнений експресивною динамікою та вражаючим психологізмом.

Різними є і час появи та стиль цих творів: “мамаї” датуються переважно XVIII–початком XIX ст., написані вони або у стилі народної картини, або – українського бароко, тоді як “Запорожці” створені наприкінці XIX ст. у стилі академічного живопису. Сам Рєпін у листі до М. С. Лєскова (19.02.1889) зізнається: “в “Запорожцях” я имел идею. И в истории народов, и в памятниках искусств, особенно в устройстве городов, архитектуре, меня привлекали всегда моменты проявления всеобщей жизни горожан, ассоциаций; более всего в республиканском строе, конечно. В каждой мелочи, оставшейся от этих эпох, виден, чувствуется необыкновенный подъем духа, энергии; все делается даровито, энергично и имеет общее широкое гражданское значение” [11, с. 32].

Здається, що нічого подібного не можливо сказати стосовно “мамаїв”. Але, при більш уважному дослідженні, ми виявимо чимало спільних рис, які об’єднують поміж собою ці такі різні твори.

Перш за все, і “мамаї” і “Запорожці” посідають особливе місце в історії української культури: вони стали легендарними творами, породженими героїчною епохою Козаччини – періодом могутнього злету національної самосвідомості і видатних суспільних досягнень.

По-друге, у процесі тривалої роботи над “Запорожцями”, Рєпін, безумовно, добре ознайомився з “мамаями”: лише у колекції Василя Васильовича Тарновського, з якою він ретельно ознайомився у 1880 р., зафіксовано шість таких творів (№ від 712 до 717 включно) [9]. Міг він їх бачити і в дитинстві, що пройшло у Чугуєві (на Слобожанщині ці твори були дуже поширеними), або під час поїздок в Україну у 1880, 1888 та 1890 рр., а також після знайомства з видатним істориком українського козацтва Дмитром Івановичем Яворницьким (у Санкт-Петербурзі у лютому 1886 р., на відзначенні 25-ліття з дня смерті Тараса Шевченка), який зібрав велику добірку “мамаїв”, що нині зберігається у Дніпропетровську. Особливо важливою для створення “Запорожців” була поїздка митця до України у 1880 році зі своїм учнем – п’ятнадцятилітнім Валентином Серовим (у недалекому майбутньому – видатним художником), що тривала протягом п’яти місяців, починаючи з травня [3].

Об’єднує ці твори і те, що в них віддзеркалена сміхова культура українського народу, почуття гумору для якого є характерною національною рисою.

Задум майбутньої картини виник у Рєпіна 26 червня 1878 р. в садибі Абрамцево, що належала відомому російському меценатові С.І.Мамонтову. Саме там, почувши зміст листа запорізьких козаків, Рєпін зробив перший начерк (олівцем) композиції твору, підписавши його так: “Запорожцы пишут ответ Султану Мохаммеду IV”. Цілих 13 років (1878 – 1891) ішов Рєпін до створення свого шедевр, який був оприлюднений у стінах Академії мистецтв у листопаді 1891 р. (на спільній виставці з пейзажистом Іваном Шишкіним). Поява “Запорожців” стала справжнім тріумфом не лише самого майстра, але й усієї української спільноти, яка в тогочасних умовах самодержавної Росії не мала можливості повноцінно розвивати свою національну культуру. Сам освічений імператор Олександр III придбав цей шедевр історичного живопису за небачену до того часу суму – 35 тисяч рублів, провівши його попередню історичну експертизу. Він, зокрема, звернув увагу на синьо-жовтий прапор (на задньому плані), про який експерти йому доповіли, що то є “старинный национальный малороссийский флаг”.

Робота над картиною вимагала опрацювання художником величезної кількості інформації, створення замальовок та етюдів історичних ландшафтів, пам’яток і реліквій козацької доби, вивчення архітектурних споруд та зразків старовинного малярства. Дослідники свідчать, наскільки ретельно вивчав Рєпін доступні йому матеріали: “Після того, наприклад, як він намалював “Запорожців”, на все життя збереглися у нього найдокладніші знання про повсякденний побут Січі, і найвизначніший авторитет у цій галузі професор Д. І. Яворницький, не раз стверджував, що за час малювання своїх “Запорожців” Рєпін набув стільки знань з історії українського “лицарства”, що він, Яворницький, вже нічого нового не може йому повідомити” [16, с. 62].

Все ж, незважаючи на цей велетенський підготовчий історичний матеріал, на дійсно науковий підхід до теми, на те, що обличчя, одяг, предметний антураж писалися художником з натури, картина “Запорожці”, значною мірою, є міфологічною (і це зближує її з “ма-маями”). Річ у тім, що немає жодних доказів існування подібного листа від імені Війська Запорізького до турецького султана (козаки в офіційному листуванні завжди були дуже стримані і обачні), але, водночас, цей лист реально існує – в літературних записках, легендах та народних переказах, тобто є доконаним фактом нашої культури, якому присвячено чимало наукових досліджень.

Нагадаємо початок цього видатного літературного твору, створеного, як стверджує авторитетний дослідник давньоукраїнської літератури Григорій Нудьга, у XVII ст. у сировищі козацьких писарів-канцеляристів і пізніше доопрацьованого народом: «Ти – шайтан турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого Люципера секретар! Який ти в чорта лицар, коли ти голим задом їжака не вб’єш ... і т. д.» [10, с. 342].

Через пародіювання султанських титулів, пихате самозвеличення зводиться до глузливого, сатиричного висміювання. За задумом Рєпіна, який називає запорожців “даровитейшими людьми свого времени”, твір втілює ідею непереможності бойового товариства, об’єднаного єдиним духовним поривом. Сміх зримо матеріалізує енергію внутрішньої розкутості та свободи запорожців, гуртує їх у добровільне збройне об’єднання заради захисту спільних духовних цінностей.

Пригадаймо, що Запорізька Січ була форпостом боротьби православного слов’янства із войовничим ісламом, явленим, перш за все, в особі Османської імперії. На той час національне начало мало у своїй основі головним завданням збереження релігійної ідентичності, а війни з турками проходили під узагальнюючим гаслом “За віру!”. В “Лісті запорожців” цей релігійний момент дуже значимий: “Не будеш ти годен синів християнських під собою мати; твого війська ми не боїмось, землею і водою будем битися з тобою...” В довгому списку пародійно-зневажливих титулів султана (“вавілонський кухар, македонський колісник, ерусалимський броварник, александрійський козолуп, Великого і Малого Єгипту свинар, вірменська свиня” і т.д.) звернемо особливу увагу на релігійні моменти – “нашого Бога (тобто, Ісуса Христа – С.Б.) дурень... нехрещений лоб”, “шайтан турецький”, тощо.

Таким чином, уважний аналіз тексту “Ліста” виявляє в ньому глибокі світоглядно-релігійні пласти непростих стосунків двох цивілізацій – православно-християнської та ісламсько-мусульманської, подані через призму української історії. На картині Рєпіна текст

“Листа запорожців” не зафіксовано, але енергія його слів виразно присутня у творі через емоцію сміху, що об’єднує козацьке товариство в нездоланний моноліт, готовий до жертовної боротьби заради збереження своєї національно–релігійної ідентичності.

Якщо в основу “Запорожців” Рєпіна ліг літературний твір, то в “мамаях” ми маємо нерозривне поєднання пластичного і текстового образів. Сміхове начало в цих творах розкривається, переважно, через тексти на картинах. Майже не зустрічаються “мамаї”, де б козака було зображено веселим (одним із таких рідкісних винятків є твір із Чернігівського художнього музею – № Ж-24). Це відповідає особливості українського національного характеру, коли про смішне говорить із серйозним виразом і коли іронія органічно поєднується із самоіронією. В той же час, занурення в текст на картині дозволяє простежити цілий ряд проявів сміхового діапазону (від гумору – до сатири і від веселощів – до трагізму), які контрастно взаємодіють із пластичним зображенням козака (серйозним, відсторонено–ліричним, а то й елегійно–епічним). Згадаймо, що чи не найпопулярнішим написом на “мамаях” є наступний чотиривірш:

«Козак – душа правдивая,
Сорочки не має.
Коли не п’є, то воші б’є,
А все ж не гуляє».

Звернемо увагу на те, що козака названо саме “правдивим”, а не “войовничим”, “хоробрим”, “нездоланним”, «могутнім», “мужнім” і т.п., що, здавалося, більше б пасувало воїну. Завдяки цьому козак сприймається не лише як захисник батьківських осель та рідної землі, а, перш за все, як оборонець Правди, втіленням якої є сам Господь-Бог. Апостол Павло іменує Христа “Царем правди” (Євр.7,2), та й сам Христос однозначно говорить: “Я – дорога, і правда, і життя” (Ів.14,6). Як показано автором у ряді попередніх публікацій, усталений вираз «душа правдивая» свідчить про трактування козака як воїна за правду (Христову істину) [5].

Таким чином, “козак – душа правдивая”, виступаючи у ролі захисника Божої Правди-Істини, уподібнюється цим самим, до святих воїнів, культ яких має велику популярність у православ’ї. Найвідомішим із них є Юрій (Георгій) Змієборець (у давнину – реальна історична особа, римський полководець, замучений за свої християнські переконання), якого зображували на коні у поєдинку з драконом, що уособлює сили зла. Воїнами були святі Дмитро Солунський, Федір Стратилат, князі Борис та Гліб, Володимир – Хреститель, Михаїл Чернігівський, Федір Острожський, Олександр Невський, навіть Петро Могила (у молодості – офіцер армії Речі Посполитої) та ін. Звідси стає зрозумілим, чому зображення козака нерідко висіло в українських хатах в обрамленні рушників, поряд із іконами: козацтво, сприймалося народною свідомістю захисником православ’я, а образ самотнього козака–бандуриста, як його персоніфіковане узагальнення–архетип, канонізований народною традицією.

Звернемо увагу, що напис «воші б’є», біля зображення козака, інколи заміщується виразами «ляха б’є», або ж – «турка б’є». В такому контексті, наймогутніші армії тогочасної Європи, з якими вело непримиренну боротьбу козацтво, порівнюються з дрібними вошами та блохами, грізними хіба-що своєю чисельністю та надокучливою настирністю. Ця вбивча іронія чудово виявляє специфіку українського гумору, коли в цілком серйозному тоні оповідається про смішне, і навпаки – за зовні смішним стоїть серйозний зміст. При цьому, сміхове начало органічно переходить у серйозну, а то й, навіть, світоглядну площину, що є характерною ознакою бурлескно–трагестійної сміхової культури доби українського (або ж – козацького) бароко.

Блискучою ілюстрацією наведеної думки є рядки:

«Гей –гей, як я молод був, що– то в мене була за сила!
Було – ляхів борючи і рука не мліла,
А тепер і вош одоліла».

Таким чином, у рядках “Як не п’є, то воші б’є, а все ж не гуляє” міститься потужний сміховий заряд, який полягає в тому, що знищення надокучливих комах та весела гулянка

прирівнюються до виснажливої праці (козак “не гуляє”, тобто – тяжко трудиться, працює у поті чола). Тут знайшла своє вираження сміхова культура козацького товариства, що базувалася на іронії та самоіронії, як могутній зброї з гординою, пихою, підлабузництвом та іншими людськими недоліками. Сміх оздоровлював демократичну атмосферу козацького середовища, сприяв критичному та самокритичному поглядові на себе та на оточуючий світ, виховував доброзичливість стосунків, гостроту слова й думки. Як згадував старий запорожець Микита Леонтійович Корж: “Наші запорожці були народ веселий, сказано – вольний: любили і жарти, і сміхи”, у нас в Січі такий був звичай: дратують чоловіка, поки сам з себе не стане кепкувати, от тоді вже розумний!” [15, с. 235, 236].

З наведеними рядками перегукується інший напис, один з найдавніших, що супроводжує малюнок козака-бандуриста з «кужбушків» Києво-Лаврської іконописної майстерні: “Козаки-запорожці, погуляймо трохи, /А ще ляхам потрусимо нераз блохи” [7, с. 122]. У цьому жартівливому зверненні проступають серйозні, навіть грізні ноти: “потрусити ляхам блохи” треба розуміти як метафоричний заклик погромити ворога (у якого, між іншим, вони водяться теж).

І зараз, на початку третього тисячоліття, людство не може впоратися із цими капосними комахами, пропонуючи для їх знищення все нові засоби боротьби. Що ж стосується тих далеких часів, то різноманітні гризуни-кровососи були справжньою грозою для всіх воюючих армій світу. Знаменитий француз Боплан (середина XVII ст.) із жахом описав свої страждання у диких на той час причорноморських степах Нижнього Подніпров'я: “Вздовж берегів Борисфена є незліченна кількість мух: вранці вони звичайні і не завдають шкоди, опівдні з'являються великі, завбільшки з дюйм, які так терзають коней і проколюють їм шкіру, що ті геть скривавлені. Але найгірше увечері понад річку, де через мошву і комарів не можна спати без пологу... Якось (коли його покусали комахи – С.Б.) минуло три дні, доки моє обличчя набрало нормального вигляду. Я майже не міг бачити, ані розплющити очей, бо повіки зовсім запухли, і на мене було страшно дивитися” [4, с.84–85].

Кусали ці комахи і простих, і вельможних, причому донедавна воші та блохи були справжньою напастю не лише для простолюдинів, але й для аристократів. Навіть при блискучих дворах європейських магнатів непросто було боротися з цими надокучливими істотами: серед світських дам широким вжитком користувалися спеціально виготовлені, заокруглені на кінці палички з дорогих порід дерева та слонової кістки, які носили на шнурках для розправи над спійманими кровососами. Подібні специфічні вироби, нерідко прикрашені чудовою різьбою та інкрустаціями з коштовних металів та каменів, можна побачити і сьогодні серед експонатів колишньої, заснованої Петром I, Кунсткамери у Санкт-Петербурзі.

Доказом того, що ця проблема у всі часи мала воістину інтернаціональний характер, є зізнання видатної японської письменниці X ст., фрейліни імператорського двору Сей-Сенагон, яка, описуючи розкішне життя імператорського двору, щиро скаржиться читачеві: «Блохи – препротивні істоти. Скачуть під платтям так, що, здається, воно ходить ходором» [12, с.51].

Також треба пригадати інші знамениті твори мистецтва, що стосуються нашої теми: пісню “Блоха” (вірші Гете з поеми «Фауст» на музику Мусоргського); спогади про відвідини Петербурга знаменитим французьким мандрівником маркізом де Кюстіном (1839); полотна відомих європейських художників (зокрема французького маляра XVII ст. Жоржа де ля Тура), на яких напівоголені чарівні аристократки вишукують всюдисущих гризунів у складках свого одягу і т.д.

На фоні цих фактів, нічого дивуватися, що названі комахи були грізним противником всіх тодішніх армій, воїни яких жили в землянках, спали у степу під відкритим небом, не маючи серед боїв необхідних побутових умов.

В наступних же рядках з «мамаїв» з'являється грізна, навіть моторошна у своїй епічній незворушності тема:

«Лучилось мені не раз у степу варити пиво:
Пив турчин, пив татарин і пив лях на диво...
Много лежить і тепер по степу з похмілля
Мертвих голів і кісток од того весілля.

Гей, нуте, ви степи, горіть пожарами,
Бо вже час кожух міняти на жупан з ляхами».

Порівняння кривавого бою з хмільною гулянкою зустрічається ще у “Слові о полку Ігоревім”. Опис бою русичів з половцями на річці Каялі, дуже схожий на наведений вище текст: “Ту ся брата розлучиста на брезе быстрой Каялы; ту кровавого вина не доста; ту пир докончаша храбрии русичи: свата попоиша, а сами полегоша за землю Рускую. Ничить трава жалошами, а древо с тугою к земли преклонилося”[14, с.31].

Монолог козака, що згадує прожиті роки, переходить від спогадів про минулі бої до роздумів про тлінність земного життя:

«Такто, бачу недовга літ наших година –
Скоро цвіте і в’яне як в полі билина.
Хоч мені і не страшно в степу умирати,
Та жаль, що нікому буде поховати.
Татарин одцурається, а лях не приступить,
Хіба яка звіряка в байрак за ноги поцупить».

Далі зустрічаються дуже цікаві рядки, що вказують на глибоку, непоказну релігійність запорожців:

«Іду на Русь умирати
Щоб наші могли мою душу споминати»,

«А справді, пристарівши, на Русь піти мушу,
Ачей там одпоминають попи мою душу».

Доречно згадати, що частина запорожців на старість приймала чернецтво, здебільшого у тих монастирях, які утримувалися коштом Запорізького війська. Образ Семена Палія, що став ченцем Межигірського монастиря у Вишгороді біля Києва, змалював Тарас Шевченко у вірші «Чернець»: «Іде чернець у келію, / Між стіни німії / Та згадує літа свої, / Літа молодії. / Бере Письмо Святе в руки, / Голосно читає... / А думкою чернець старий / Далеко літає». У Мотронинському монастирі на Черкащині (на той час – південна Київщина) довгий час знаходився портрет Максима Залізняка, одного із ватажків Коліївщини, зображеного у чернечому одязі, з чотками у лівій руці та зі свяченим ножом у правій (на ножі напис – «Ось вам»). Цей твір цікавий фактом народного трактування відомого запорожця у ролі захисника православ’я, що дійсно був послухником згадуваного монастиря перед початком повстання, котре він очолив [6, с.306].

Максим Залізник

Справжньою декларацією гідності та самоповаги і, в той же час, щирої віри у Бога, звучать наступні рядки, що їх виголошує до глядачів намальований на одній із картин Мамай:

“Не завидую нікому – ні панам, ані царю.
Богу своєму святому я за все благодарю!
Хотя титулом і не славен, та жизнь весело веду,
У ділах своїх ісправен, я вовік не пропаду.”

Попри всі відмінності поміж «Листом запорожців» та написами на «мамаях», їх об’єднує сміхова культура народного (або ж – низового) бароко, прикметними рисами якої є: бурлескно-травестійне начало, використання ненормативної лексики (лайка та сороміцькі вирази), гротескний реалізм, інверсія загальноприйнятої системи суспільних цінностей та соціальної ієрархії, використання натуралістичних та фізіологічних елементів. При уважному прочитанні написів на «мамаях» без особливих зусиль можна знайти всі перелічені риси сміхової народної культури.

«Запорожці» Репіна являють собою цілу галерею характерних портретів українських козаків та їх нащадків. Ми бачимо тут і ктитора Нікопольської січової церкви св. Покрови Якова Шияна, і академіка Дмитра Яворницького, і уродженця Конотопа, генерала Михайла Драгомирова, і знаменитого українського колекціонера та мецената Василя Тарновського, і чоловіка його доньки Соні – красеня пажа Глінку (внучатого небожа відомого композитора), і актора та режисера Миколу Садовського, і предводителя катеринославського дворянства Г.П.Алексеева та ін. Створюючи свій живописний шедевр, у пошуках прототипів Репін використав надбання старого мистецтва козацької доби; він, зокрема, уважно штудював портрети братів Івана та Якова Шиянів (1784 р., нині – у збірці Одеського історико-краєзнавчого музею) та портрети козаків на запорізькому прапорі з Ермітажу. Історик Д.І.Яворницький так розповідає про відвідини разом з В.В.Тарновським рицарського відділу Ермітажу, який очолював професор М.П.Кондаков: “Нам було показано все, що ми хотіли, що навіть і не сподівались побачити. З усіх запорозьких клейнодів найбільше впав нам в око великий запорозький військовий стяг, на якому намальовано корабель з гарматами, з козаками, зі Спасителем, який благословляє запорожців, що вирушають на війну, та з янголами, які сурмлять у сурми, супроводячи козаків на Чорне та Азовське моря, та на річку Дунай супроти бусурман, ворогів християн. Всі постаті козаків на цьому стягу, як доводить те художник І.Ю.Репін, писані з живих осіб. Потім я рекомендував Василеві Васильовичу художника К.І.Масленникова, який зробив для нього ретельну копію з того запорозького стягу” [17, с. 169–170].

Яків Шиян

Видатний український мистецтвознавець Платон Олександрович Білецький, пишучи про “мамаїв” твердить, що “більшість подібних творів по суті близькі до жанру портрета, бо увага художника зосереджена насамперед на образі однієї людини, в даному випадку козака” [1, с.3]. Подібної думки дотримується і П.М.Жолтовський, говорячи, що героями цих творів “виступають дуже різні, по суті, індивідуальні образи. Тут і молоді та літні козаки, повні і кремезні, тонкі та худорляві ” [6, с.291]. Фактично, “мамаї” являють собою галерею безіменних козацьких портретів, в яких, однак, втілено характерні етнічні типи облич українських чоловіків.

На картинах трапляються прізвища відомих козацьких ватажків — “Максим Залізняк”, “Семен Палій”, “Нечай”, “Кошовий Харко”, “Сава Чалий”, але набагато частіше це ім’я виступає як збірне, характерно-типове, приміром: “Іван Васильович Кутовий”, “Гордій Велегура”, “Козак Бардадим”, “Козак Шарпило, древній запорожець”, “Козак Боняк”, “Іван брат” і т.п. Ще частіше козак взагалі безіменний — “Запорожець”, “Гарний козак на натуру...”, “Сидить козак в кобзу грає...”, “Козак — душа правдивая...”, “Козак-сіромаха...” і навіть “Мужик-сіромаха”. Відомо всього кілька картин, на яких козака названо іменем Мамай і всі вони є досить пізніми, стосуючись періоду Гайдамаччини — “Козак Мамай”, “Мамай — сильний козак”, “Мамай із Жалкого”. Слово м а м а й могло бути іменем, хоча воно також використовувалося у двох загальних значеннях: 1/ *всяка людність, що кочує в степу*, 2/ *камінна статуя в степу (або, як ми звикли говорити, камінна баба)*. З часом це слово стали вживати як синонім слів: *козак, запорожець, гайдамака, розбишака, волоцюга, відчайдуха*. Звідси стає зрозумілим, чому немає жодної пісні чи думи про козака Мамаю: в народній свідомості слово м а м а й мало не індивідуальне, а загальне значення, фактично воно могло вживатися стосовно кожного реального козака, що мав своє конкретне ім’я та прізвище.

В той же час, під таким іменем насправді існував козак, що був цілком реальною історичною особою (вірніше, навіть два). В 1750 р. запорожець на ім’я Мамай зруйнував містечко Мошни та інші маєтності польського князя Любомирського, здійснивши, зокрема, напад на Смілянський замок. Після цього, його переслідували степами російські війська під командуванням генерала Леонтєєва, які врешті-решт впіймали козака, мордували, а

потім — повісили. Відтяти голову Мамаю виставили на мосту в Торгівці, після чого якийсь Андрій Харченко зняв з голови страченого шапку, одягнув її на себе, перебравши ім'я свого попередника. У 1758 р., продовживши його подвиги, він також загинув, на палі. Але в народі за цей час вже виникла легенда про безсмертного козака на ім'я Мамай, який воскресає знову і знову для остаточної перемоги над ворогами свого народу [1, с.5].

Козак Мамай (з книги)

Знаменно, що у збірці В.В.Тарновського, всі шість картин, хоч вони й належать принаймні до трьох композиційних типів, названо “мамаями”. Тобто, узагальнююча назва – “Козак Мамай” стосовно усього корпусу подібних картин стала вживатися принаймні з кінця XIX століття. При цьому, з написів на картинах, ми дізнаємося, що козака з твору № 717 названо “Запорожский кошевой”, а з № 712 – Хома (“А имя мині Хома...”) [7].

Об’єднує “мамаїв” та “Запорожців” ще одна прикметна риса – ритмічна організація композиції, яка надає цим творам особливої вишуканої лінійно-кольорової музикальності. Білецький неодноразово писав про стилістичну близькість “мамаїв” з шедеврами українського портретного живопису XVII-XVIII ст., для яких характерним є “прагнення до ясності композиції, усвідомлення найістотнішого у формі, кольорі, виразі обличчя”, що досягається “за допомогою лінійного, кольорового і світлотіньового ритму” [2, с.194]. В “мамаях” теж присутній колоподібний лінійний ритм, що створює враження повільного, замкненого руху, рівноваги та гармонії, а “лінійно-кольорова композиція картин не менш вишукана та музикальна, ніж у кращих портретах XVIII ст.”.

Дослідники творчості Рєпіна також вказують на “музикальність”, яка властива його кращим полотнам: “фарбами, тонами зримого світу він часто захоплювався, мов музикою”, неодноразово пишучи свої картини під звучання живої музики [16, с.67]. Зокрема в “Запорожцях” відчуття сміху “створене новою, у порівнянні з попередніми рєпінськими композиціями, організацією простору”. Розложистий регіт, подібний концентричним хвилям від кинутого у воду каменю (центральный вузол – фігура писаря із занесеною над папером рукою), “нарощується у фігурах, розташованих навколо столу, і поступово затихає на периферії картини” [8, с.217–218].

Таким чином, українські народні картини типу «Козак Мамай» та «Запорожці» Іллі Рєпіна об’єднує досить багато спільних рис. Ці твори є мистецькими пам’ятниками, що віддзеркалюють добу Козаччини, доносячи до нас духовні цінності тієї доби, творчо продовжені наступними поколіннями українців – нащадками козацької слави. Однією з таких цінностей є любов нашого народу до сміху, який має багато смислових вимірів, несе також серйозні, а нерідко і світоглядні риси українського національного характеру.

¹ Білецький П.О. “Козак Мамай”—українська народна картина. — Вид-во Львів. ун-ту, 1960.-32 с., іл.

² Білецький П.О. Український портретний живопис XVII-XVIII ст. Проблеми становлення і розвитку. - К.: Мистецтво, 1969.—320 с.

³ Богуш Павел. Илья Репин на Никопольщине. – Днепропетровск: Пороги, 1993.-40 с., ил.

⁴ Боплан Гійом Левассер де. Опис України, кількох провінцій Королівства Польського, що тягнуться від кордонів Московії до границь Трансільванії, разом з їхніми звичаями, способом життя і ведення воен.-К.: Наук. думка, 1990.-255 с.

⁵ Бушак С.М. “Мамаї” та сміхова культура українського народу// Слово і час.-1998.-№ 12.-с.76-79. Також: Бушак С.М. “Козак-душа правдивая” (серйозне та смішне в образі козака Мамаю)// Образотворче мистецтво.-1998.-№ 2.-С. 69-70.

- ⁶ Жолтовський П.М. Український живопис XVII-XVIII ст.-К.: Наук. думка. -1978.-328 с.
- ⁷ Жолтовський П.М. Малюнки Києво-Печерської іконописної майстерні.-К.:Наук.думка,1982.-288 с.
- ⁸ Знаменитые русские художники. Биографический словарь.-СПб: Азбука, 2000.-400 с.
- ⁹ Каталог українських древностей колекції В.В.Тарновського.-К,1898.-86 с., ил.
- ¹⁰ Нудьга Г.А. На літературних шляхах.-К.: Дніпро, 1990.-350 с.
- ¹¹ Репин об искусстве. -М.: Изд-во АХ СССР, 1960.-189 с.
- ¹² Сэй–Сенагон. Записки у изголовья.-М.: Худож. лит.,1988. -480 с.
- ¹³ Скоропадський П.П. Спогади.—Київ-Філадельфія: Ін-т укр. історіографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України,1995.-496 с.
- ¹⁴ Слово о полку Игореве. -Л.: Худож. лит, 1976. -80 с.
- ¹⁵ Стороженко О.П. Твори в двох томах. Т.1.-К.: Держ. вид-во худ. літ-ри,1957.-438 с.
- ¹⁶ Чуковський К.І. Ілля Рєпін. -К.: Мистецтво,1988.-165 с.
- ¹⁷ Яворницький Д.І. В.В. Тарновський// Хроніка-2000. -1996.-Випуск 16. -с.139 -172.

Археологічне зібрання Музею українських старожитностей ім. В.В. Тарновського (1902 – 1925)

Василь Васильович Тарновський (молодший) належав до покоління освічених колекціонерів, які комплектували свої зібрання здебільше не випадковими речами, а добирали їх цілеспрямовано та обережно.¹ Метою мецената було створення музею національної історії. Залучаючи до колекції нові надходження, В.В.Тарновський керувався не унікальністю, зовнішньою привабливістю експонатів, а тим, наскільки вони типові для минулого України. Хронологічні рамки колекції охоплювали період з “доісторичного” до XIX ст. В.В.Тарновський неодноразово вказував на те, що створював зібрання згідно з цілісним задумом. Воно складалось протягом 40 років. Археологічна частина, яка повинна була репрезентувати найдавніші періоди української історії, сформувалась в останню чергу. Як засвідчує сам колекціонер, його цікавість до археології пов’язана з дослідженням городища Княжа гора на Черкащині.²

Городище Княжа гора розташоване на високому мисі при впадінні р. Рось у Дніпро. У літературі городище прийнято ототожнювати з літописним містом Родень. Серед сучасних йому пам’яток воно вирізняється своїм речовим комплексом, де поєднані різноманітне озброєння, предмети культу, коштовні прикраси та велика кількість скарбів. Надзвичайно багаті археологічні матеріали з Княжої гори були, за визнанням фахівців, довгий час головним джерелом для вивчення матеріальної культури та побуту Давньої Русі.³

Наприкінці XIX ст. городище нищівно розграбували шукачі скарбів, їх привабило багатство та численність знахідок старожитностей.⁴ Незважаючи на обурення освіченої громадськості, власник земель не вживав жодних дій по припиненню руйнування пам’ятки. Це спонукало В.В.Тарновського до купівлі земель Княжої гори. У першу чергу новий власник вигнав шукачів скарбів, потім запросив тоді ще молодого археолога М.Ф.Біляшівського провести професійне дослідження. Мабуть, це єдиний у вітчизняній історії випадок, коли власник-колекціонер запросив фахівця для поповнення колекцій шляхом професійних досліджень.

М.Ф.Біляшівський почав розкопки на городищі навесні 1891 р. Вони тривали протягом двох сезонів і були припинені через брак коштів. За свідченням М.Ф.Біляшівського, роботи проводились дуже пильно, досвідченими землекопами. Шляхом закладання “сплошних подвижних траншей”⁵ (згодом М.Ф.Біляшівській виступив з гострою критикою цього методу, який не дозволяє надійно фіксувати археологічні комплекси)⁶ вдалось дослідити майже всю площу дитинця.⁷ Землю старанно просіювали, перебирали. До колекції знахідок залучався, по можливості, весь речовий інвентар (з керамічного матеріалу відбирали лише типові зразки)⁸. Це відповідало критеріям, за якими створював своє зібрання В.В.Тарновський. За словами М.Ф.Біляшівського, колекція, завдяки повній добірці, надала можливість уявити побут “великокнязівської” епохи.⁹ Подібний підхід до комплектування забезпечив високу інформаційну цінність колекційного матеріалу. Проте його наукова значимість значно знижена через недбалість до зовнішніх ознак речового комплексу. За незначними винятками, належність до археологічних об’єктів, стратиграфічного ярусу та взаємозв’язок знахідок не фіксувались. Як цілісний комплекс розцінювались лише речі у складі скарбів. Але точність їх фіксації викликає сумніви.¹⁰

Наслідки розкопок на Княжій горі регулярно висвітлювались автором досліджень на сторінках “Киевской старины”¹¹ та “Археологической летописи Южной России”, яка видавалась у Києві у 1899 – 1905 рр. під редакцією М.Ф.Біляшівського. Крім того, автор досліджень написав на цю тему ряд тематичних статей – звітів.¹² В цих публікаціях подано опис найбільш значних, з точки зору автора, знахідок, вміщено їх фотографії. В праці “Раскопки на Княжей горе”, виданій у 1900 р., М.Ф. Біляшівській зробив спробу узагальнити

результати досліджень.¹³ Він неодноразово повертався до теми Княжої гори і надалі. В першу чергу, цікавість автора викликали так звані “церковні старожитності” (хрести - енколпіони, змійовики, образки, різьблені іконки тощо). Інші групи знахідок розглядаються узагальнено (цей підхід до атрибуції матеріалу простежується і надалі, коли М.Ф.Біляшівський складає каталог колекції).

Колекція з городища містила матеріали, які привернули увагу не тільки фахівців, але і широкої громадськості. Так, було знайдено 5 скарбів ювелірних виробів різних типів, кілька десятків христів – енколпіонів (у т. ч. унікальні зразки з дорогоцінних металів та коштовного каміння), різьблені іконки, різноманітні предмети озброєння (деталі шоломів, кістені, булави, вістря списів тощо). Завдяки численним публікаціям знахідки з Княжої гори швидко увійшли в науковий обіг. Їх було включено у каталог М.Кондакова “Русские клады” (Т.1, М., 1896), у V том каталога Б.І. та В.М. Ханенків “Древности Поднепровья” (К., 1902) та інші узагальнюючі видання.

Після закінчення розкопок у 1892 р. колекція знахідок надійшла до зібрання В.В.Тарновського. Точно визначити кількість матеріалів важко, оскільки підрахунки автор розкопок проводив узагальнено (наприклад, фрагменти однотипних предметів рахували як одну колекційну одиницю). Приблизно до колекції входило близько 2 тис. знахідок.

У наступні роки В. В. Тарновський дещо поповнив своє археологічне зібрання. До нього приєдналися речі, знайдені на території городища вже після закінчення розкопок,¹⁴ та поблизу, між Княжою та Мар’їною горами.¹⁵ Окрім цього, деякі предмети, які належали до різних епох, В. В. Тарновський придбав під час своїх подорожей по Україні.¹⁶ Збереглися відомості про місцезнаходження лише деяких речей.¹⁷ Так, між 1895 та 1897 рр. В. В. Тарновський отримав у дарунок від О.М. Куліш “гривну” – змійовик, знайдений у її мастку біля сучасного с.Оленівка Борзнянського району.¹⁸ У 1898 р. на розпродажу у Києві В. В. Тарновський придбав деякі речі із зібрання померлого М. Я. Тарновського.¹⁹ Микола Якович Тарновський, археолог – аматор, у 1896–98 рр. проводив активні розкопки, переважно курганів, у Київській та Полтавській губерніях. Він зібрав велике та різноманітне археологічне зібрання. Подібно до інших українських “освічених колекціонерів”, М. Я. Тарновський вважав за необхідне його науково систематизувати. Як і В.В.Тарновський, він бажав, щоб його колекції стали експонатами національного музею. Була розпочата робота по упорядкуванню колекцій та складанню каталога, але через передчасну смерть мецената вона лишилась незавершеною. Лише уривки зі щоденників та примітки до каталога надрукували у “Киевской старине” у 1898–1900 рр. Відзначимо, що у літературі зустрічається помилкове твердження нібито каталог зібрання, складений В.Б.Антоновичем, видали у Києві у 1899 р.²⁰ Але це не відповідає дійсному стану речей. На жаль, зібрання М.Я.Тарновського не знайшло належного відображення в публікаціях. Врешті-решт, воно було розпорошене та розпродане по частинах, оскільки спадкоємці не виявили зацікавленості у створенні музею, а заповіт не був належно оформлений.²¹ В.В.Тарновський через фінансову скруту зміг придбати лише частину матеріалів. Ці речі походили, як вдалось встановити, з (за висловом М.Я.Тарновського) “пробных раскопок” давньоруського городища Леплявський Городок поблизу села Леплява Золотоніського повіту Полтавської губернії (сьогодні Глемязівський район Черкаської області)²². Вони становили лише незначну частину колекції знахідок з цієї пам’ятки. Зібрання розпродавалося по вітринах – більша частина колекції була упорядкована та вміщена у 26 спеціально виготовлених вітрин.²³ Їх оцінювали занадто високо. В.В.Тарновський придбав лише вітрину з хрестами.²⁴

Упорядкування та каталогізацію археологічної частини свого зібрання В. В. Тарновський доручив М.Ф.Біляшівському²⁵. Каталог був підготований та зданий до друку у 1896 р.²⁶ По мірі надходження нових матеріалів текст каталога доповнювався. В остаточному варіанті “Каталог українских древностей коллекции В. В. Тарновского” (надалі КУДКТ) видано у Києві 1898 р.

В основу систематизації каталога покладений розподіл за географічними (місце знахідки) та хронологічними (належність до певної хронологічної епохи) ознаками. Таким чином, усі предмети в колекції були поділені на дві хронологічні групи: речі (за визначенням автора систематизації) “доісторичного” та “великокнязівського” періоду. Відзначимо, що сучасні дослідження матеріалів дозволяють скоригувати хронологію колекції та-

ким чином: доба бронзи, раннього заліза (скіфські та ранньослов'янські речі), епоха Київської Русі.

Хронологічні групи М.Ф.Біляшівський поділив на підгрупи за географічними ознаками. В межах кожної групи систематизація проводилась з огляду на матеріал, з якого вироблені речі, (для доісторичної епохи) та за принципом побудови типологічних рядів (для великокнязівської). Більшість речей характеризуються окремо, вказується форма та розмір. Але деякі - просто перераховані чи згадані узагальнено, як предмети однієї категорії. Зовнішні ознаки речей (окрім географічного пункту походження) - рік знахідки, належність до певного археологічного комплексу, як і в більшості тогочасних каталогів не враховувались.

Запроваджені у каталозі принципи систематизації, пов'язані з побудовою типологічних рядів, на той час вважались прогресивними. Це вигідно вирізняє КУДКТ серед інших сучасних йому видань.²⁷ Наукові принципи побудови каталога відповідали цілям власника зібрання, який вважав, що археологічні матеріали повинні були ілюструвати старовинний український побут на наукових підставах. Науковий підхід, хоча і не завжди систематичний, зробив КУДКТ взірцем для багатьох тогочасних дослідників.

Сучасники схвально зустріли видання каталога. У рецензії, вміщеній у "Киевской старине", відзначалось: "... это не каталог в привычном понимании, а тщательно составленное, со знанием дела, описание коллекции, которое даёт богатый научный материал – подобранный и систематизированный".²⁸ Автором рецензії, судячи з підпису (ініціали – криптонім),²⁹ був М.Ф.Біляшівський.

КУДКТ був серед видань, представлених XI Археологічному з'їзду в Києві. П. С. Уварова у виступі на з'їзді відзначила його серед інших публікацій за серйозну науковість та розкішний вигляд, як коштовний внесок в історію Придніпров'я, "достойное издание просвещённых людей".³⁰

Проте більш об'єктивною видається оцінка, що її дав трохи згодом М.М.Могилянський: "за характером каталога можна побачити, що його складено поспіхом, предмети описано занадто сумарно, без необхідних подробиць".³¹ Дійсно, знайомство з текстом КУДКТ справляє враження, що робота не зовсім відповідає задуму автора, не завершена. На цю думку наводить і те, що, як виявилось згодом, не всі предмети колекції увійшли до каталога. На жаль, для археологічних матеріалів порівняння не проводилось, але кількість речей т.з. "козацького" періоду, які не увійшли до каталога, сягає кількох сотень.³²

Створення КУДКТ проходило одночасно з упорядкуванням колекції. Фактично система каталога відповідала системі зберігання матеріалів. Це було загальноприйнятою нормою для того часу, коли каталоги музеїв були скоріше путівниками по експозиції, ніж науковими публікаціями зібрань.³³ Відповідно до системи, запровадженої в КУДКТ, археологічні знахідки поділили на типологічні групи та закріпили на планшетах. Ці планшети використовувались для експонування матеріалів до 60-х рр. ХХ ст. Намистини та пряслиця збирали у низку та скріпили печаткою на червоному сургучі із зображенням герба Тарновських. Фрагменти тканини вмістили у планшети зі скла та картону. В кількох випадках музейні предмети у такому вигляді збереглися до 1986 р.

Поспіх з упорядкуванням колекції міг бути пов'язаний з бажанням видати каталог та підготувати колекцію до експонування до початку Археологічного з'їзду в Києві. В.В.Тарновський був членом Київського відділу Попереднього комітету XI Археологічного з'їзду.³⁴ Він заздалегідь запропонував відкрити для огляду членами з'їзду своє зібрання.³⁵

Згідно з волею В.В. Тарновського, вже після смерті аматора, його зібрання було представлено для огляду учасниками XI Археологічного з'їзду. Виставку, за висловом М.Ф.Біляшівського, «спешно організовано» у приміщенні нового музею Київського Товариства Старожитностей та Мистецтв.³⁶

У 1901р. археологічну колекцію разом з іншими матеріалами було перевезено у Чернігів у нове приміщення Музею українських старожитностей ім. В.В.Тарновського (надалі МУСТ).³⁷ Як вже згадувалось, перевірка колекцій визначила, що їх реальний обсяг значно перевищує той, що увійшов до КУДКТ. В зв'язку з цим на невраховані речі склали додатковий рукописний список – інвентар. Він згадується у документах та літературі як «список № 3». До нашого часу список не зберігся.

Структура музею із самого початку не передбачала фондів у сучасному розумінні цього слова. Усі речі повинні були зберігатись в експозиції, як це було прийнято у практиці археологічних музеїв кінця XIX – початку XX ст.³⁸ Згідно з цією концепцією побудови експозиції музейні предмети виставлялись як набори речей у максимально повному обсязі матеріалів. Археологічні комплекси не враховувались.

Головним обліковим документом археологічної частини музею з початку його створення до 1925 р. був КУДКТ (про це свідчить копія акта передачі музейних колекцій від П.І.Смоличева С.Г.Баран-Бутовичу, яка зберігається в у Науковому архіві Інституту археології НАН України). Його доповнював т.з. «список №3». З початку створення музей не мав у своєму розпорядженні фахівців для складання відповідної облікової документації на археологічні матеріали. Лише останній з хранителів МУСТ - В.М.Шугаєвський (займав цю посаду з 1921 по 1924 рік) був обізнаний з археологією. Спеціалізуючись з нумізматики, він провів у МУСТ деякі дослідження у цьому напрямку.³⁹

За роки існування МУСТ комплектування зібрання археологічними матеріалами продовжувалось, але надходження були незначними. Відомо, що мешканець с.Гориця Менського району Ф.Г.Любенко кілька разів передавав до МУСТ добірки речей, знайдених «на розсипу» біля села.⁴⁰ Ці речі - кераміка доби бронзи та ранньослов'янська, ранньослов'янські виїмчасті емалі, давньоруські вістря стріл, знаряддя праці тощо - згодом склали колекцію (інв № Арх₁-1/1). Вона поповнювалась і надалі, коли МУСТ увійшов до Чернігівського державного музею.⁴¹

Згідно з актом звірки 1921-22 рр. археологічний фонд МУСТ налічував 2282 експонати⁴².

У 1923 р. всі музеї міста об'єднали в одну установу. Облік матеріалів, що надійшли з МУСТ, здійснювався за розподілом на колекції, започаткованим ще М.Ф.Біляшівським. Проте, більша частина експонатів зберігалась тепер у фондах. Як і в інших музеях колишнього СРСР, у 1920-ті роки оригінальні експонати поступились в експозиції місцем малюнкам, схемам та муляжам.⁴³ Почасти це пов'язане з тим, що, згідно з новою експозиційною концепцією, музей повинен був висвітлювати події світової історії з позицій марксизму. Саме у цей час ЧДМ замовляє у Москві (про це свідчать архівні матеріали та музейні позначки на планшетах) серію муляжів всесвітньо відомих археологічних знахідок, що походили з різних країн світу (фігурок “Венер” з Вілленсдорфу, стоянки Мальта, античних скульптур з території Греції та Малої Азії, зразків зброї різних народів – кельтів, скіфів тощо).

Археологічне зібрання МУСТ вдалось евакуювати практично повністю. На місці лишилась лише колекція кераміки, у тому числі і колекція керамічних матеріалів з Княжої гори, яка загинула під час бомбардування міста.⁴⁴ Всупереч усталеній думці,⁴⁵ ці речі не було вивезено до Німеччини.

Археологічне зібрання МУСТ, якому понад 100 років, одне з найстаріших в Україні. На його прикладі можна простежити деякі структурні зміни, які мають місце, вірогідно, і в інших випадках, коли мова йде про досить тривалий термін перебування археологічних матеріалів у музеї. Так, частина знахідок (за різних обставин) була втрачена. Це перш за все речі двох категорій: масовий матеріал (кераміка) та унікальні і коштовні предмети (хрести - енкалпіони, різьблені іконки тощо).⁴⁶ Окрім цього, можна констатувати поступову втрату зовнішніх ознак (інформація щодо місця знаходження). Таким чином, колекції матеріалів сьогодні являють собою сукупність артефактів, переважно без супровідної інформації. Але потрібно врахувати, що музейні зібрання, які створені на базі приватних колекцій, були перш за все зібраннями раритетів. “Освічені колекціонери” декларували своє прагнення збирати не уніками, а типові для вітчизняної культури матеріали. Проте, їх, безумовно, найбільше цікавили зовнішньо привабливі речі, які походили з видатних пам'яток (таких, як городище Княжа гора). Таким чином, навіть не зважаючи на численні втрати, старі приватні археологічні колекції і сьогодні містять унікальні матеріали, які характеризують визначні пам'ятки. Їх наукове значення важко переоцінити.

- ¹ Овсяников С.А. Частное коллекционирование в России в пореформенную эпоху (1861 – 1917 гг.) // Очерки истории музейного дела в России. – М., 1960. – Вып.2. – С.68.
- ² Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. – К., 1898. – С.1.
- ³ Довженко В.І., Лінка Н.В. Розвідки давньоруських городищ на нижній Росі в 1949 р. // Археологічні пам'ятки УРСР. – К., 1955. – Т.V. – С.151.
- ⁴ Биляшевский Н.Ф. Городище Князя гора // Киевская старина. – 1890. – Т.31. – №12. – С.494.
- ⁵ Биляшевский Н.Ф. Раскопки на Княжей горе в 1891 г. // Киевская старина. – 1892. – Т.36. – №1. – С.61.
- ⁶ Археологическая летопись Южной Руси. – 1904. – №4-5. – С. 228.
- ⁷ Мезенцева Г.Г. Древньоруське місто Родень. – К., 1968. – С.12.
- ⁸ Биляшевский Н.Ф. Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. С приложением 16 фотографических снимков // Киевская старина. – 1899. – Т.25. – №2. – С.32,34.
- ⁹ Там само. – С. 32.
- ¹⁰ Корзухина Г.Ф. Русские клады X – XIII вв. – М - Лд., 1954. – С.128.
- ¹¹ Биляшевский Н.Ф. Раскопки на Княжей горе в 1891 г. // Киевская старина. – 1892. – Т.36. – №1; Його ж. Раскопки на Княжей горе в 1892 г. // Киевская старина. – 1893. – Т.41. – №4; Його ж. Раскопки на Княжей горе в 1891 г. – К., 1892, тощо.
- ¹² Див. Бондарець О.В. Князя гора (історіографічний та стратиграфічний аспекти) // Культурологічні студії. Збірник наукових праць. – К., 1999. – Вип.2. – С.169 – 172.
- ¹³ Биляшевский Н.Ф. Раскопки на Княжей горе // Труды Московского археологического общества. – М., 1900. – № 16.
- ¹⁴ Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. – К., 1898. – С. 31-32.
- ¹⁵ Биляшевский Н.Ф. Случайные находки на Княжей горе в 1893 г. – К., 1894; Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. – К., 1898. – С.31-32.
- ¹⁶ Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. – К., 1898. – С. I – II.
- ¹⁷ Там само – С.5., № 300, 400; С. 34-35, № 1722 – 1728.
- ¹⁸ Шугаєвський В. А. Мідяний змієвик чернігівського музею – повторення золотої “Чернігівської гривни” // Чернігів і Північне Лівобережжя: огляди, розвідки, матеріали. – К., 1928. – С. 226 – 228.
- ¹⁹ Киевская старина. – 1899. – Т.64. – №1 – С.53.; КУДКТ, – С. I – II. Каталог украинских древностей коллекции В.В.Тарновського.
- ²⁰ Курінний П.П. Історія археологічних знань про Україну. – Полтава, 1993. – С.71.; Словник – довідник з археології. – К., 1996. – С.399.
- ²¹ Мудрицька В.Г. Археологічні матеріали з колекції М.Я.Тарновського у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського // Скарбниця української культури: Матеріали ювілейної конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею імені Тарновського. – Чернігів, 1996.
- ²² Биляшевский Н.Ф. Николай Яковлевич Тарновский (некролог) // Киевская старина. – 1898. – Т. 52. – № 4. – С. 83.
- ²³ Киевская старина. – 1899. – Т.64. – № 1. – С.54.
- ²⁴ Каталог украинских древностей коллекции В.В. Тарновского. – К., 1898. – С. I, 33 – 34.
- ²⁵ Там само. – С. II.
- ²⁶ Державний архів Чернігівської області (Далі ДАЧО). – Ф. 140. – Оп.1. – Спр. 44. – Арк.3 – 4,6.
- ²⁷ Разгон А.М. Археологические музеи в России (1861 – 1917 гг.) // Очерки истории музейного дела в России. – М., 1961. – Вып 3. – С. 190 – 230.
- ²⁸ Биляшевский Н.Ф. Каталог украинских древностей коллекции В.В.Тарновского. С приложением 16-ти фотографических таблиц // Киевская старина. – 1899. – Т. 65. – № 1. – Библиография. С. 31.
- ²⁹ Бахмат К.П. До століття з дня народження М.Ф. Біляшівського // Археологія. – 1969. – Т. XXII. – С. 240.
- ³⁰ Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 г. – М., 1902. – Т. 2. – Протоколы. – С. 174.
- ³¹ Могилянський Н.М. Музей Украинских древностей В.В. Тарновского Черниговского губернского земства // Живая старина. – Пг., 1915. – № 23. – С. 401.
- ³² Архів фондів ЧМ. – Спр. 34.
- ³³ Разгон А.М. Археологические музеи в России (1861 – 1917 гг.) // Очерки истории музейного дела в России. – М., 1961.
- ³⁴ Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1899 г. – М., 1902. – Т. 2. – Протоколы. – С. 53.
- ³⁵ Киевская старина. – 1899. – Т. 65. – № 3. – С. 166-167.
- ³⁶ Киевская старина. – 1899. – Т. 67. – № 1. – С. 119.
- ³⁷ Половникова С.О. Музей українських старожитностей ім. В.В. Тарновського // Родовід. – 1996. – № 2(14) – С. 36.
- ³⁸ Попова Т. Б., Раушенбах В.М. Археологические материалы в краеведческих музеях. – М., 1954. – С. 24.
- ³⁹ Курас Г., Яушева – Омелянчук Р. В.А. Шугаєвський – історик, археолог, нумізмат // Київська старовина. – 1995. – № 5. – С. 91.
- ⁴⁰ Отчёт о деятельности ЧГУАК за 1912 г. – Чернигов, 1913. – С. 8.
- ⁴¹ ЦДА України. – Ф.166.- Оп. 6. – Спр. 2740. – Арк. 5 .

⁴² Половникова С.О. Музей українських старожитностей ім. В.В. Тарновського // Родовід. – 996.- №2 (14) – С.38.

⁴³ Формозов А.А. Материалы по истории русских музеев// Советская археология. – 1965. – №4.- С. 281.; Баран-Бутович С.Г. Целевая установка экспозиционной темы “Разложение родового строя у восточных славян”. Рукопись. – ДАЧО. – Ф.Р. 3011. – Оп. 1. – Спр.73.

⁴⁴ Архів Фондів ЧІМ. Перечень имущества, уничтоженного немецко-фашистскими захватчиками.

⁴⁵ Див., наприклад: Ткаченко М. Музейні скарби України під час другої світової війни: евакуація на схід// Киевская старина. – 1995. -№31.– С.36.

⁴⁶ Черненко О.Є. Доля археологічної колекції Чернігівського історичного музею у 40-х рр. ХХ ст.// Скарбниця української культури: Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського. – Чернігів,1996. – С.29 – 30.

Портрет В.А. Дуніна-Борковського – видатна пам'ятка українського портретного малярства

Мистецтво портрету зародилось у глибокій давнині. Високого рівня розвитку воно досягло у стародавньому Єгипті. Портретне зображення в ті часи вважалось двійником людини. Багато відомих пам'яток було створено в античні часи в Греції і Римі. Київська Русь сприйняла типи і прийоми зображення із Візантії. Найбільш відомі - портретні зображення княжих сімей в Софійському соборі в Києві та в "Ізборнику" Святослава 1073р. Пізніше скульптурні та живописні портрети з'являються в Західній Україні. Значно більше портретів створено в XVII-XVIII ст.

Невідомий український художник.
Портрет Василя Дуніна-
Борковського. XIX ст.

Видатною пам'яткою українського портретного малярства саме того періоду є портрет В.А.Дуніна-Борковського, який нині зберігається в Чернігівському обласному художньому музеї (інв. № Ж-38). Цей твір ще у XVIII ст. звернув на себе увагу. Тому не випадково в 1786р. О.Шафонський в своїй відомій праці про Чернігівське намісництво відзначив, що В.А.Дунін-Борковський в 1702р. був похований в Успенському соборі Єлецького монастиря в Чернігові і над похованням знаходиться портрет небіжчика.¹ В XIX ст. портрет згадувався у статтях, вміщених в різних виданнях. В 1850р. зазначалось, що портрет знаходиться в архимандритських покоях.² О.Лазаревський писав, що портрет разом з надгробком /написом/ висів над могилою В.А.Дуніна-Борковського, а в 1894р. він вже знаходився у зібранні В.В.Тарновського і був одним із кращих у колекції.³ Починаючи з XIX ст. твір неодноразово публікувався.

Наукове вивчення портрету В.А.Дуніна-Борковського почалося лише в XX ст. після Великої Вітчизняної війни. Головна заслуга в цьому належить відомому досліднику українського портретного живопису П.О.Білецькому. Він проаналізував художні особливості твору, але в деяких моментах допустив фактичні неточності.⁴ До цього твору звертались і інші дослідники історії українського мистецтва.

Але загалом пам'ятка вивчена ще недостатньо.

Портрет був створений як ктиторський і висів над похованням В.А.Дуніна-Борковського у південній частині нартексу Успенського собору. Ктитор - це людина, яка допомагала церкві чи монастирю. Портрети ктиторів малювались переважно після їхньої смерті. Василь Андрійович /Касперович/ Дунін - Борковський народився в 1640р. і походив із сім'ї полковника королівського війська польського. Його батько мав багато земель. Після Андрусівського договору про перемир'я між Росією і Польщею 1667р., не бажаючи втрачати землі, Василь Дунін-Борковський прийняв православ'я і вступив на козацьку службу. В 1668-1672 рр. був сотником вибельським, в 1672-1686 рр. - полковником чернігівським. З 1686р. і до самої своєї смерті в 1702р. служив генеральним обозним. По собі залишив удю, двох заміжніх дочок і синів - Михайла і Андрія.⁵ Відомо, що В.А. Дунін-Борковський відновив чернігівську фортецю, надавав кошти на відбудову споруд Єлецького монастиря, Спаського і Борисоглібського соборів, П'ятницької церкви.⁶ Благодійницька діяльність В.А.Дуніна-Борковського відображена у великій епітафії, яку написав І.Максимович. Вона була вигравірована на металевій пластині і висіла поряд з портретом.

У народній пам'яті В.А.Дунін-Борковський зажив недоброї слави. В переказах він постає дуже скупим, жадібним до грошей, злим, чоловіком, який багато поганого зробив людям. Як твердить легенда, вже наступного після поховання дня люди бачили, що В.Дунін-Борковський їхав шестернею вороних коней Красним мостом через Стрижень у товаристві чортів. Коли поширились чутки про цю подію, його прокляли і він провалився у Стрижень. Відкрили домовину і побачили тіло з червоним обличчям і виряченими очима - тіло вовкулака. Начебто, ці події згодом зобразили на стіні Спаського собору в Чернігові, а на початку ХІХ ст. – замалювали.

Однак позитивні риси В.Дуніна-Борковського, мабуть, переважали, і тому в Синодику Єлецького монастиря з'явився такий запис: “Род пана Василя Борковського, обозного генерального, ктитора обители Елецкой, который на монастырь Елецкий надал села и мельницы на прокормление братии Елецкой”.⁷ У проекті розпису Спаського собору в Чернігові, складеному в 1814 р. протоієреєм І.Єленевим, передбачалось в західній частині споруди “изобразить Черниговского полковника и генерального войск запорожских обозного Василя Андреевича Дунина -Борковского с подписом, что сей благочестивый и ревностный христороубец, устраивая в граде сем вновь храмы Божие и обновляя обветшалые, возобновил святолепно и сей всемилостивого Спаса храм и богатыми утварьми снабдил в 1672 и 1685 годах, но бывшим затем в 1750 г. в мае месяце сильным пожаром - и паки храм сей лишился внешнего покрова и почти всего внутреннего имущества и благолепия”.⁸ Але цей задум не був втілений в життя.

Сьогодні історію цього твору можна представити таким чином. Після смерті В. А. Дуніна-Борковського його портрет висів над похованням в Успенському соборі. Як уже згадувалось, в середині ХІХ ст. він знаходився в архимандритських покоях, а в кінці того ж століття потрапив до зібрання В.В.Тарновського. Потім знаходився в Першому радянському музеї, а з 1925 р. - у Чернігівському історичному музеї. В 1983 р. ввійшов до складу колекції Чернігівського художнього музею. В 1957 р. портрет реставрований в Державній науково-дослідній реставраційній майстерні Міністерства культури УРСР. В 1986–1995 рр. реставратор вищої категорії В. І. Цитович в Національному науково-реставраційному центрі провів комплекс реставраційних заходів. Вперше за тривалий час глядачі мали змогу побачити цей твір у серпні 2001р. на виставці до 10-ї річниці незалежності України “Рід наш козацький” у приміщенні Чернігівського художнього музею.

Портрет В. А. Дуніна-Борковського написаний на дерев'яній основі, яку складають чотири /вірогідно, липові/ дошки товщиною 2,5 см. Як зазначено в “Паспорті реставрації пам'ятки”, дошки склеєні на торцях і скріплені двома горизонтальними правобічними шпонками. Авторський первісний ґрунт двошаровий тонкий білого кольору /мабуть, крейдяно - клейовий/, фарбовий шар доволі тонкий. Живопис виконаний змішаною технікою із застосуванням олійних фарб, яєчної темпері і золота. Розміри портрету досить значні – 216,5 x 122,25 см.

Композиційна схема портрету для того часу була доволі традиційною. Портретований стоїть майже в центрі зображення. Постаць дещо зміщена праворуч і звернена до глядача на три чверті вліво. Її трохи потіснив стіл, вкритий килимом, який звисає майже до підлоги. На столі лежить велика книга, на яку спирається своєю правою рукою В. А. Дунін-Борковський. Кисть правої руки тримає булаву /чи пірнач/. П. О. Білецький вважав, що атрибут влади настільки “орнаменталізований”, що перетворився на пляму. Більш вірогідно, таке враження зумовлено втратою фарбового шару. Кисть лівої руки стиснула ефес шаблі, яка висить при поясі. На столі ліворуч від книги - висока червона кругла шапка з темною хутряною опушкою. Одягнений В. А. Дунін-Борковський в жупан темно-зеленого кольору. Поверх нього накинутий більш світлий кунтуш із застібкою на грудях. З лівого плеча виходить вильот /вильот –фальшивий рукав/. З-під жупана видно ступні ніг у червоних чоботях на невисоких чорних підборах. Впадає у вічі така особливість - права і ліва нога помінялись місцями. Таке враження, ніби людина сидить, схрестивши ноги під жупаном. Можливо, над портретом працювали кілька художників і тому вийшов такий різнобій. Може бути, що для автора /чи авторів/ це було не так важливо.

Тлом для зображення на третину висоти знизу слугує темно-коричнева підлога, вкрита кількома рядами плиток. Три вертикальні лінії, які роз'єднують плитки, сходяться на гру-

дах портретованого і підводять погляд глядача до обличчя. Дві центральні лінії перетинаються на наріжних складках килима, які теж спрямовують погляд до обличчя. Ці лінії продовжуються після перетину і підводять - одна до зображення ікони, друга — герба. Мабуть, для художника більш важливою була композиційна побудова портрету, ніж відтворення прямої перспективи.

На темному тлі верхньої частини твору у лівому горішньому куті зображена чудотворна ікона – Єлецької Богоматері, історія якої тісно пов'язана з Успенським собором, де був похований В.А.Дунін-Борковський. Композиція із зображенням цієї ікони, створена в 1690-х рр. /тобто за кілька років до смерті В.А.Дуніна - Борковського/ знаходилась в іконостасі собору.⁹ П.О.Білецький помилково вважав, що зображена ікона Іллінської Богоматері, пов'язана з чернігівським Троїцько-Іллінським монастирем.¹⁰ Праворуч угорі зображений фамільний герб портретованого. Це зображення збігається з тим, як він був описаний у спеціальній літературі. На щиті з червоним полем намальований білий лебідь. Щит увінчаний дворянським шоломом з короною. Зверху також вміщено зображення лебедя.¹¹

Глибина простору в портреті не дуже велика і сягає всього 1,5 - 2м. Вже за столом закінчується підлога і постає темний фон, на якому так виразно виступає обличчя. Подібно іконопису тут пропорційні відношення, анатомічна побудова постраждали через дотримання лінійного ритму композиції. Взагалі в цьому творі багато від іконопису — починаючи від матеріалу й техніки /дерево, олія, темпера, золото/ і закінчуючи засобами художньої виразності. Крім того, бачимо вправне зображення ікони Єлецької Богоматері /до речі, такого самого розміру, що і в іконостасі Успенського собору/. Все це свідчить про руку іконописця. Але образ твору зовсім інший - адже це ктиторський портрет. І успішне вирішення поставленого перед художником завдання стало можливим /як справедливо вважав П.О.Білецький/ завдяки протиставленню узагальнено намальованого обличчя ретельно виписаним деталям антуражу. Автор створив образ козацького ватажка таким, яким він повинен бути і яким його уявляли люди. І образ цей вийшов переконливим, хоча він, звичайно, далеко не в усьому відповідав реальному прототипу.

Колорит портрету побудований на декоративних засадах. На чорному тлі, як це зазвичай робилось в народному мистецтві, кольорові плями зображень набувають особливої насиченості і звучності. Не треба забувати, це портрет В.А.Дуніна-Борковського входив до комплексу настінних розписів і іконостасу в інтер'єрі собору. Він поєднав у собі риси архітектури, іконопису, стінопису, декоративно - прикладного мистецтва і музики. Величний спокій і нерухомість постаті портретованого засвідчують продовження традицій мистецтва Київської Русі. В той же час цей твір характером образу близький до портретів російських царів біля їхніх поховань в Архангельському соборі Московського Кремля.

Хто ж міг бути автором портрета В.А.Дуніна-Борковського? П.О.Білецький вважав, що автором, можливо, був художник - чернець одного з чернігівських монастирів. І з цим не можна не погодитись. Адже в Чернігові в кінці XVII - на початку XVIII ст. велось інтенсивне муроване монументальне будівництво. Художники займались оздобленням споруд, працювали в чернігівській друкарні. Саме тоді створена в Чернігові чудотворна ікона Єлецької Богоматері. Композиція з чудотворною іконою Іллінської Богоматері 1696р., пов'язана з ім'ям Лаврентія Крщоновича - архімандрита чернігівського Троїцько-Іллінського монастиря, вправного гравера і художника.¹² Отже, безумовно, цей твір належить пензлю чернігівського художника. Не треба виключати можливості роботи кількох митців. Створення портрета можна віднести до перших років XVIII ст. - до чи одразу після смерті В. А. Дуніна-Борковського.

Таким чином, портрет В.А.Дуніна-Борковського створений в Чернігові місцевим майстром /або кількома майстрами/ на початку XVIII ст. і являє собою видатну пам'ятку українського портретного малярства.

-
- ¹ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. -К., 1851. –С. 267.
- ² Черниговский Елецкий Успенский первоклассный монастырь//Черниговские губернские ведомости. - 1850. - № 7. - Отд. второй, часть неофиц.
- ³ А.Л. Генеральный обозный Василий Касперович Борковский /1640-1702/. К портрету// Киевская старина.- 1894.- Т.44.-С. 534–536.
- ⁴ Білецький П. Український портретний живопис XVII – XVIIIст.: проблеми становлення і розвитку. – К.: Мистецтво, 1969.- С. 153–161; Белецкий П. Украинская портретная живопись XVII – XVIII вв. – Ленинград: Искусство, 1981. – С. 99–101.
- ⁵ Родословная дворян и графов Дунин-Борковских /герба Лебеда/. -Чернигов: Тип.губернского правления, 1890. – С. 2–3.
- ⁶ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. – К.: Час, 1993. – С. 327.
- ⁷ Черниговская старина по преданиям и легендам /Очерк П. И. Иловайского/. –Чернигов: Тип. губернского правления, 1898. – С. 17–18.
- ⁸ Добровольский П. М. Архив черниговского кафедрального собора//Труды Черниговской губернской архивной комиссии. – 1900 – 1902. – Вып.4. – Отд. 2. – С. 7.
- ⁹ Адруг А.К. Визначна пам'ятка давнього українського малярства. – Чернігів, 2001.
- ¹⁰ Білецький П. Український портретний живопис XVII-XVIII ст. ...-С.153-161; Белецкий П. Украинская портретная живопись XVI-XVIII вв. - С.99-101.
- ¹¹ Лукомский В. К., Модзалевский В. Л. Малороссийский гербовник. - К.: Либідь, 1993. –С. 49–50. /Репринтне видання/.
- ¹² Адруг А. Маловідома пам'ятка українського живопису XVII ст. //Мистецтвознавство України: Зб. наук. праць. –Вип.І. –К., 2000. - С. 352-356; Адруг А. Ікона “Чернігівської Іллінської Богоматері” 1696 р. // Сіверянський літопис. – 2001. - № 6.-С. 46–49.

Церковні старожитності Чернігова XVII-XVIII ст.

Пам'ятки сакрального мистецтва Чернігова – напрестольні хрести, потири, дарохранильниці, що нині зберігаються в Чернігівському історичному музеї ім.В.В.Тарновського, привертали увагу краєзнавців протягом двох останніх століть. Свідчення про них знаходимо у дослідників церковної старовини О. Шафонського, Ф. Гумілевського, Д. Козминського, І. Кибальчича, І. Платонова, О. Філоновського, В. Шугаєвського, В. Дроздова, а також у описах церковного майна.¹ В роки другої світової війни більшість пам'яток були повністю чи частково депаспортизовані, і це наразі єдине джерело, що надає інформацію про їхнє походження, належність конкретному храму, допомагає ідентифікувати предмети.

Звернемось спочатку до христів напрестольних. Свою назву напрестольний хрест отримав від використання його в церковній службі, коли він знаходиться на престолі у вівтарі, де вершиться безкровна жертва тіла і крові Христа. Напрестольний хрест є образ Розп'яття Господнього, тому на ньому обов'язково повинно бути зображення розп'ятого Христа. Цей хрест має і інші назви — благословляючий, благословенний. Православ'я визнає хрести чотири-, шести-, семи-, восьмикінцеві. Напрестольні хрести виготовлялись із дерева, обкладались золотом чи сріблом або виливались із дорогоцінних металів, були порожнистими або з вкладеними в порожнину дерев'яними хрестами.

В музейній колекції зберігаються три напрестольні хрести, що походять з храмів Чернігова і мають вкладні написи. Два з них – типові зразки московської торевтики кінця XVII ст., про що свідчать виявлені на них річні тавра, а непрямым підтвердженням виготовлення христів у Москві є вкладні написи. За формою, розміром, композиційною схемою вони майже тотожні і зроблені майже одночасно.

Найбільш ранній з них (інв. № И-2524) пожертвований Яковом Одоєвським до древнього Іллінського монастиря, про що говорить різний напис слов'янськими літерами на звороті держака: «Л•ТА З Р 4Θ (1691) МАИЯ В ЄІ (15) ДНЬ ДАЛ• СИІ СТЫЙ КРСТ• В ЧЕРНИГОВ• В•ІЛЬИНСКОЙ МНСТРЬ ПО РОДИТЕЛЕХ• СВОИХ• БОЯРИН• КНЗЬ ЯКОВ• НИКИТИЧ• ѿДОЕВ•СКОЙ». Того ж року він зробив аналогічний вклад до Селецького монастиря.²

Дарувальник хреста Я.Одоєвський веде свій родовід від чернігівського князя Святослава Ярославича, він був наближений до царського двору, очолював стрілецький і аптечний прикази, управляв також приказом казанського палацу.³

Хрест розміром 36 x 21,5 см срібний золочений восьмикінцевий з округлими виступами на шести кінцях та двома медальйонами, формою наближеними до квадрифолія, на кінцях середньої поперечки. В порожнину хреста вкладено дерев'яний хрест. На чільному боці карбовано Розп'яття на семикінцевому хресті. Під розпластаними міцними руками Ісуса янголи, стоячи на колінах, приймають кров у чаші. Тіло Христа трактоване досить реалістично: запалі груди і живіт, голова скорботно схилена на праве плече, великі опуклі очі закриті, уста зімкнуті. Обабіч в медальйонах – рельєфні напівпостаті Марії і Іоанна (майже втрачено). Угорі серед купчастих хмар зображення Саваофа, з вуст якого сходить Дух Святий у вигляді голуба, по боках антропоморфічно відтворено місяць і сонце. Внизу під Розп'яттям – голова Адама, поряд – Марія Магдалина і сотник Логгин у шоломі, панцирі, плащі-накидці. Від підніжжя хреста по держаку в'ється соковите стебло, уквітчане ліліями. Саме наприкінці ХУІІ ст. російські сріблярі під впливом європейського бароко починають натуралістично відтворювати рослинну орнаментику, більш реалістично зображувати фігури людей. На зворотному боці пам'ятки карбовано 12 гладких медальйонів в обрамленні завитків. На держаку в 9 рядків кирилицею вибито вкладний напис. Край хреста обведений подвійним джгутом. Ребро хреста гравійоване бігунцем зі спіралеподібними завитками. Абрис хреста, його іконографічна схема, особливості моделювання фігур, декоративне оздоблення – характерні для московської металопластики кінця ХУІІ-почат-

ку ХУІІІ ст. Підтвердженням цьому є виявлені на лицевій пластині два тавра – московське річне з останньою літерою “Ө” (перші дві “РЧ” пробиті цвяхом і не читаються), яка вказує на виготовлення виробу у 1690–1691 рр., та тавро проби з літерами “Л^КВ”, що ставилось на виробках у 1686–1698 рр.⁴

Після закриття Троїцько-Іллінського монастиря (1786 р.) хрест зберігався в ризниці архієрейського дому, що розміщувалась у Введенській церкві цього монастиря. 1817 р. на прохання протоієрея Спасо-Преображенського собору І.Єленєва, який скаржився архієпископу Михайлу Десницькому на бідність храму, хрест був переданий сюди⁵, а 1922 р. надійшов до музею.

Завдяки щасливому випадку зберігся до наших днів хрест, яким Петро І нагородив чернігівський козацький полк за взяття штурмом турецької фортеці Азов 1696 р. (інв. № И-2525). У другій половині ХІХ ст. хрест знаходився у Казанській церкві, куди потрапив з архієрейської ризниці. Староста церкви здав його до крамниці як старий і непотрібний в рахунок сплати за нову чашу. Вчасно прочитаний краєзнавцями напис врятував пам'ятку від знищення. Поновлений хрест було повернуто на престол вищеназваної церкви.⁶ До музею надійшов 1922 р.

Хрест за взяття Азова –
лицевий бік

Хрест чотирикінцевий з медальйонами на кінцях у вигляді квадрифоліїв, розміром 31 x 16,5 см. Іконописна основа зображень майже така, як на хресті Я.Одоевського. Угорі карбовано Бога Отця та двох янголів, що летять до Розп'яття, поміж них – голуб. Обабіч Ісуса Христа зображено на повний зріст Богоматір та Іоанна Богослова. Проте, держак хреста трактовано по-новому, під впливом західноєвропейських гравюр. Внизу, під головою Адама, карбовані знаряддя страстей: колона з півнем, копіє і губка, меч, пук різок, молоток, кліщі, гвіздки, мішечок з розсипаними монетами, чаша, рукавички. По краю хрест з обох боків обведений джгутом і зигзагом. Бокові грані прикрашені смугою листя та стилізованих квітів. В порожнину хреста вкладено дерев'яний хрест. На верхній пластині витвору вибито московське річне тавро з літерами “С.Є” в колі, яке засвідчує, що хрест виготовлено того самого року, коли його піднесено чернігівським козакам. На звороті хреста карбовано одинадцять гладких медальйонів; на п'яти з них та на держаку вирізано рукою двох майстрів уставом і ошатним курсивом напис староукраїнською мовою: “ВО БЛГОВРЕМЕННОЕ ЦРСТВОВАНІЕ ВЕЛИКАГО ГДРА ЦРА ИВЕЛИКАГО КНЗЯ ПЕТРА АЛЕЗС•ЕВИЧА/ ВСЕЯ ВЕЛ И МАЛЫЯ Б•Л: РОС:САМОДЕРЦА/ ЗА ЩА СЛІВОГ РЕИМЕНТУ: ЯСНЕ: ВЕЛ: ЄГО: МИЛ: ПНА: ІОАННА: МАЗЕПЫ: ГЕТМАНА: ВОСКА ЕГО: ЦРСКОГО: ПРСТЛОГО ВЕЛ: ЗАПОРОЗКОГО/ РАД•ТЕЛНИ РАДИ СЛУЖБИ ПОД АЗОВОМ. ЄГО МЛ ПАНА ІЯКОВА ЛИЗОГУБА ПОЛКОВНИКА ЧЕРН•ГОВСКОГО НА ТО ЧАС МАЮЧОГО В ЗЛЕЦЕНЮ И НАД ИНИМИ ПОЛКАМИ ЗВЕРХНО/ КРЕСТ• СЕЙ ГСДНЬ З ПОЛКОВОЮ ЦРКВІЮ И ВСЕМИ УТВРАМИ ЦРКОВНИМИ ЄВЛІЕМ И СОСУДАМИ/ З ЕГО ВЕЛ ГДРА КАЗНИ ПОЖАЛОВАН ВПОЛК ЧЕРН•ГОВСКІЙ Л•ТА ОТ СОЗДАНІЯ МИР: ЗСД (7204) А ОТ ВОПЛОЦ: БГА СЛОВА АХС (1696) МЦА АВГ: а(1)”.

Тексти на квадрифоліях облямовані бароковою рослинною орнаментикою (мотив гранатового яблука та квітів на коротких стеблах). Найімовірніше, напис з'явився після отримання козаками цінного дарунка.

Від цих хрестів значно відрізняється срібний нап্রেстольний хрест (інв. № И-2496), вкладений 1701 р. від імені померлого чернігівського полковника Якова Лизогуба його сім'єю до церкви святого Якова Єлецького монастиря, яка стала усипальницею цього славетного українського роду. Мабуть, пізніше саме цей “срібний визолочений хрест з підніжжям, карбованої роботи і випуклими при-

Хрест за взяття Азова –
напис на звороті

красами”, пожертвований полковником Я. Лизогубом згадується як реліквія монастиря, яку показували богомольцям. Одночасно подібний хрест офірувала і дружина полковника, але він не зберігся.⁷

Хрест чотирикінцевий із завершеннями у формі трилисника, перехрестя оздоблене променистим сьйвом. Аналогічної форми хрести прикрасили фасади зведених наприкінці ХУІІ-початку ХУІІІ ст. чернігівських храмів – Троїцького собору та Катерининської церкви. Хрест закріплено на стояні з двома бусинами та круглому опуклому піддоні. Сюжетні композиції виконано в техніці гравіювання, яка була панівною в українському золотарстві ХУІІ ст. На лицьовому боці – традиційне Розп’яття з благословляючим Богом Отцем, напівфігурами Богоматері, Іоанна та апостола Якова – патрона полковника. Дрібним штрихом реалістично передано мускулисте тіло Ісуса. Його руки з дещо завеликими долонями трохи прогнуті, ноги зігнуті в колінах, пробиті двома гвіздками, відповідно до візантійської іконографії, призбирана пов’язка, що прикриває стегна Христа, зав’язана збоку на вузол і спадає складками донизу. Постаті інших персонажів індивідуалізовані.

На звороті гравіювано струнку молоду Марію, що стоїть на хмарах з дитиною на руках. По краях – напівпостаті євангелістів з розкритими книгами в руках, їхні пози природні, обличчя персоніфіковані. Прообразом Божої Матері явно стала уславлена чудесами ікона Богородиці Троїцько-Іллінської, яка не раз відтворювалась у виданнях новгород-сіверської та чернігівської друкарень. За іконографічною схемою гравіюваний образ Богоматері найбільш близький до її зображень у книгах “Октоїх” та “Руно орошенное” Данила Туптала, надрукованих 1677, 1682, 1683 рр. Відмінність лише в тому, що на іконі відтворене поясне зображення Богородиці, а на хресті вона зображена у повний зріст. На лівій руці сидить немовля Ісус, якого мати підтримує за ніжки. Права рука притиснута до грудей. Смутне обличчя ледь схилене до дитини. Жінка зодягнута в довгий хітон. Голову вкриває омофор, який м’якими хвилястими складками покриває плечі, звисає на руках і спадає до ніг. Менш вдало майстер передав образ немовляти (порушено пропорції тіла, риси обличчя властиві підлітку). В лівій руці він тримає сувій, два пальці правої руки підняті догори. На тлі гравіюваних сюжетів хреста більш виразно виокремлюється піддон, вся поверхня котрого розкарбована соковитими галузками з квітами, виконаними у стилі бароко, а на стояні між трилисником ледь помітно вирізаний герб полковника і літери “АЛ”. Форма хреста, композиційна побудова сцен, технічні прийоми характерні для української металопластики другої половини ХУІІ ст., яка перебувала під значним впливом європейської та української графіки.

Важливу роль у літургійному дійстві православної церкви відіграє потир (у перекладі з грецької – чаша для пиття). Влите в нього вино, за християнськими віруваннями, перетворюється на кров Ісуса Христа, якою причащаються. Церковний потир символізує образ чаші, яку Ісус підніс своїм учням під час тайної вечері. З давніх часів потири намагались робити з дорогоцінних металів і прикрашати коштовним камінням. Традиційно вони мали вигляд круглої чаші на ніжці (стояні) з піддоном.

1926 р. з Троїцько-Іллінського монастиря та Спаського собору надійшли до музею два потири (інв. №№ ІІ-2556, 2562), які за формою і художнім оздобленням багато в чому схожі між собою. Гарно підібрані пропорції їх складових – чаші, стояна, піддона – надають речам стрункості і витонченості. На чаші одягнуто прорізні, гравіровані ранньобароковим візерунком сорочки з широкими поздовжніми смугами, рясно оздобленими смарагдами, рубінами, емаллю зеленого, білого, синього кольорів. На круглі опуклі піддони спираються валики з високими пірамідальними шестигранниками, на срібному тлі котрих закріплені гладкі та мережчаті накладки з ренесансовою орнаментикою.

Дещо по-різному оформлено стояні. На потирі з Троїцько-Іллінського монастиря він має складну форму. Угорі вісім гнутих дужок з литими видовженими херувимами утворюють овал, в середині якого розміщена стилізована чаша з голівками янголів, під композицією – гранчаста бусина та сферична пукля, оздоблена бірюзою. В іншому потирі – стоян з яйцеподібною бусиною, в яку вмонтовано три розетки з коштовного каміння, між ними вилиті “ж”-подібні жмутки рослин та херувими з розпущеними крилами.

Художнє вирішення чаш та піддонів теж має свої особливості. Чашу першого потира прикрашає симетричний орнамент з примхливо вигнутих пагінців аканта та геральдичний

щиток під митрою, яку підтримують два янголи з архієрейськими атрибутами. Ймовірно, на ньому передбачалось вигравіювати ініціали або геральдичний знак архієпископа, який офірував дорогоцінний потир до новозбудованого Троїцького собору. Це міг бути Л.Баранович, фундатор храму, чи Ф.Углицький, який його освячував 1695 р. і одночасно з гетьманом І.Мазепою, дарителем срібного кіота на чудотворну ікону Іллінської Богоматері, міг зробити щедрий вклад до величної будови.⁸ На опуклому піддоні карбовано невисоким рельєфом візерунок у вигляді чіткої лінії пучків рослин, перехоплених кільцями. Більш складним декором та камінням прикрашено валик та шестигранник.

Хрест Я. Лизогуба – ліцевий і зворотній бік

На чаші зі Спаського собору гравіювано євангельські сцени “Зняття з хреста”, “Воскресіння”, “Преображення”, а між ними – герб офірувача – генерального обозного Війська Запорізького В.Дуніна-Борковського. На мережчатій сорочці в овальних медальйонах зображені поясні постаті євангелістів із символами в обрамленні акантово-квіткового узору. Досконало володіючи технічними прийомами, невідомий майстер реалістично відтворив багатофігурні композиції, євангелістів, наділивши їх індивідуальними рисами. Нижню частину потира карбовано шістьма голівками янголів серед гвоздик, півоній, тюльпанів. На зворотному боці піддона вирізано польською мовою дарчий напис: “Ten kielich ofiarował nachwale Boza Docerkwie Kafedralne S.Spasa Bazili Dunin Borkowski. Rok P.1687”.

Обом творам притаманні монументальність та вишуканість форм, гармонійність декору, підсиленого позолотою, барвистим камінням, емаллю та надзвичайно висока виконавська майстерність.

На пам’ятках відсутні будь-які тавра. Але близькість їхніх стильових ознак промовляє на користь того, що це витвори одного часу – доби раннього бароко, позначеного деякими рисами ренесансного мистецтва, що проявляється у формах піддона з гранчастими виступами, стоянів зі сферичною і яйцеподібною бусинами, у декорі з “ж” –подібними мотивами, у застосуванні переважно лиття і гравіювання. Проте, у формі чаш, їх орнаментативність уже проступають риси барокового мистецтва.

Подібної форми потири, напрестольні хрести з гранчастим піддоном та сферичною пуклею виготовлялись на теренах України у другій половині ХУІІ ст. Відсутність тавр дозволяє припустити, що потири – української роботи, але за складністю форм, рівнем технічного виконання вони стоять на кілька щаблів вище від знаних витворів місцевих золотарів. Час виготовлення речей можна обмежити вкладним написом (1687 р.). До речі, на піддоні потира з Троїцького собору вирізані кирилицею літери “ІКЛ”, які дозволимо собі розшифрувати як “Ігумен Крщонович Лаврентій”. Відомо, що Л. Крщонович був ігуменом Троїцько-Іллінського монастиря у 1685–1697 рр.

Центральне місце на церковному престолі у вівтарі займає дарохранильниця – священний предмет для зберігання святих дарів – просфор і вина, що символізують тіло і кров Христа. У старій Україні дарохранильниці називали гробницями, або кіотами, про що свідчать дарчі написи на них. Виготовлялись вони переважно із золота або срібла, інколи з олова чи міді, яку золотили. У ХУІІ ст. дарохранильниці робили у вигляді прямокутних гробниць, які увінчувались шпильми. Одна з таких гробниць (И-2597) надійшла до музею 1922 р. з чернігівської Миколаївської церкви. З напису зовні на дні довідуємося, що виготовлена вона “... КОШТОМ И НАКЛАДОМ СЛАВЕТНЕ УРОЖОНОГО ПАНА ЄВФИМИ ЛОБКА СОТНИКА НА ТОТ• ЧАС• БУДУЧОГО ВЫБЕЛСКОГО КТИТОРА ТОГ-

ДИ БЫВШОГО ВЫШИАПИСА ЦРКВИ ПЕРВОГО... РОКУ АХПК (1682) МЦА МАРТА КД (24) ДНЯ”. До речі, через п’ять років сотник вклав до цієї церкви срібний потир, який ще 1928 р. зберігався у музеї, подальша доля його невідома.⁹

Прямокутний саркофаг встановлено на ніжки у вигляді орлиних лап з галькою в пазурах, а на кришці в оточенні готичного хрестоцвіту здіймаються пірамідки з прорізним візерунком виткого стебла з квітами на золоченому тлі. На боковинах саркофага у круглих медальйонах гравійовані сцени страсного циклу (“Арешт Ісуса в Гефсиманському саду”, “Бичування Христа”, “Тайна вечеря”, “Воскресіння”, “Покладання в домовину”, “Моління про чашу”) в обрамленні майстерно карбованого листа, “ж”-подібних пучків рослин. Багатофігурні композиції вдало скомпоновані, досконало передано перспективу, постаті персонажів пластичні, рухливі, обличчя їх дещо схематичні, але не позбавлені індивідуальних рис. Загалом, зображення виконані під впливом українського графічного мистецтва ХУІІ ст.

Дарохранильниця Ю. Лобка – характерний витвір українського золотарства другої половини ХУІІ ст., в якому поєдналися елементи готики (форми шпилів, мережана зубчатка), ренесансу (волютоподібні деталі ніжок, “ж”-подібні жмутки рослин) та нового стилю — бароко (деяка розпливчатість орнаментики, використання переважно техніки карбування).

У ХУІІІ ст. під впливом стилю бароко дарохранильниці набувають монументальності, нагадуючи багатоярусні архітектурні споруди, прикрашені скульптурами малих форм. До такого типу пам’яток відносяться дві дарохранильниці, що походять з Борисоглібського та Троїцького соборів.

Дарохранильниця (інв. № И-2592) Борисоглібського собору двоярусна, має форму масивного саркофага, виготовленого з позолоченої міді і поставленого на ніжки-лапи з галькою в пазурах. На кришці закріплено чотири колонки, що підтримують аркове склепіння з балдахіном, під ним встановлена невеличка домовина із зображенням померлого Ісуса Христа. Над верхнім ярусом здіймається куполоподібна споруда із завитків аканта, в центрі котрої лите Розп’яття (втрачено) і пристоячі, по кутах височать двоярусні маківки. Увінчує композицію двобічний медальйон із зображенням воскреслого Христа та святої Трійці у сяйві.

Дарохранильниця
Борисоглібського собору

Стінки саркофага покриті срібними мережчатими рамками з візерунком рослинного плетива, ламаних стрічок, які оточують прямокутні платівки із зображеннями “Тайної вечері”, “Судилища”, “Несіння хреста”, “Бичування”, “Моління про чашу”. Особливу увагу привертає “Тайна вечеря”. Автор майстерно передав драматизм цього зібрання, що відбився в напружених позах апостолів, в різких складках їхнього одягу, квітчасної скатертини, що покриває стіл. З таким же динамізмом відтворені інші сцени пасійного циклу. Рослинною орнаментикою впереміж з черепашкою рясно оздоблено кришку, підставку саркофага, виті колонки, домовину Христа. Декоративність пам’ятки підсилювали фігури янголів зі знаряддям тортур, що були розміщені на кутах кришки, проте вони втрачені. За формою і декором це цілком зрілий бароковий твір, в якому вже проглядаються риси нового стилю - рококо з його панівним орнаментальним мотивом – стилізованою черепашкою.

Відсутність тавр не дає змоги установити ім’я талановитого автора цієї пам’ятки. Щодо дати її створення, то це друга половина ХУІІІ ст., не пізніше 1782 р., коли вона згадується в описі кафедрального собору, як дар ієромонаха Мануєвича, колишнього жителя чернігівського.¹⁰ Місцем створення твору може бути Київ, де 1767 р. знаним золотарем К.Чижевським виготовлено багатоярусну дарохранильницю,¹¹ другий ярус якої майже аналогічний верхній частині чернігівської пам’ятки, хоча іконографія зображень багато в чому схожа на зразки московської тореветики ХУІІІ ст. Подібне вирішення мала ще одна дарохранильниця з чернігівського архієрейського дому, на підніжжі якої був вирізаний напис: “СІЯ ГРОБНИЦА СД•ЛАНА ЗА НАСТОЯТЕЛЯ АРХИМАНДРИТА ВЛАДИМИРА 1777 ГОДА МЕСЯЦА СЕНТЯБРЯ 21 ДНЯ”.¹²

На жаль, дарохранильниця Борисоглібського собору дуже пошкоджена, чимало деталей втрачено, інші депаспортизовані і отримали нові інвентарні номери. Під час укладання музейного каталога церковних старожитностей віднайдено фото пам'ятки¹³, що допомогло відновити її загальний вигляд, наразі постає завдання реставрації цього високомистецького виробу.

Ефектно і величаво виглядає дарохранильниця (по війні верхній ярус отримав інв. № И-2591, нижній И-2599) з ризниці архієрейського дому, яка ще на початку ХХ ст. була окрасою вівтаря Троїцького собору.¹⁴ Це – струнка двох'ярусна башта, увінчана гранчастим куполом, над яким здіймався двобічний фініфтевий медальйон з “Преображінням” і “Успінням”, а вище – “Вознесіння” у сьйві (втрачено). Бічні стінки саркофагів обох ярусів оздоблені ажурними рамками з карбованими композиціями з історії життя і смерті Ісуса Христа: “Тайна вечеря”, “Покладання в домовину”, “Моління про чашу”, “Бичування”, “Розп'яття”, “Зняття з хреста”, “Несіння хреста”, “Вероніка з платом”. Останній сюжет навіяний західноєвропейським переказом про Вероніку, яка отримала з рук Христа на шляху до Голгофи плат з відбитком його лика, і який майже не зустрічається у православній іконографії. На боковинах купола у круглих медальйонах зображено перших святих православної церкви Бориса і Гліба та перших святих чернігівської землі князя Михаїла та його боярина Федора. Гробниця щедро прикрашена литими фігурами. На кутах кожного ярусу поставлено по чотири янголи на повний зріст, а біля верхів'я шпиля – ще два янголи, які ніби ширяють в позолочених хмарах. Профільовані смужки та купол рясно заповнені плетивом аканта, в'язками плодів, херувимами з розпростертими крилами, ланцюжком трилисника, пальметками, вузькими ложками. З бордюрів першого ярусу звисають гірлянди плодів, які дещо переобтяжують орнаментальне оформлення пам'ятки. За своїми формами, композиційною побудовою, бароковою орнаментикою витвір анонімного майстра “СМ” дуже близький до гробниць, виготовлених 1743 та 1758 рр. видатним майстром Іваном Равичем та українським золотарем, ім'я якого залишилось невідомим.¹⁵

Дарохранильниця

У музейній обліковій документації значиться ще одна дарохранильниця (інв. № И-2593), що належала Троїцькому собору. Насправді це – мощениця, результати дослідження котрої викладені в одній з наших статей.¹⁶ Як відзначалось, під мощеницю була пристосована скринька роботи гданського майстра Петра Роде III, виконана біля 1700 р. Незрозумілим залишалась наявність отворів для гвіздків чи гвинтиків на передній та бічних стінках скриньки. Допомогло визначити первісне призначення скриньки нещодавно віднайдене аналогічне зображення скриньки-чорнильниці теж гданської роботи кінця ХVІІ ст.¹⁷ Розташування отворів у нашій скринці співпадає з місцем кріплення чорнильного прибору до її стінок. У ХІХ ст. чорнильниця була пристосована для церковного вжитку. Замість неї у скриньку було вмонтовано покриту сріблом дерев'яну дошку із заглибинами для мощей.

Мощениця (чорнильниця)

В останнє десятиріччя церковні старожитності стали предметом прискіпливого вивчення науковцями музею, що дало змогу включити їх до наукового обігу, доповнити експозиції, створити нові виставки.

- ¹ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание.-К., 1851.-С.264; Гумилевский Ф. Историко-статистическое описание Черниговской епархии.-Кн.2-Ч., 1873.-С.47-52; Кн.5-Ч., 1874.-С.23-69; Гумилевский Ф. Кафедральный собор Преображения Господня//Прибавление к «Черниговским епархиальным известиям» (далі – ЧЕИ).-1863.-№ 9.-С.294-304, № 10.-С.342; Козминский Д. Описание ризницы и библиотеки Черниговского Архиерейского дома//ЧЕИ.-1893.-№ 12.-С.370-371; № 13.-С.421-423; Кибальчич И. Один из подарков Петра Великого, пожалованных Черниговскому полку за взятие Азова 1696 года//ЧЕИ.-1883.-С.577-580; Платонов И. Черниговские кафедральные соборы и их достопримечательности.-Ч., 1899; Филоновский А. Опись ризницы и библиотеки Черниговского Елецкого Успенского монастыря//ЧЕИ.-1893.-№ 16.-С.580-615; Шугаевський В. Дари Юрія Василя Дуніна-Борковського//Науковий збірник за рік 1925. Записки Українського наукового товариства в Києві.-Т.ХХ.-1926.-С.53; Дроздов В. Датоване культове срібло XVII ст. в Чернігівському державному музеї//Чернігів і Північне Лівобережжя.-Ч.,1928.-С.325-346; Державний архів Чернігівської області.-Ф.679.-Оп.2.-Спр.4930.-Арк.40,51-53; Спр.4976.-Арк.36 зв.-37, 44-46.
- ² ЧЕИ.-1901.-№ 3.-С.90; Гумилевский Ф. Историко-статистическое...-Кн.3-Ч., 1873.-С. 18.
- ³ Энциклопедический словарь.-Спб., 1897.-Т.ХХХIа.-С.747.
- ⁴ Гольдберг Т., Мишуков Ф., Платонова Н., Постникова-Лосева М. Русское золотое и серебряное дело ХУ-ХХ веков.-М., 1967.-С.153, 176.
- ⁵ ЧЕИ.-1863.-№ 9.-С.294-296; Гумилевский Ф. Историко-статистическое...-Кн.5.-С. 23.
- ⁶ ЧЕИ.-1883.-№ 10.-С.577-580.
- ⁷ ЧЕИ.-1893.-№ 16.-С.584; -1902.-№ 21.-С. 700.
- ⁸ Адруг А., Арендар Г. Видатна пам'ятка золотарства//Сіверянський літопис.-1999.-№ 6.-С.46-52.
- ⁹ Дроздов В. Датоване культове срібло...-С. 340.
- ¹⁰ Гумилевский Ф. Историко-статистическое...-Кн.5.-С.28; ЧЕИ.-1909.-№ 3.-С.113-114; Платонов И. Черниговские кафедральные...-С. 28; ЧЕИ.-1892.-№ 16.-С. 704.
- ¹¹ Скарби Києво-Печерської лаври.-К.,1998.-С. 245.
- ¹² ЧЕИ.-1893.-№ 13.-С. 422-423.
- ¹³ Картины церковной жизни Черниговской епархии из IX вековой ея истории.-К., 1911.-С. 23.
- ¹⁴ Там само.-С. 62, 70.
- ¹⁵ Петренко М.З. Українське золотарство XVI-XVIII ст.-К.,1970.-С.97-99, 113-114.
- ¹⁶ Арендар Г. Гданське срібло в зібранні Чернігівського історичного музею ім.В.Гарновського//Скарбниця української культури. Збірник наукових праць.-Вип.2.-Ч., 2002.-С. 73.
- ¹⁷ Artystyczne zbiory Wilanowa. Katalog. Warszawa.-1979.-С. 224, № 141.

**Наперсні хрести XVII-XX ст. в колекції мідної культової пластики
Чернігівського історичного музею ім. В.В. Тарновського.
Каталог (закінчення)**

14. И-2463

Восьмикінцевий, з прямолінійними кінцями. Огравіє чотирикутне.

Зображення: бог Саваоф; два янголи, що ширяють з хустиною в руках; Розп'яття із символами страстей Господніх і головою Адама (Христос у довгому коллобіні, руки покладені майже горизонтально). Над і під руками Ісуса Христа написи: "Кресту Спасителя нашего Ісуса Христа", "Поклянемся".

На зворотному боці рослинний орнамент.

XVIII ст. Росія.

Мідь, лиття, карбування.

8,2 x 6 см.

15. И-2465

Аналогічний И-2464 (№ 3) за винятком написів над і під руками розп'ятого Ісуса Христа "Распятие господа нашего Ісуса Христа", "Кресту твоему поклоняемся, святое воскресение твое славим".

На зворотному боці текст: "Крест хранитель всей вселенной, крест красота церковная, крест царем держава, крест верным утверждение. Крест аминь. Слава кресту. Богу слава".

XVIII ст. Росія.

Бронза, лиття, карбування

14 x 6,8 см.

16. И-2466

Восьмикінцевий, з прямолінійними кінцями. Огравіє чотирикутне.

Зображення: Цар слави; під ним два янголи, що ширяють з хустиною в руках; Розп'яття із символами страстей Господніх і черепом Адама. Над і під руками Ісуса Христа написи: "Крест распятия нашего Господа Ісуса Христа", "Поклянемся... славим твое воскресение".

Зворотний бік гладкий.

XVIII ст. Росія.

Бронза, лиття, карбування.

8,8 x 5,8 см.

17. И-2467

Аналогічний И-2463 (№ 14). За винятком написів над і під руками розп'ятого Ісуса Христа: "Кресту распятия нашего Ісуса Христа мы поклоняемся, святое воскресение славим".

XVIII ст. Росія.

Бронза, лиття, гравірування.

8,8 x 5,5 см.

18. И-2468

Аналогічний И-2463 (№ 14).

На зворотному боці текст: "...Крест хранитель всей вселенной, крест красота церковная, крест царем держава, крест верным утверждение, слава кресту божьему".

XVIII ст. Росія.
Мідь, лиття, карбування.
8,6 x 5,4 см.

19. И-2469
Аналогічний И-2473 (№ 1).
XVIII ст. Росія.
Мідь, лиття, карбування.
12,3 x 8,5 см.

20. И-2472
Аналогічний И-2464 (№ 3) за винятком написів над і під руками розп'ятого Ісуса Христа: "Распятие нашего Иисуса Христа", "Кресту твоему поклоняемся, святое воскресение твое славим".

На зворотному боці напис нечітко: "...амінь...всех святыи".
XVIII ст. Росія.
Бронза, лиття, карбування.
14,1 x 9,9 см.

21. И-2480
Восьмикінцевий, з прямолінійними кінцями. Огравіє чотирикутне.
Зображення: Спас Нерукотворний; під ним два янголи, що ширяють з хустками в руках; Розп'яття із символом страстей Господніх та головою Адама, праворуч та ліворуч від кистей рук Христа зображені сонце та місяць. Над і під руками Ісуса Христа написи: "Сын божий", "Кресту твоему поклоняемся, святое воскресение твое славим".

На зворотному боці рослинний орнамент.
XVIII ст. Росія, старообрядці ?
Бронза, емаль, карбування.
22,4 x 14,3 см.

22. И-2515
Восьмикінцевий, з прямолінійними кінцями. Огравіє чотирикутне.
Зображення: голова бога Саваофа; два янголи, що ширяють з хустиною в руках, між ними голуб; над Розп'яттям два шестикрилих херувима; Розп'яття із символами страстей Господніх і черепом Адама. Над і під руками Ісуса Христа написи: "Распятие Господа Бога НИКА нашего Иисуса Христа", "Кресту твоему поклоняемся, святое твое воскресение славим".

На зворотному боці текст: "Крест хранитель всей вселенной, крест ключ церковный, крест царем держава, крест верным отважным, крест ...слава".

XVIII ст. Росія.?
Бронза, лиття, гравірування.
21,8 x 13,4 см.
Нижній кінець хреста загнутий.

23. И-2516.
Аналогічний И-2466 (№ 21) за винятком написів над і під руками розп'ятого Ісуса Христа: "...Кресту распятия нашего Иисуса Христа мы поклоняемся".

Зворотний бік гладкий.
XVIII ст. Росія.
Бронза, лиття, карбування.
7 x 5 см
Нижній кінець хреста відламаний.

24. И-2531.
Восьмикінцевий, з прямолінійними кінцями. Огравіє чотирикутне.

Зображення: Спас Нерукотворний; нижче ширяють два янголи з хустками в руках; Розп'яття з пристоячими, символістами страстей Господніх, черепом Адама. На кінцях Розп'яття зображені сонце та місяць. Під руками розп'ятого Ісуса Христа напис: "...Кресту твоему поклоняемся, святое воскресение твое славим".

Зворотний бік гладкий.

XVIII ст. Росія, старообрядці?

Бронза, емаль, лиття, карбування.

16,2 x 10,4 см.

25. И-2533

Аналогічний И-2464 (№ 3).

На зворотному боці текст: "Крест хранитель всей вселенной, крест красота церковная, крест правит державой, крест дан верным, ангелам слава, ГАЗВА".

XVIII ст. Росія, старообрядці ?

Бронза, емаль, лиття, карбування.

15,2 x 9,2 см.

26. И-2534

Шестикінцевий, з прямолінійними кінцями. Оглавіє чотирикутне, розширене догори.

Зображення: Господь Вседержитель; янголи, Михаїл, Гавріїл; Розп'яття з пристоячими і головою Адама (Ісус Христос в коллобіні; руки майже горизонтально). На нижньому кінці хреста нечіткий напис: "...Сей крест дан...27 дня".

Зворотний бік гладкий.

XVIII ст. Росія.

Бронза, лиття, карбування, гравірування.

32,8 x 13 см.

27. И-2538

Восьмикінцевий, з прямолінійними кінцями. Оглавіє чотирикутне, з вісьмома шестикрилими херувимами навруг.

Зображення: бог Саваоф; два янголи, що ширяють з хустиною в руках, між ними голуб; Розп'яття з пристоячими, символами страстей Господніх і черепом Адама. Над і під руками Ісуса Христа написи: "Распятие господа нашего Исуса Христа".

На звороті написи: "Кресту твоему поклоняемся, святое воскресение твое славим", "...Крест хранитель всей вселенной, крест красота церковная, крест царем держава, крест верным утверждение..слава кресту божьему".

XVIII ст. Росія.

Бронза, лиття, карбування.

19,3 x 10,8 см.

“Мазепина книга”

3 грудня 1725 р. Катерина I видала указ про проведення ревізії Батурина (скільки дворів з угіддями, скільки грошових та хлібних податків з них взагалі та з розписом по роках, який сучасний стан міста, чи є нові мешканці, які є слободи, хто їхній власник, які податки ними сплачуються у казну, що належало до двору Мазепи).

22 грудня 1725 р. кур'єр Яків Балимотов доставив указ у Глухів у Малоросійську колегію. В цей же день колегія провела засідання і прийняла рішення «ежели против вышеписанного объявления к сочинению вышеизложенной ведомости чего в коллегии Малой России не имеется, учиня выписку обстоятельную доложить коллегии немедленно». У нараді взяли участь полковник Рудаков та майори Яків Молчанов, Олексій Фунников та підполковник Федір Кошелів. Лист з копією царського указу колегія надіслала до бригадира Степана Вельямінова.

24 грудня 1725 р. С.Вельямінов з Карачева прислав відповідь. Він вимагав провести опис м.Батурина з волостю згідно з царським указом, а відомості негайно переслати у кабінет імператорської величності, таку саму відомість віддати і «присланному от его светлости (мабуть, мається на увазі О.Д. Меншиков - І.С.) Андрею Гудовичу».

Цього ж дня колегія зібралася знову. З'ясувалось, що в колегії «ведения не имеется», щоб дати відповідь на всі пункти указу, проте є ревізійні книги Ніжинського полку ревізорів Василя Полуницького та Дем'яна Бутовича за 1723 р. З них можна дізнатися про кількість дворів у Батурині (656) із зазначенням соціального стану мешканців, кількість шкіл (3), шпиталів (3) тощо. Але у цих книгах не було відомостей щодо терміну проживання мешканців, кількості ремісників, млинів, інш. До книг була прикладена виписка з відомості ніжинського полковника графа Толстого, де йшлося про ратушні села м.Батурина, які були роздані різним особам гетьманом Скоропадським. Це - Краснопілля Коропської сотні, Алтинівка Кролевецької, Красне і Митченки Батуринської. Крім цього на розгляд колегії були подані витяги з «приходных» книг батуринських «зборщиков» про доходи батуринської ратуші, починаючи з вересня 1722 р. Податки збирались: з вина - покуховний збір; з вина, олії конопляної, дьогтю - скотний збір; з «продажного» вина та меду - повідерний збір; з бджіл - очковий збір; з солі та риби - бочковий збір; «с продажного у торгах» хліба; торговий збір - з возів хліба; ярмарковий збір - з купецьких возів та з шинкарів за продане вино; за проданий дьоготь і дерево; поводний збір - з проданої худоби. У 1723 р. крім цих податків зазначено існування зборів з винокурених казанів, а також зборів на суддю Чарниша (ярмарковий та покуховний збір), на Новомлинський монастир (погребельщина за користування греблею для переїзду), але у цей рік не збиралось покуховного, очкового, з млинів - вешняних, поколещини з млина на р.Сейм. Те саме було у 1724 р., крім того, вказується відсутність зборів «за десятинной» тютюну. Усього за вересень 1722 - грудень 1725 рр. повинні були зібрати 1611 руб. 38 коп. Крім грошових податків на ратушу збирався натуральний «поковшовий» збір з проданого на торгах хліба (жито, пшениця, просо, гречка, ячмінь, мука пшенична та житня, овес). За вище вказаний період було зібрано 184 четверті та 1 четверик.

Як бачимо, пред'явлені документи не давали відповіді на всі питання царського указу, тому колегія звертається у Генеральну військову канцелярію: прислати відомість про Батурина. 27 грудня 1725 р. звіттіля надходить промеморія, що потрібних відомостей немає.

28 грудня 1725 р. колегія зібралася на чергове засідання: заслухала відповідь з канцелярії і прийняла рішення послати до Батурина штаб-офіцера ніжинського полку з інструкцією - взяти «ведение с подлинным изъяснением» у сотенної, городової, ратушної влади та «у стороних людей» за їхніми власноручними підписами, а у разі відсутності потрібних відомостей разом зі старшиною провести ревізію згідно з пунктами указу і скласти відомості та «переписные» книги, підписані старшиною та старожилами, які потім надіслати

до колегії. Цього ж дня колегія наказує коменданту глухівського гарнізону полковнику Скорнякову-Писареву послати у Батурин штаб-офіцера для ревізії. Ним став підполковник Ісайя Сухарев.

29 грудня 1725 р. він звернувся до колегії з проханням виділити йому для виконання завдання папір та підводи, і відразу ж отримав 6 підвод, 120 аркушів. Для ведення записів йому підпорядкували підканцеляриста Петра Іванова.

В цей же день отримав паспорт на проїзд з Глухова до Батурина і кур'єр О. Д. Меншикова Андрій Гудович, мабуть для контролю та сприяння складанню відомості про Батурин, беручи до уваги, що влітку 1726 р. це місто перейшло у власність світлішого князя.

4 січня 1726 р. І. Сухарев написав донесення у колегію, яке було розглянуто на її засіданні 5 січня. У ньому повідомлялося про те що, відомості про Батурин зібрані, але виявилось, за словами старшини та Якова Долинського, який при Мазепі був «шафором» батуринської ратуші, що маєтності гетьмана були і в інших полках. Сухарев подав їхній реєстр з довідкою шафара, в якій містилися відомості про 24 села, 2 хутори, Озарицький млин, степ за с.Тиниця та їхніх сучасних власників, і попросив нової інструкції.

Колегія доручила канцеляристу Якову Булгакову «учинить ведение», які доходи йшли з цих сіл на Мазепу та батуринську ратушу. Спираючись на ревізські книги 1723 р., Булгаков вказав кількість дворів лише у 7 селах, доход з яких йшов у державну казну, та сповістив, що про розмір доходів за часів Мазепи відомостей немає. Це не задовольнило колегію, тому таке саме завдання отримали і інші канцеляристи та підканцеляристи. Результатом їхньої праці стала виписка, де наводилися дані, аналогічні відомості Булгакова, про 9 сіл та м.Любеч, причому підкреслювалось, що дані щодо їхньої приналежності Мазепі та батуринській ратуші відсутні. Після цього дані з ревізських книг, довідки Долинського, реєстру Сухарева були зведені у виписку: 26 населених пунктів — 25 сіл і Любеч — розписані відповідно до підпорядкованості їх полкам, сотням, Обмачівському, Підлипнянському чи Самборському дворцям – ранговим маєтностям гетьмана І. Скоропадського, а потім І Малоросійської колегії, приватним особам.

6 січня 1726 р. колегія розглянула виписку та прийняла рішення послати Сухарева «взять ведение» щодо цих сіл згідно з інструкцією. 18 січня 1726 р. Сухарев доводить до відома колегії, що інформацію про Батурин він зібрав і 7 січня 1726 р. почав ревізію сіл, вказаних старшиною, але справа гальмується за давністю часу та браком «писцов».

Колегія зняла претензії щодо повільності роботи, але виділити додаткових писарів відмовилася, рекомендуючи Сухареву брати дані у старост, дозорців, власників. Приїхавши до с.Оболоння, яке належало П. Полуботку, Сухарев від старожилів дізнався про нові села в Чернігівському полку, які належали до двору Мазепи, і попросив подальших розпоряджень. 23 січня колегія видала йому указ їхати по цих селах та зібрати відомості з підтвердженням кріпостями, універсалами, а в разі їх відсутності взяти «сказки»: хто власник і на якій підставі цими селами володіє, а також чи належали вони Мазепі і батуринській ратуші, Скоропадському, які з них доходи.

1 лютого 1726 р. підполковник Сухарев надіслав у колегію звіт про виконання дорученої справи та зібрані відомості. Цього ж числа колегія заслухала документи і вирішила прийняти ці відомості і зробити з них докладну «виписку».

Всі вище наведені факти взяті нами з рукописної книги, яка складається з документів, зібраних згідно з указом Катерини I від 3 грудня 1725 р., та зберігається у фондах Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського (Ал 501/17). Цей рукопис придбав відомий збирач української старовини В. В. Тарновський - молодший, а після його смерті за заповітом колекція українських старожитностей надійшла до Чернігова, де на її основі був утворений музей.

Сьогоднішній стан цього рукопису такий: він без оправки, без титулу, налічує 539 аркушів розміром у половину аркуша (32,5x20 см), власну фоліацію мають аркуші від 1-го до 533-го, 540-й, один з обірваним кутом (тому неможливо встановити його номер), решта нумеровані. Як бачимо, відсутні аркуші 534–539, та після 540-го. Можливо, з книги були виокремлені донесення від 22 грудня 1725 р. та лист від 24 грудня 1725 р., які занесені до каталога Грінченка під №№ 252Р, 253Р; на них збереглася нумерація сторінок, 534, 539, 536, 537 (див. ЧІМ інв. № Ал-501/11/11,12). Скільки ж всього було аркушів? У каталозі музею В. В. Тарновського, виданому у 1900 р. кількість аркушів не вказана,¹ але у самому

рукописі зберігся клаптик паперу, на якому рукою В. В. Тарновського написано: «№ 9. пятьсот пятьдесят пять листов». Можна припустити, що тут вказана первісна кількість аркушів рукопису. Книга написана коричневим чорнилом тогочасною російською та українською канцелярськими мовами. На першому аркуші є напис: «По имянному указу ис кабинета, о Батурине». Далі порожній нумерований аркуш, а потім 1-й нумерований, де вміщена копія указу від 3.12.1725 р. Закінчується книга чернеткою листа Сухарева до Малоросійської колегії, який він надіслав 4 січня 1726 р. Згідно з практикою того часу подібні рукописи мали декілька копій. На нашу думку, ми маємо перший – найбільш цінний примірник, чернетку. Як писала Катерина Лазаревська, саме тут ми маємо можливість простежити весь процес слідства. Крім того, повинно було бути ще три копії: одна у Петербурзі, одна у Генеральній військовій канцелярії, одна в архіві О.Меншикова. Такий висновок можна зробити, аналізуючи переписку, яка вміщена на арк.1–84.

Повернемося до рукопису. Як вже писалося, до донесення Сухарев приклав відомості, з яких колегія доручила зробити докладну виписку. Саме ці відомості і починаються з 85-го аркуша описом Батурина: «1726 року генваря 2 дня ведомост города Батурина от нас нижей подписавшихся городской и ратушной старшины на предложенные пункта». Саму відомість безпосередньо склав батуринський сотенний писар Йосип Іванович Рижий; вона, як і всі інші, скріплена підписом підполковника Ісайї Сухарева.

Починається відомість переліком сіл та угідь, які належали батуринській ратуші при Мазепі. Опис сіл Митченки, Красне, Алтинівка, Краснопілля, млинів у с.Подолове і с.Попівка, степу біля с.Тиниця подано станом на момент ревізії, бо більш ранніх документів не знайшлося (посилалися на події листопада 1708 р. та пожежу квітня 1723 р.), а тому відсутні дані про кількість дворів та розмір податків. При цьому з'ясувалося, що це все, за винятком тиницького степу, відійшло до інших власників чи то за універсалами Скоропадського, чи то за царськими грамотами, чи просто завдяки свавіллю козацької старшини.

Після ратушних йде перелік сіл та угідь, які належали до двору Мазепи, тобто були надані гетьману на «кухню та булаву». Це двір у с.Обмачів з ланами, лісами, озерами, сіножатями, гребля на р. Сеймі у Батурині, 8 озер, у тій же Батуринській сотні с. Велике Устя з перевозом, с. Домашлин, у Бахмацькій сотні с. Городище із двором, с. Бахмач, х. Поросячка з млином, ланами та сіножатями, с. Курінь, х. Острів з млином та степом, у Конотопській сотні с. Підлипне з хутором, сіножатями та ланами, с.Попівка з ланами, у с. Озаричі гребля з млином на р. Сейм, с. Фесівка, с. Дептівка, у Красноколядинській сотні села Великий та Малий Самбор з ланами та сіножатями, с. Карабутів з греблею та млинами, у Коропській сотні с. Рожественне, с. Билка, с. Карильське, у Понорницькій сотні с. Оболоння з перевозом через Десну, с. Городище, с. Савинки, с. Орлівка, у Новомлинській сотні - гребля на р.Сейм з млинами.

Далі названі села, які були «в роздаче». Їх нараховується 15. Вони потрапили до рук ніжинського полковника Толстого, бунчукового Василя Полуницького, конотопського сотника Григорія Костенецького, дружини колишнього господаря гетьмана Скоропадського Івана Даровського, гетьманші Скоропадської, вдови генерального осавула Стефана Бутовича, дітей чернігівського полковника Павла Полуботка. Як бачимо, переважна більшість державного майна перейшла у власність козацької старшини, і таким чином, різко зменшились податки у казну. Хибна практика XVII ст. щедрої роздачі сіл та угідь, не зважаючи на неодноразові заборони (Глухівські статті 1669 р., 1674 р. при гетьмані Самойловичі, Коломацькі статті (1689 р.), продовжувались і у XVIII ст. На колегію, тобто в державну казну, збирались податки з обмачівського двору з угіддями, батуринської греблі, с. Вел. Устя з перевозом, Новомлинської греблі, сіл Підлипне, Попівка з угіддями, Великий і Малий Самбор, Голінка, Карабутів з угіддями.

З 92 арк. починається опис самого Батурина, де констатується жахливий стан центру міста: «ныне по разорению город Батурин весь пуст и около ево болварки и стены все поразвалялись и весь зарос...». Відновилося місто завдяки універсалу Скоропадського при сотнику Данилі Харевському. Далі йде реєстр жителів, з якого з'ясовується, що майже всі вони є старі мешканці. Загальна кількість дворів 526 (це помилка, бо при перерахуванні налічили 535). Незважаючи на зруйнування у листопаді 1708 р. та пожежу квітня 1723 р. місто живе: тут 17 дворів торговців, 127 дворів ремісників (шевці, кравці, калачники, ткачі,

різьбярі, ковалі, музики, гончарі, теслярі), 105 (111) дворів козаків, які поділяються на можних, маломожних, «пеших» (останніх більше, що вказує на скрутний економічний стан батуринських козаків); серед рядових козаків, лише 2 прийшли з с.Мельне, прийшлими були сотник та отаман. Крім того було 9 дворів козаків, які перебули під протекцією колишнього генерального писаря Семена Савича. Знаходимо у місті і опис мастностей Мазепи та його прибічників Ломиковського, Орлика, Григорія-канцеляриста. Тяжкі наслідки подій 1708 р. та 1723 р. були зафіксовані у третьому пункті, де констатовалось, що з козаків та посполитих ніяких зборів «не бывало за скудностию обивателей», лише Скоропадський ввів податки з вишинкованого вина та з ярмарків і торгів. Якщо причини «скудности» батуринців більш-менш ясні, то чому цей стан зафіксований у селах Киселівської сотні - Перелюбі та інших, а також у м. Любечі та прилеглих до нього селах не зовсім зрозуміло. Та не зважаючи на важкі економічні наслідки, можна сказати, що Батурин залишався важливим торгово-економічним центром України: відбувалися ярмарки, працювало чимало ремісників, вирощувалося багато хліба, який переробляли у великій мережі млинів, розвивалося винокуріння.

Після опису міста йде «сказка» від 2 січня 1726 р., записана писарем Ісайї Івановича Сухарева П.Івановим (до речі він писав і всі інші «сказки» та копії грамот та універсалів), в якій підтверджується відомість. Вона скріплена підписами батуринських сотника, отамана, війта, бурмистра, обох писарів. Цікаво, що письменні лише останні. Такий рівень грамотності характерний і для інших представників влади майже в усіх селах, що були описані Сухаревим. Нові дані знаходимо у свідченнях Якова Долинського від 3 січня 1726 р., який у 1704-1708 рр. був шафаром, тобто «заведовал приход и расход ратушной» м.Батурина. Тут наведені розміри податків, вказується, що «записные книги, ведомости, реестры во время разорения згорели», доповнений перелік гетьманських володінь - м. Любеч, с. Охрімівичі, с.Перелюб. Відомості старшини, «сказку» Я. Долинського підтверджує «сказка» від січня 1726 р. Якова Івановича Жилівського, який був «дворянином» гетьмана Скоропадського та завідував артилерією.

Далі йдуть показання від 3 січня 1726 р. батуринських козаків (22 чоловіки). Серед осіб, які підписались замість них, - священики Покровської, Троїцької, Введенської церков Батурина. Потім - «сказка» від 3 січня 1726р. батуринських міщан (30 старожилів, всі неписьменні). Остання «сказка» - це свідчення від 3 січня 1726 р. сільських отаманів з товариством сіл Митченки, Красне, Атюша, Пальчики, Тростянка, Обмачів, Мельня, які підтверджують відомість батуринської старшини.

Така схема - відомість старшини, «сказки» старожилів, володарів - типова і для опису інших населених пунктів. Причому, якщо відомості писались місцевими писарями, то «сказки» переважно російськими.

Після Батурина йде відомість про Обмачівський хутір та села з угіддями, що до нього належали, яку склав писар хутора (двора, дворця) Лазар Захарієв. З неї виходить, що двір з угіддями був великим виробничо-торговельним комплексом з високим рівнем товарно-грошових відносин. Тут утримували коней, велику рогату худобу, овець, свиней, виробляли поярочну вовну, суконну пряжу, сірячину, засівали багато зернових; було 8 сіножатей, 56 рибних озер (з 1722 р. у віданні колегії). Прибуток від продажу свіжої, сушеної, в'яленої, солоної риби йшов у казну, за 1722-1725 рр. - це 368 руб. 95 коп. (платня рибалкам становила 68 руб. 40 коп.).

Великий прибуток давали млини під Батурином та у Нових Млинах (жито, пшениця, гречка, житній солод), крім хліба, вони сплачували грошові податки («поколещина», «покабанщина», «погребельщина»). Тут же є відомості про повинь 1722 р., коли млини були затоплені, і податків не збирали.

З 125 арк. йде опис с.Обмачів. За складом населення воно не типове. Козаків та посполитих тут лише 54 двори, але є 1 пивовар, люзні (серед них кушніри, ткачі, шевці), бондарі, рибалки, на посилках, палубщики, вовкогони (98 дворів), останні не платили податків. Як бачимо близькість гетьманського двору безпосередньо впливала на рід занять мешканців навколишніх сіл.

Крім Обмачева прикладені відомості і про інші села, які підпорядковувались дозорці обмачівського двору - Красне, слоб.Митеювка (Матіївка), с. Велике Устя, Атюша, Мале

Устя. Як і у Обмачеві, тут великий прошарок населення, що обслуговує гетьманський двір - люзни, на послугах, протекціанти І. Чарниша, Ф. Кочубея (як на своїх ґрунтах, так і на ґрунтах власників), «не платные», рибалки, чиншові, майстрові, які виробляли столи, стільці, скрині. Також вказані господарські будівлі, що належали до гетьманської власності, у т.ч. шинковий двір у Батурині, шопи для збереження гармат та палубів і возів, у Нових Млинах «анбар» для збереження хліба з тутешніх млинів та малий «амбарець». Всі ці відомості підписав дозорця Обмачівського двору Яків Іванов. До описів прикладені реєстри козаків с.Обмачів, складені сотенним писарем Йосипом Рижим і підписані отаманом та сотником. У реєстрі козаків с.Красне кидається у вічі велика кількість дворів, які належали представникам гетьманської влади та старшини.

Первісні документи дають змогу простежити процес поступової русифікації, який часто був несвідомий, бо не знайомі з місцевими звичаями російські канцеляристи підганяли назви, прізвища під російську традицію, наприклад: дозорцею Обмачівського двору був Яків Іванович Островський, а став Яків Іванов.

11 січня 1726 р. Сухарев закінчив опис с.Обмачів, взявши «сказки» дозорці, вїята зі старожилами та підданих Крупицького монастиря. 9 січня 1726 р. були взяті відомості та «сказки» сіл Велике та Мале Устя. Крім відомостей та «сказок» до опису сіл прикладались копії документів на володіння.

1 січня 1726 р. було описано с.Митченки. Крім козаків та посполитих тут мешкали ковалі-слюсарі, теслярі, кравці, ткачі. Був також шинковий двір з льодовнею та багато дворів козацької старшини, в першу чергу «дворян» Мазепи. Тут же ми знаходимо непрямі відомості про розмір спустошення Батурина та його околиць. У копії універсалу від 2 березня 1709р. на це село генеральному судді Івану Чарнишу читаємо: «... пан Иван Чарниш знатный войсковой товариш понесшы под час руины Батуринской в добрах и хуторах своих около Батурина будучых разорение и спустошение нас для положения тых своїх шкарб и убытков о найданье села Митченок...».

13 січня 1726р. складені документи на с.Городище з хх.Поросячка та Острів Ніжинського полку, с.Бахмач, Курінь, степ за с.Тиниця, с.Фесівка.

З 191 арк. починається відомість про села Самборського двору - Великий і Малий Самбор, Голінка, Карабутів, Дептівка. В описі цих сіл вперше зустрічаємо такі категорії населення, як подсуєдики та данники («которые дают соллю...» або 2 тисячі гусок). «Веденія» та «сказки» по цих селах були складені 15 січня 1726р. Зі «сказки» красноколядинського сотника дізнаємося про перехід казаків з однієї категорії до іншої - були для посилок та інших послуг, а у 1723р. стали служилі. В с.Фесівка зареєстроване різке збільшення населення - з 25 до 64 дворів + 18 дворів козаків.

З арк. 217 починається відомість Підлипнянського двору з селами Підлипне, Попівка, Гута, Стара. Крім того у Конотопі до нього належали солодівня, броварня, воскобійня з казаном, лавочне місце, двір. Ці села виділялись виробництвом пряжі та фарби для неї - «червецю», птаховим податком більшим, ніж з інших сіл (кури, гуси, качки), причому за часів Малоросійської колегії, цей натуральний податок замінюється грошовим, що, на нашу думку, підтверджує прискорений розвиток товарно-грошових відносин в Україні. Крім звичних документів по цих селах складені реєстри грошових та хлібних прибутків за 1722-1725рр. Всі документи були складені 18 січня 1726 р. В с. Підлипне згадуються козаки для посилок при гетьмані, «нововписавшиися», козаки «при конюшнях и палубах рейментарских», козаки, які спіймали Чечеля, за що отримали охоронну грамоту О.Меншикова.

Цікава копія указу Генеральної військової канцелярії від 17 березня 1724 р. конотопському сотнику 25 (з 60 у сотні) «конюшовцов и палубничих и протекциантов, куренчиков вислать на Дербентскую службу (до Святого креста)». Маємо ще один приклад активного використання українців на потребу імперії.

Арк. 238-250 - це документи, що стосуються с.Алтинівка. Були складені 18 січня 1726р.

Арк. 254-260 - відомості про села, що належали гетьманші Скоропадській, - Рожественне, Билка, Краснопілля, які були у підпорядкуванні Коропського дозорці. Цікаво, що при Мазепі посполиті с.Краснопілля сплачували податок кабаном чи 1 руб. на ратушу. Опис цих сіл був проведений 19 січня 1726 р. Одночасно було описане с.Карильське бунчукового Стефана Бутовича. До речі, тут зафіксований менший податок на коней та волів - 10 та 5 копійок з посполитих.

Арк. 271-279 - «ведение» про села чернігівського полковника Павла Полуботка Оболоння, Городище, Савинки, Гутище. Цікаво, що у першому фіксується «самовольный» козак, те саме у Городищі, Савинках. Документи були складені 20 січня 1726 р. Тут же з'ясувалось, що треба описати сс.Криски, Псарівка, Перелюб, Прибилка, Тихоновичі, Охрімівичі, Єлине, Хоромне, слободу Білошицьку.

Арк. 283-297 - відомість сіл Орлівка, Кизилівка, Криски, Псарівка. Тут описано 807 дворів посполитих, причому 71 двір «посходили неведомо куда», у Орлівці - двір броварний з солодовнею та воскобійнею, на х. Островський - винниця, у с.Псарівка - 2 печі для випалювання вапна. Козаки були лише у селах Криски та Псарівка. Описані 21 січня 1726 р.

Арк. 300-306 - опис с. Домашин із слободами Владимирівкою, Іванівкою, Михайлівкою. Тут вперше зустрічаємо термін «огородники» щодо посполитих, які не мають робочої худоби. Він датований 23 січня 1726 р.

Арк. 307-322 - опис м.Любеч та 27 навколишніх сіл. Тут фіксується найвищий податок на коня та вола - 40 коп., переведення посполитих с.Кислі у козаки, власний двір Мазепи з двома мідними гарматами, в м.Любеч 12 цехів (калачники, шевці, бондарі, теслі, гончарі, різники, решетники, рибалки, слюсарі, ковалі, кравці, ткачі). Вражає мала кількість селян, що мають власних коней та волів, а також мала кількість дворів у населених пунктах. З «ведения», яке додане до цього опису дізнаємось, що у любецькій сотні козаки поділяються на «старинних», «нововписаних з ревизии Рубцовой», прийнятих «по вказу колегии... в 725 году». Чим було викликане таке поповнення козацького стану не пояснюється. Опис був складений 25 січня 1726р.

Арк. 324-338 - опис сс.Тихоновичі, Охрімівичі. Тут вперше фіксується такий податок як медова дань (1 руб. за пуд). Як і у любецькій сотні майже відсутні угіддя та лани. Цікава географічна прив'язка цих сіл в універсалі І. Скоропадського від 18 лютого 1709 р.: «... на Полесю положенем найдуючихся...». Опис був складений 29 січня 1726 р., причому підканцелярист Петро Іванов виявив виправлення тексту щодо форми власності в універсалі на ім'я брата Скоропадського.

Арк. 342-350 - опис с.Перелюб, с.Прибилка, слоб. Білошицька, с.Єлине. Тут майже половину посполитих складають огородники, відсутні хлібні збори, причому на момент опису фіксується повне припинення усяких зборів «за оскудением деревень». Крім географічного фактору був, мабуть, ще якийсь, що призвів до зубожіння населення. На р.Слот існувала рудня. Медова дань бралася у розмірі 3 пуди меду-сирцю на рік. Майже повністю відсутні козаки, вказується лише 1 двір в с.Перелюб. Опис складений 29 січня 1726 р.

Арк. 355-359 - «ведение» та «сказки» щодо с.Хоромне. Тут бачимо такий архаїчний податок, який існував, мабуть, ще з часів Київської Русі, як дань з бортного «ухожжя», а також таку форму господарських відносин, як здача млина у відкуп за 10 руб. у рік. Опис складений 29 січня 1726р. Описом цього села закінчуються оригінальні документи (відомості, «ведения», реєстри, «сказки», копії грамот та універсалів), які представив підполковник Сухарев.

З арк. 360 і до кінця книги міститься підсумковий документ - виписка, складена за рішенням колегії від 1 лютого 1726 р. Тут знову викладається зміст указу від 3 грудня 1725 р., рішень колегії щодо опису сіл, інструкцій, які були надані Сухареву, міститься загальний реєстр сіл по сотнях і полках із зазначенням власника; далі, починаючи з Батурина, йдуть описи населених пунктів, але уже узагальнені, з урахуванням документів, що збереглися в колегії, і в яких була інформація, відсутня в описах Сухарева, особливо це стосується форм податків та їхніх розмірів. Загалом, вказуються такі податки: з вина покуховне, ярмарковий збір, з бджіл очкове (податок з вулика), з дьогтю скотне, поковшевий збір на торгах, з помеленого хліба з мішків, погребельщина, данина вівсом, птицею, фарбою «червець», мотками пряжі, за продаж у шинках горілки та пива, з воскобоень, за продаж риби, поколещина та покабанщина, з сукновальних та ложникових ступ млинів, за перевіз, власною продукцією ремісників, з винокурних казанів, з робочого коня чи вола, від сохи осипного хліба, медова данина, за відкуп млинів, з броварень, військова частина з млинів, з десятиного тютюну, з «продажного в отвоз вина», з винокурних казанів з повинничним, з валюшного кола млина, з носатки, з льодовень і погрібів, ваговий збір, бджільна десятина, з солодовень, з продажного хліба, скотне з вина, з вари пива. Податки були диференційо-

вані за соціальним станом населення - козак, посполитий, торговець, власник. Характерна особливість: якщо за часів Мазепи вагома частина податків збиралась натуральними продуктами, то у 20-ті рр. XVIII ст. вони майже зовсім витіснилися грошовим податком, що свідчить про поглиблення товарно-грошових відносин в Україні, поглиблення товарного характеру її економіки. Про це ж свідчить і орієнтація козацької старшини на вивезення продукції за межі України. Цікаві відомості знаходимо і про таке явище, як запровадження в 1724р. тонкорунного вівчарства, яке стало базою появи суконних мануфактур в Україні, у тому ж Батурині при К.Розумовському. В описі Самборського двора на арк. 445 читаємо: «...в той же волости кошар 2 в них по регламенту содержится овец для вкоренения доброй шерсти 1798». Наведені також дані про розвиток млинарства, бджолярства, винокуріння.

Книга не тільки засвідчує наявність місцевих мір ваги – батуринської, конотопської, седнівської, менської мір, але й подає їхнє співвідношення до московської, або великоросійської.

Багато цікавих відомостей міститься у «Мазепиній» книзі щодо соціальних прошарків українського суспільства. Кидається у вічі мала кількість козацтва у Любецькій та Киселівській сотнях, загальна бідність тамтешніх сіл.

«Мазепина» книга цікава також тим, що вона була складена у 1726р., а у цьому ж році, як відомо, проводилась загальноукраїнська ревізія, тому можемо порівняти їх результати. Декілька прикладів:

	за «Мазепиною» книгою	за ревізією 1726р.
м.Любеч	194 двора	204 дворів
с.Кротин	17	6
с.Довгуни	3	2
д.Семендеї	7	2
с.Красківське	27	5
с.Зліїв	4	2
с.Псарівка	79	38
с.Криски	164	118
с.Кизилівка	190	232

Як бачимо - суцільні розбіжності, та це і не дивно: свого часу проф.Мякотін відзначив низьку якість ревізії 1726р.

Крім вище наведених даних «Мазепина» книга містить дуже цікавий географічний матеріал - назви річок, озер, лісів, пущ, урочищ, сіл, хуторів тощо.

Усього Сухарев описав 2 міста (Батурин та Любеч) та 72 села, слободи, хутора з угіддями у Прилуцькому (Красноколядинська сотня), Стародубському (Топальська сотня), Ніжинському (Кролевецька, Коропська, Бахмацька, Батуринська сотні), Чернігівському полку (Понорницька, Сосницька, Любецька, Менська, Киселівська сотні), які належали Мазепі на булаву та кухню та батуринській ратуші. Серед них лише сс. Великий і Малий Самбор, Мале Устя, Голінка, х. Поросячка, подвір'я у Любечі та Батурині були особистою власністю Мазепи, що значною мірою спростовує вигадки про багатства гетьмана та шляхи, якими він їх надбав.

О. Лазаревський, В. Мякотін, М. Василенко відмічали високу цінність рукописів, подібних «Мазепиній» книзі, яка в свою чергу, маючи більш детальний матеріал щодо податків, роду занять населення, його складу, промислів, ремісництва тощо, заслуговує особливої уваги та видрукування, бо, наскільки ми знаємо, публікації подібної пам'ятки у повному обсязі немає. Інформацію, яка міститься у книзі використовував О. Лазаревський в «Описании Старой Малороссии» та «Историческом очерке Батурина (1625–1760 гг.)». Частково документ був оприлюднений автором даної статті.²

Варто також зазначити, що порівняння «Мазепиної» книги з подібною, де описані володіння Д. Апостола, показало, що жодне село не співпадає, тобто був відсутній принцип спадковості у гетьманському володінні, а села вибирались довільно, за смаком нового гетьмана з урахуванням розміщення його особистої власності, з вільних військових сіл.

Цінність «Мазепиної» книги обумовлюється також тим, що це перша книга, де детально описуються володіння українського гетьмана, бо до Мазепи такої потреби не було, враховуючи слабкі позиції Москви в Україні.

---

¹ Гринченко Б.Д. Каталог Музея українських древностей В.В.Тарновського.- Чернігов, 1900.-Т.ІІ.- С.275, №254.

² Ситий І.М. Мазепина книга //Чернігівські відомості. – 1994. – 22 липня; те саме//Голос України – 1994.- 6 серпня; Любеч та його округа в 1726ор.//Сіверянський літопис.–1994.- №4. – С.39-54; Батурин доби Івана Мазепи//Сіверянський літопис. – 2000. - №3. – С.36-46.

Папери родини Полетик у фондах Чернігівського історичного музею ім. В. В. Тарновського

Представляти родину Полетик тим, хто цікавиться історією України XVIII–XIX ст., немає особливої необхідності: численні проводирі дворянства, громадські діячі – вони відігравали помітну роль у суспільному житті Лівобережної України. Але без сумніву найбільш відомими серед них були Г. А. Полетика та його син В. Г. Полетика, без згадки про яких не обходяться навіть шкільні підручники з історії України, політології тощо. Не дивлячись на таку пильну увагу до цих персон, автори, як правило, обмежуються стереотипною інформацією з тими оціночними та фактографічними неточностями, які затвердилися в історіографії і “перекочують” з книжки в книжку.

Наскільки мало вивченою є біографія Григорія Андрійовича Полетики можна судити по тому, що дослідники часто плутають його з двоюрідним братом, дипломатом Григорієм Івановичем, або об’єднуючи їх в одну особу¹, або приписуючи факти життя одного іншому². Історична і довідкова література не дає навіть точної дати народження Г. А. Полетики³.

Ще менше уваги приділено подробицям життя та діяльності В.Г.Полетики. Першим його біографом по праву можна вважати В.Горленка, який у 1893 р. представив читачам “Киевской старины” відомості про “выдающихся лиц тогдашнего общества” – В.І.Чарниша, А.І.Чепу, В.Г.Полетику. Але, як відзначав сам автор, йому не вдалося зробити навіть побіжний начерк “этой замечательной личности, так как для биографии В.Г. Полетики, труда заманчивого и требуемого его благородной памятью,... не найдено еще достаточно материалов”⁴. Стислий нарис подав В.Л.Модзалевський в “Русском биографическом словаре” та в “Малороссийском родословнике”⁵. Ці біографічні ескізи в подальшому використовувалися дослідниками без будь-яких суттєвих уточнень і доповнень. Такий дефіцит дослідницьких спостережень можна пояснити не лише прагматичним використанням вже відомої інформації, неможливістю або ж небажанням зануритися у копітку архівну роботу, а й браком оглядів архівних фондів, колекцій, зібрань, які допомогли б зорієнтуватися та здійснити початковий пошук джерел. Це в повній мірі стосується фамільних фондів старшини, шляхти, дворянства Лівобережної України в цілому і фондів Полетик у різних архівах зокрема.

В історіографічній долі Полетик є два основні вузли – “Історія Русів” та Уложена Комісія 1767 – 1774 рр. Видання “Історії Русів”, що на початку XIX ст. поширилася у багатьох списках, збуджувало з новою силою увагу як до опублікованого твору, так і до Григорія Андрійовича та до його рукописної спадщини, яка збиралася протягом багатьох десятиліть і яку вже після смерті батька ретельно поповнював Василь Григорович.

О. Бодяньський, який на думку О.Оглобина, продовжував і після публікації шукати оригінал рукопису⁶, вів жваве листування з братами Михайлом та Олександром Ханенками з приводу списку “Історії Русів”, що знаходився у Якова Павловича Полетики, онука Григорія Андрійовича⁷.

Папери і частину бібліотеки Полетик прагнув придбати М.П.Погодін, про що вів листування із сином В.Г.Полетики, Василем Васильовичем⁸. Невідомо, що стало причиною порушення попередньої домовленості, можливо прохання М.І.Ханенка в ім’я любові до рідного краю і його історії не продавати рукописи М.П.Погодіну, яким “водят не те чувства: самолюбие или желание выработать на чужой щет копейку”. М.І.Ханенко ставився до рукописів Полетик як до рідкісної дорожчості і писав до Василя Васильовича: “Умоляю вас всем святым вашей родины, не давать... никому и ничего кроме летописи Величка для Киевского археографического общества, которому она нужна и принесет пользу общую”⁹. У всякому випадку у травні 1851 р. В.В.Полетика повідомив М.П.Погодіна про продаж “рукописей и прочего” голові Київської археографічної комісії М.О.Суді-

енку¹⁰. Купівля була здійснена при посередництві М.І.Ханенка і обійшлася у 2000 рублів¹¹. Серед рукописів, придбаних М.О.Судієнком знаходилися “Літопис Величка”, “Літопис Грабянки”, “Накази” депутатам в Катерининську комісію 1767–1774 рр., видані згодом “Киевской стариной”¹², папери, з яких було створено два томи “Материалов для отечественной истории”, що були видані у 1853–1855 рр.¹³

Ще В.Горленком було відзначено, що під час пожежі 1771 р. на Васильєвському острові у Петербурзі “погибло... множество невознагражденных драгоценностей из собранной Г. А. Полетикой библиотеки”¹⁴. Друга бібліотека, зібрана зусиллями Г. А. та В. Г. Полетик частково була продана М. О. Судієнку, а частково розкрадена після смерті В.В. Полетика¹⁵. Важко визначити наскільки точна інформація про крадіжку, але відомо, що наприкінці ХІХ ст. бібліотека Полетик знаходилася у Івана Михайловича Полетика, власника с. Коровинці¹⁶. Імовірно саме у нього, або його найближчих нащадків були придбані В.Горленком декілька сотень книг, переданих ним до Київської Публічної Бібліотеки (переважно періодичні видання), а В.В.Тарновським – фамільні портрети та рештки сімейного архіву¹⁷. Таким чином книжкове та рукописне зібрання виявилось розпорошеним по численних архівосховищах України та Росії.

Безсумнівно, для дослідників родини Полетик рукописне зібрання Чернігівського історичного музею представляє першочергове значення. Але навіть довідкові видання не дають точного уявлення про обсяги та зміст полетиківського архіву музею. Так, у “Справочнике научного работника” кількість справ фонду Полетик визначено “до 950”¹⁸, а лише приблизні підрахунки тієї частини полетиківських паперів, що об’єднуються у “Фамільний фонд чернігівських поміщиків Полетик” (Інв. № Ал-502) і репрезентують матеріали з історії роду, налічують 2295 одиниць зберігання.

Друга частина паперів, яка відноситься до історії Малоросії і була зібрана переважно Г. А. та В. Г. Полетиками, розміщена в інших фондах за хронологічним принципом із вказівкою про приналежність до архіву Полетик. Ці матеріали дають можливість досліджувати інтелектуальні, духовні запити, процес формування історичної свідомості української старшини, дворянства, що потребує окремої уваги і дослідницьких зусиль.

З паперами фамільного фонду, які охоплюють 1653–1882 рр., активно працював О.М.Лазаревський, В.Л.Модзалевський, Б. Д. Грінченко (займався упорядкуванням архіву), Є.Д.Онацький. Проте, вважати його добре вивченим, а тим більше достатньо використаним у дослідницькій роботі не має достатніх підстав.

Фонд умовно можна розбити на п’ять основних груп, перша з яких, виділена у каталозі колекції В.Тарновського в окрему рубрику “Письма”, налічує 434 одиниці. Лише частина (132 листи) була опублікована О.Лазаревським в “Частной переписке Григория Андреевича Полетика (1750–1784)”, хоча і сюди чомусь не потрапили досить цікаві та інформативні листи Г.А.Полетика та його адресатів – І.Миклашевського, І.Голенищева-Кутузова, М. Кондоїді, Г.Кониського, П. та А. Милорадовичів, Ф.Бартоша та інших. Не введено в обіг епістолярну спадщину В.Г.Полетика, серед якої значний інтерес представляє листування з дітьми. Окремо слід відзначити цілісний комплекс листів (89 одиниць) за 1815–1845 рр. Григорія Васильовича до своєї сестри Марії, а також до батька та брата Василя Васильовича.

До другої групи можна віднести документи, пов’язані зі службою, освітою, доказами шляхетського походження роду та прав на дворянство. Ця група порівняно невелика і налічує 122 документи, але вона надзвичайно інформативна для дослідників біографій Полетик, в першу чергу Василя Григоровича. Тут містяться його формулярні списки за 1812, 1823, 1825 рр., атестат про освіту, про звільнення від служби, копії указів про пожалування чинів, грамоти про нагородження орденами, а також “Речи”, частина яких ще не введена до наукового обігу і не враховується дослідниками суспільної думки. Серед цих паперів знаходиться також листування службового характеру, яке дозволяє внести уточнення і розширити уявлення про службу і громадську діяльність В. Г. Полетика, зокрема, більш точно визначити час написання найбільш відомого з його творів “Записки о начале, происхождении и достоинстве Малороссийского дворянства” – 1809 р., авторство та час створення невідомого широкому колу “Описания г. Ромна и его повета” – 1807 р.¹⁹, уточнити рік народження – 1765, час перебування на тій чи іншій посаді.

Третя група налічує 513 документів і включає папери, що підтверджують майнові права Полетик, пов'язані з управлінням маєтностями, горілчаними заводами, господарськими заняттями, які стануть у пригоді дослідникам соціальної історії, історії господарства. Серед цих паперів в рубриці “Бумаги Полетик, касающиеся хозяйства и пр., не отнесенные ни к какому из их именей” виділяється написана Г. А. Полетикою 9 грудня 1773 р. цікава настанова під назвою “Должности дворовых людей”, що представляє чітку, детальну регламентацію роботи домашньої прислуги, яка багато додає до характеристики поглядів її автора.

У четверту, найчисельнішу групу (1086 одиниць) можна об'єднати матеріали по судових процесах Полетик за різні маєтки. Обсяг справ вражає, але це й не дивно, оскільки, як відомо, Г. А. Полетика, перебуваючи на службі у Петербурзі протягом 27 років, ще з 1748 р. за дорученням батька вів судові справи від імені родини та всіх зацікавлених. Незавершені справи продовжував протягом десятиліть вести Василь Григорович. Дбайливе ставлення Полетик до документів і пояснює солідний обсяг судових справ у фамільному архіві. Мимохідь слід зауважити, що складна, заплутана, невпорядкована судова система Лівобережної України XVIII – початку XIX ст. призводила до багаторічних процесів, в першу чергу за маєтки, внаслідок чого у різних фамільних фондах української старшини, дворянства відклалися численні документи, пов'язані із судовою тяганиною.

Виділена мною п'ята група, яка налічує 140 документів, представлена різноманітними матеріалами, зокрема виписками історичного характеру, зробленими Г.А. та В.Г. Полетиками, реєстрами книг та рукописів полетикінської бібліотеки, копіями грамот Олексія Михайловича, Петра I, договірних статей Б.Хмельницького, І.Мазепи, “Решительных пунктов” Д.Апостола, чернетками “Речи” В.Г.Полетики на дворянських зборах 2 серпня 1801 р., “Экстрактом прав, преимуществ и вольностей шляхетства королевства Польскаго и Великаго княжества Литовскаго”, офіційними документами, серед яких в тому числі “Отказ Гр. Андр. Полетики от опекуинства над детьми Ник. Гамалеи”, що свідчить не лише про особисті якості, але й про високу юридичну кваліфікацію автора. Лист-представлення цивільного губернатора Полтавської губернії О. Ф. Козачинського у Вільне Економічне Товариство про справи з укладанням описів повітів для створення повного господарчого опису губернії містить, крім іншої інформації, і характеристику ставлення дворянства до цієї громадської справи, яка велася на замовлення ВЕТ. Серед авторів повітових описів (М. Милорадович, І. Горленко, Ф. Ракович, П. Стороженко, М. Щербак, В. Базилевич та інші) О. Ф. Козачковський просив нагородити і “принять в особенное внимание... труды роменского поветового маршала Полетики и сочинившего за повет Гадяцкий описание отставного майора Станиславского, которые занимались тем с большим старанием и коих сочинение послужило для некоторых примером”²⁰.

Порівнюючи фамільний архів Полетик з Чернігівського історичного музею з іншими фамільними зібраннями лівобережної старшини, дворянства, що зберігаються, зокрема, у ЦДІА України у Києві, слід звернути увагу, що за наповненістю різноманітними матеріалами, інформативністю, хронологічним охопленням, не дивлячись на всі втрати полетиківського рукописного надбання, дана колекція є однією з найкращих і представляє широкі можливості для дослідження будь-яких аспектів ще так мало вивченої історії Лівобережжя XVIII–XIX ст.

---

¹ Шип Н.И. Русско-украинское культурное сотрудничество в XVIII – первой половине XIX в. – К., 1988. – С.36; Мартынов И.Ф. Частные библиотеки в России XVIII в. // Памятники культуры. Ежегодник. 1975. – М., 1976. – С. 106.

² Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. – К., 1914. – Т.4. – С. 119.

³ Украинская советская энциклопедия. – К., 1982. – Т.8. – 359; Советская историческая энциклопедия. – М., 1968. – Т.11. – С. 266. Энциклопедия українознавства. – Париж-Нью-Йорк, 1966. – Т.4. – С.2158; Модзалевский В.Л. Вказ. праця. – С. 118; Його ж. Полетика Г.А. // Русский биографический словарь. – СПб, 1905. – Т.14. – С.321; ІР НБУ. – Ф. 227. – Спр. 5. – Арк.. 20; Лазаревский А.М. Отрывки из семейно-

го архива Полетик // Киевская старина. – 1891. – Апрель. – С.99; Масанов. В мире псевдонимов, анонимов и литературных подделок. – М., 1963. – С. 97.

⁴ Горленко В. Из истории южно-русского общества начала XIX века//Киевская старина. – 1893. – Январь. – С. 41– 76.

⁵ Русский биографический словарь. – СПб, 1905. – Т.14. – С.321.

⁶ Оглоблин О. Списки “Історії Русів” // Науковий збірник Українського Вільного університету. – Мюнхен, 1956. – Т.4. – С. 170.

⁷ Киевская старина. – 1896. – Июль – август. – С. 159–162.

⁸ Відділ рукописів Російської Державної бібліотеки. – Ф. Пог./11. – Спр. 26/17. – Арк. 1–5.

⁹ Киевская старина. – 1891. – Апрель. – С. 109 – 110.

¹⁰ ВР РДБ. – Ф. Пог./11. – Спр. 26/17. – Арк. 5.

¹¹ Киевская старина. – 1888. – Январь. – С.11.

¹² Киевская старина. – 1888. – Январь. – С.11.

¹³ Судиенко М.О. Материалы для отечественной истории: В 2-х т. – К., 1853–1855.

¹⁴ Киевская старина. – 1893. – Январь. – С. 74.

¹⁵ Там же. – 1893. – Январь. – С. 74.

¹⁶ ІР НБУ. – Ф.І. – № 52885. – Арк. 23.

¹⁷ Киевская старина. – 1893. – Январь. – С. 75.

¹⁸ Справочник научного работника. Архивы. Документы. Исследователь /Авт.-сост. Ю.М.Гроссман, В.Н.Кутик. – Львов, 1983. – С.260.

¹⁹ Литвинова Т.Ф.Краєзнавчі студії В.Г.Полетики // Наддніпрянський історико-краєзнавчий збірник. – Дніпропетровськ, 1998. – Вип.1. – С. 114 – 120.

²⁰ Чернігівський історичний музей. – Ал. 502 / 89 / 20. – Арк. 39.

Документ з колекції В. Тарновського як джерело вивчення історії Емського указу 1876 р.

У другій половині XIX ст. в історії українського народу відбулася подія, відлуння якої відчувалося довгі роки. Мається на увазі “славнозвісний” Емський указ 1876 р. Як відомо, в історіографії назву “Емський указ” отримало рішення Наради, проведеної в Петербурзі за доносом голови Київської Археографічної комісії М.Юзефовича на громадівців, діяльність яких на початку 70-х років значно активізувалась. На цей час члени Київської громади згуртували кращі національні наукові сили і створили у січні 1873 р. Історичне товариство Нестора – літописця. У лютому того ж року почав працювати Південно-Західний відділ Російського Географічного товариства, метою якого було всебічне вивчення України (за тодішньою термінологією – Південно - Західного краю). В 1874 р. друкованим органом Київської громади стала газета “Киевский телеграф”. Проводилась велика робота по впорядкуванню історичного, етнографічного, фольклорного і лексикографічного матеріалу. За доносом, цій діяльності було надано політичного забарвлення, чим був внесений неспокій у внутрішню політику імперії. Нарада відбулася під головуванням міністра внутрішніх справ О.Тимашева за участю міністра народної освіти Д. Толстого, обер – прокурора Синоду К.Победоносцева, начальника III-го відділення Канцелярії імператора О. Потапова. Був запрошений і М. Юзефович. Після довготривалого обговорення так званої проблеми “проявлення украинофильской деятельности” було прийнято проект рішення з 11 пунктів. 18 травня 1876р. протокол з висновками Наради був поданий цареві на підпис. Відбулося це у німецькому містечку Емс, де Олександр II на той час відпочивав. Затверджений царем документ в літературі отримав назву Емський указ, або Емський акт. На його основі склалися секретні службові циркуляри Головному управлінню у справах друку, Міністерству народної освіти тощо.

Як історичний факт Емський указ сьогодні часто згадується у науковій, науково-популярній літературі, публіцистиці. Але робіт з детальним дослідженням його історії та його наслідків не так вже і багато. Серед них можна назвати “Заборона українства. 1876р.” Ф.Савченка (Київ – Харків, 1930) та “Емський указ” О.Міллера (Україна модерна/Львівський нац. університет ім. Франка. - №4-5. – Львів, 2000).

Важливим джерелом у дослідженні цієї теми може бути і стаття із газети “С.-Петербургские Ведомости” №297 від 29 жовтня 1898р., яка зберігається у фондах Чернігівського історичного музею ім. В.Тарновського (інв, №АЛ $\frac{565-5/7}{543}$). Стаття вирізана, наклеєна на сіру тканину. Назва її “Зачем?”. Автор не вказаний, але у верхньому лівому кутку є напис чорним чорнилом: “Високоповажному В. В. Тарновському. Автор”. У цій статті подається текст циркуляра Головному управлінню у справах друку. Він обмежував розповсюдження україномовної літератури, надрукованої за кордоном, і забороняв видання українською в самій імперії. Це, фактично, перші три пункти рішення Наради, або Емського указу, оприлюднення яких, як на той час, так і сьогодні, має важливе значення. На той час тому, що громадськості розкривалися очі на потаємні дії уряду щодо української національної культури. До речі, О.Кістяківський, професор права, діяч Старої Громади, уродженець Чернігівщини, у своєму “Щоденнику” (К., 1994) також згадував цей циркуляр, але сам “Щоденник” заповідав видати тільки 1915 року. В наші дні оприлюднення пунктів Указу застерігає науковців від зайвих помилок та необ’єктивних висновків. Так, наприклад, у довіднику “Національні процеси в Україні. Історія і сучасність”, що вийшов 1997 р. в Києві, на с. 284 подається така інформація: “1876 р. – видано Емський указ Олександра II про заборону ввезення українських книг з-за кордону та друкування нот українською мовою”. У монографії О. Міллера цей факт згадується як заборона текстів до нот. Уникнути подібних неточностей можливо за наявності повного змісту документа.

Тож звернемося до публікації у столичній газеті: “В 1876 году последовало новое распоряжение, которым приказывалось:

1) Не допускать ввоза в пределы Империи без особого разрешения главного управления по делам печати каких бы то ни было книг и брошюр, издаваемых на малороссийском наречии.

2) Печатание и издание в Империи оригинальных произведений и переводов на том же наречии воспретить, за исключением лишь: а) исторических документов и памятников, и б) произведений изящной словесности: но с тем, чтобы при печатании исторических памятников безусловно удерживалось правописание подлинников, в произведениях же изящной словесности не было допускаемо никаких отступлений от общепринятого русского правописания, и чтобы разрешение на печатание произведений изящной словесности давались не иначе, как по рассмотрении рукописи в главном управлении по делам печати.

Третий пункт воспрещал “различные сценические представления и чтения на малорусском наречии, а ровно и печатание на таком же текстов к музыкальным нотам”.

Далі автор статті детально описує ганебні наслідки виконання цих пунктів указу. Наведені ним факти переконують, що заборона української мови була “поддержанием темноты народной и убиением творческих сил народа.” “Без распространения знаний на родном языке, — писал він, — поднятие просветительского уровня южнорусских масс задерживается на неопределенное время.”

Автор статті нагадує, що заборона перекладу і друкування українською мовою духовних книжок призвела до того, що в християнській державі, де Євангеліє існувало на 70 мовах і говірках, серед яких вогульська, вотяцька, зирянська, калмицька, латиська, лапландська, осетинська, чотири говірки татарської, єврейсько-польська і єврейсько-німецька говірки, двохмільйонне українське населення було позбавлене права читати Св. Письмо своєю рідною мовою.

Стаття “Зачем?”, безперечно, стане в нагоді дослідникам історії, літератури, театрального мистецтва. Але хто ж її автор? Встановлення авторства через газету було безуспішним. Пошуки повного номера “С-Петербургских Ведомостей” № 297 показали, що в газетних відділах Центральної Наукової бібліотеки ім. В.Вернадського в Києві та Російської Державної бібліотеки в Москві він взагалі відсутній. Турботами співробітників московських бібліотек газета була знайдена в Державній публічній історичній бібліотеці Росії. На жаль, в ній автор статті, надрукованій до речі в рубриці “Фельетон”, не вказаний.

Визначити анонімого автора допоміг сам експонат. На статті, крім уже згаданого дарчого напису, який, на думку одного з авторів даної публікації, зроблений рукою Бори-

са Дмитровича Грінченка, є позначка чорним чорнилом – “№171 Отд. IV”. Це не що інше, як інвентарний номер Музею В.Тарновського. Як відомо, у грудні 1899 р. Федір Михайлович Уманець, голова Чернігівської земської управи і виконавець духівниці В. В. Тарновського, звернувся до Б.Д.Грінченка з проханням скласти каталог колекції Василя Васильовича Тарновського. В 1900 р. вийшов з друку “Каталог Музея украинских древностей

В. В. Тарновского”, укладений Б. Д. Грінченком і його дружиною Марією Миколаївною. Він був продовженням каталога 1898 р. (“Каталог українских древностей коллекции В. В. Тарновского”) і містив опис Шевченківського відділу (крім книжок), рукописних і образотворчих пам’яток. Пізніше подружжя підготувало двотомний “Каталог печатных книг Музея украинских древностей В. В. Тарновского”. Він не був видрукований, а його рукопис зберігається у фондах Чернігівського історичного музею (інв № Вп-1474). В ньому під № 171 зазначено: “[Грінченко Б]. Зачем? – Фельетон из “С- Петербургских Ведомостей” (1898 г. № 297) с надписью автора В. В. Тарновскому”.

Отже, жодних сумнівів не може бути, що автором статті “Зачем?”, який, вірогідно, не підписався з метою уникнення утисків цензури, був український письменник, громадський діяч, на час написання статті – службовець Чернігівського губернського земства — Б. Д. Грінченко.

До речі, ця стаття не згадується серед бібліографії літературної спадщини письменника.¹ Таким чином, наявність вказаних вище джерел, які зберігаються у Чернігівському історичному музеї ім. В. В. Тарновського, дають можливість ввести її в обіг сучасного літературного життя.

---

¹ Українські письменники. Біо-бібліографічний словник.-К., 1963.-Т.2.-С. 242–275.

Епістолярій фонду І. Шрага у Чернігівському історичному музеї ім. В. Тарновського як історичне джерело

Прикметною рисою сьогодення є жвава публікація листування відомих діячів українського національно-визвольного руху. Часто добіркам передують ґрунтовні передмови, що робить їх надбанням не лише джерелознавства, але й історіографії. Інтерес до епістолярної спадщини не випадковий. По-перше, вчені відчувають брак джерел щодо доби не такої вже й віддаленої – кінець ХІХ – початок ХХ століття. Наголошуючи на значенні для української науки спогадів та інших документів особистого походження, О. Оглоблин зауважив стосовно доробку Ю.Тищенка: "...його матеріали й оцінки, не зважаючи на неминучі для кожного сучасника й мемуариста суб'єктивні риси, мають першорядне значення для історика, тим паче, що архіви українських політичних організацій того часу здебільшого загинули".¹

По-друге, листи – дійсно унікальний вид джерел. М. Коцюбинська визначає наступні його ознаки: "Інтелектуальний продукт особливого роду; ...багатофункціональна система, дотична до різних сфер суспільної та індивідуальної свідомості; ...своєрідний синтез *ratio* і *emotio*. Явище межове – на зіткненні різних аспектів і "жанрів" людської поведінки, різних рівнів самоусвідомлення людини... Пронизливо одверта сповідь; скрупульозний щоденник; філософсько-естетичний трактат;... неприхована "гаряча" характеристика звичаїв і персонажів певного середовища; хроніка доби;... автопортрети і портрети людей; "гра" розуму і сплески чуття, не призначені для широкої публіки, так би мовити, в одному примірнику – і тим цінніші..."² Ця розлога, де в чому парадоксальна характеристика, створена до того ж для аналізу епістолярного доробку літераторів, може бути покладена і в основу історичного дослідження листовного скарбу, що зберігається у особистому фонді І.Шрага (1847–1919) в Чернігівському історичному музеї. За нашими підрахунками тут знаходяться листи 234 осіб. Крім того, до фонду належить і тека (інв. № Ал-603/240), де зібрані листи 102 кореспондентів, підписи котрих не розшифровані. Поки що вдалося ідентифікувати лише декількох з них. Деякі з одиниць зберігання являють собою візитні картки, поштові листівки, телеграми, стислі повідомлення, але є чимало й великих за розміром листів, автори яких, що називається, "виливають душу". Найяскравішим прикладом є 56 листів О.Кониського, котрі до цього часу не відомі науці, хоча помітки олівцем, що залишилися на деяких з них, свідчать, що їх вивчали, можливо, готували до друку, як можна припустити, ще в 20-х роках минулого століття, коли інтерес до постаті О. Кониського був досить значним.

Таким чином, ми маємо справу дійсно із скарбом – сотнями листів, які майже не досліджені та тільки частково оприлюднені.³ Листи також використовувалися для написання наукових розвідок, статей, повідомлень про І.Шрага та деяких інших діячів, але наукового аналізу даного епістолярного масиву в цілому не провадилося.

Хронологічні рамки фонду –1889⁴–1919 роки.⁵ Переважна більшість послань відноситься до початку ХХ ст. — 1917–18 рр. Численних адресантів І. Шрага можна умовно поділити на декілька груп: це — родичі та друзі дитинства і юності; клієнти, що мешкали буквально по всій імперії; колеги, однодумці, товариші по участі у громадсько-політичному та національно-визвольному рухах. Маловідома, а подекуди й унікальна інформація міститься у листах представників усіх груп. Домінуючою темою абсолютної більшості їх є українське питання в найширшому розумінні цього поняття. У громадській думці тогочасного суспільства І. Шраг був невіддільний від українських національних проблем, тому, ймовірно, кожний його кореспондент торкався їх. Так, присяжний повірений Судової палати округу "Санкт-Петербург" Б. Е. Кетріц, висловлюючи співчуття адресату у зв'язку з арештом, вважав за необхідне додати: "Мы с Вами были знакомы в молодые годы. Я живу

в квартирі, в котрій во время 1-ой Думи жил деп[утат] Шемет, в котрій и Вы часто бывали”.⁶

Серед осіб, з якими листувався І.Шрага, чимало досить відомих, видатних, а то й чільних діячів тієї доби: М.Грушевський, М.Лисенко, Б. Грінченко, Старицькі, С. Єфремов, Є. Чикаленко, М. Садовський, О. Лотоцький; поки що порівняно мало відомих, хоча й вельми цікавих постатей: А. Марголін, брати Коломійченки, М. Ішуніна тощо. На особливу увагу заслуговують листи діячів регіонального рівня: братів Вовк-Карачевських, А. Верзілова, М. Рубісова, М. Кулябко-Корецького, Г. Одинця та інших. Введення до наукового обігу їхньої епістолярної спадщини дасть змогу більш повно та об’єктивно відтворити історію Чернігівщини початку ХХ ст.

Унікальним явищем в українській епістолографії, на нашу думку, можна вважати численні листи від селян. Якими б цінними не видавалися автографи видатних людей, але десь вони вже відклялися, селянські ж послання, представлені у такій кількості, є, безумовно, раритетом. Зміст саме цих листів повністю підтверджує репутацію І.Шрага як селянського захисника. “Батько Шрага”, – писав Д. Дорошенко, – був найбільш популярною, найбільш авторитетною постаттю в очах усієї селянської Чернігівщини”⁷. До речі, листи надходили не лише із Чернігівської губернії. Іван Каращук писав із Ізюма, а потім Новослов’янська Харківської губернії. Один з його листів (датований 8 травня 1916 р.) розпочинається так: “Щіро шановній і не забутній Дідусе!”⁸

Окрім того, селянські листи показують, що наші уявлення про забитість, темряву, нещастя та байдужість українських хліборобів до національної справи не зовсім відповідають дійсності. Якщо посол від губернії до Другої Державної Думи Росії Василь Хвіст, котрий справив величезне враження на громадськість України (М. Ковалевський писав про нього: “Його значення в історії українського визвольного руху було тим більш неоціниме, що з числа українських депутатів..., він один сформулював яскраво програму українського визвольного руху – земельна реформа і автономія України”),⁹ у листах до І. Шрага із заслання просив українських книжок: “Пришліть мені, бо у мене немає, а треба ж дуже”,¹⁰ то це начебто узгоджується з його високою місією. Але лист селянина Антона Федоровича Калити із м. Бориспіль Полтавської губернії (на жаль, без зазначення року, вказано тільки число і місяць – “9 октябрю”) показує, що й він –звичайний собі чоловік – і до театру Кропивницького разом з хлоп’ятами, (очевидно, синами) вчащає, і книжки читає, одержуючи їх від В.Науменка, М.Лисенка, І. Шрага. “За ті книжки и за все я Вам дякую кланяючись до землі, хоча така дяка недотепна виразить достойні хвали Вам;...коли можна – я посмію просить у Вас біографію Шевченка по Чалому та ще що инше, а якщо ні то напишіть мені хоч п’ятьма словами лист, котрий мені буде дорогий...”¹¹

У роки революції авторитет І. Шрага зріс ще більше і отримав підтвердження у численних посадах, котрі він обіймав. Звідусіль до нього зверталися за порадами, підтримкою, допомогою. Так, із села Слобідки¹² надійшла телеграма, підписана – Іван Сагайдак. Шрага просили посприяти затвердженню статуту “Просвіти” в Чернігівському окружному суді.¹³

Хотілося б привернути увагу ще до однієї особливості епістолярію фонду І.Шрага. У ньому зберігаються листи від людей, котрі поки що невідомі широкому загалу, але без їхньої нехай і скромної за масштабами діяльності, не було б розвою національно-визвольного руху. У списку адресантів І.Шрага кидається у вічі прізвище – Яким Самотній. Воно дуже схоже на псевдонім поета, а листи, написані гарною українською мовою, каліграфічним почерком, видають людину освічену, заангажовану в українському русі. Довгий час не вдавалося встановити, хто ховається за цим ім’ям. Нарешті, дякуючи публікації в журналі “Дзвін”, ми дізналися, що Самотній – це дійсно приbrane ім’я Якіма Павловича Єрмолаєва (роки життя не відомі), який жив у Каневі, був учнем охоронця могили Т. Шевченка В.Гнилоширова, писав вірші, які друкувалися в газеті “Хлібороб”, альманасі “Перша Ластівка”(його підготував до друку М.Чернявський у Херсоні у 1905 р.), “Каневской неделе”. Авторка нариса твердить, що сліди його зникли в Казахстані, куди Я.Єрмолаєва вислали як неблагонадійного.¹⁴ Листи цього щирого українського патріота проливають світло на оренбурзький період його життя. Найцікавіший, на нашу думку, той з них, що датований 4

квітня 1917 р. “Високоповажний і дорогий Ілля Людвигович!, – звертається автор до свого старшого друга, –Ви можете уявити собі, що зі мною діється в цей час. Настрій, не дивлячись на такі величні події, препоганий. Газети приносять звістки про кипучу працю на Україні, про заходи коло будівлі будучини рідного краю, а я, навкруги самотний, тільки здалека мушу переживати все це”, і просить “допомогти перебраться до Києва або до Чернигова”.¹⁵

Таким чином, ми бачимо, що І. Шраг вів значне листування. На багатьох листах його рукою помічено “Одповід” і вказано дату. Його популярність мала і зворотний бік, бо доводилося багато писати самому, давати консультації, залагоджувати різні неприємні справи тощо. З часом він навчився відписувати стисло, по суті порушеного питання, не вдаючись до розлогих міркувань. На цю особливість епістолярного стилю вказує один з його кореспондентів П. Коломійченко: “Ніяк не научусь у Вас писати коротенькі листи,” – вибачався він.¹⁶

Звичайно, далеко не всі листи належать особам, котрі симпатизували І. Шрагові. Але все-таки значна частина його дописувачів ставилася до нього з повагою, теплом, любов’ю. Тому можна твердити, що поміж інших діячів українського руху цієї доби, І. Шраг посідав особливе місце. Щоправда, на останнє, мабуть, ніхто й не претендував, бо дуже непросто здобути собі репутацію людини, у якої не було “особистих ворогів”.¹⁷ Зате, він міг похвалитися доброзичливістю і толерантністю. При характеристиці вдачі Іллі Людвиговича на перше місце ставили “такт”, вже потім “сміливість” і “енергію”.¹⁸

Підводячи підсумок, доцільно ще раз наголосити, що листи із фонду І. Шрага є дійсно важливим, хоча й не широко вживаним джерелом до вивчення різноманітних аспектів національно-визвольного руху в Україні: насамперед, людського фактору та міжособистісних відносин. Введення їх до наукового обігу дасть змогу по-новому оцінити роль І.Шрага в історії України початку ХХ ст. Окрім того, оприлюднення епістолярію збагатить нас інформацією щодо розвитку процесів та перебігу подій на регіональному рівні.

¹ Цит. за: Соневицький Л. Студії з історії України. – Париж-Нью-Йорк-Сідней-Торонто, 1982.– (Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Праці Історично-Філософичної Секції. – Т. 202). – С. 164.

² Коцюбинська М. “Зафіксоване і нетлінне”: Роздуми про епістолярну творчість. – К.,2001. – С. 5.

³ Листи опубліковані у виданнях: І.Л.Шраг: Документи і матеріали. – Чернігів, 1997. – (18 листів із архіву Чернігівського історичного музею (далі ЧІМ); Літературний Чернігів.– 1997.–№ 10.–С.82-86 (8 листів М.Грушевського); Там само. – 2001. – № 17. – С.69-78 (7 листів С.Єфремова).

⁴ Це 10 листів матері І.Шрага –П.К.Шраг. Перший з них датовано – 17 травня 1889 р.

⁵ Лист Л.Анан’єва з Києва з проханням про рекомендацію для його знайомого Ф.Кибальчича. На тексті даного листа зберігся, очевидно, останній автограф І.Шрага – свідчення про ділові та людські якості вище названого діяча.

⁶ ЧІМ.– Ал 59-67 / 603. – Арк. 1.

⁷ Дорошенко Д. De Profundis. Памяти І. Л. Шрага, Ф.П.Матушевського й А.Г.Вязлова // Хліборобська Україна. – Відень, 1920. – Ч. II, III, IV. –С.141.

⁸ ЧІМ. – Ал 59-78 / 603. – Арк. 8.

⁹ Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. – Іннсбрук, 1960. – С. 50.

¹⁰ ЧІМ. – Ал 59-214 / 603. – Арк. 3.

¹¹ ЧІМ. – Ал 59-89 / 603. –Арк.1.

¹² У якому повіті знаходилося це село встановити важко, бо на території губернії було декілька населених пунктів з такою назвою.

¹³ ЧІМ. –59-255 / 603. – Арк. 19.

¹⁴ Танана Р. “І світ ясний, невечірній тихенько засяє...” // Дзвін. – 2001.–№ 5-6. – С.127-133.

¹⁵ ЧІМ. – Ал 59-176 / 603. – Арк. 1.

¹⁶ ЧІМ.– Ал 59-84 / 603. – Арк.4 (зворот).

¹⁷ Єфремов С. Некролог людині-гармонії: Пам’яті І.Л.Шрага († 11 квітня 1919 р.) // І.Л. Шраг: Документи і матеріали. – Чернігів,1997. – С.163.

¹⁸ Рідний Край. –1906. – № 16. – С. 13.

Роль О. Лазаревського у формуванні колекції українських старожитностей В.Тарновського.

До цвіту української нації можна справедливо зарахувати трьох представників славнозвісної родини Тарновських - щедрих меценатів, громадських і культурних діячів ХІХ ст., власників знаменитого маєтку в Качанівці на Чернігівщині, перетвореного ними на своєрідний культурно-мистецький осередок у глибокій провінції. Серед них особливо вирізняється постать Василя Васильовича Тарновського - молодшого, як відданого патріота своєї Батьківщини, невтомного колекціонера, фанатичного шанувальника пам'яті Шевченка.

Із трьох пристрастей Тарновського, які так влучно підкреслив Д. І. Яворницький¹, найголовнішою справою життя було збирання різної старовини, а найбільше — старовини козацьких часів. Хоча дві інші (Качанівський парк та жінки) займали не менш вагоме місце у житті Василя Васильовича. Захопившись колекціонуванням ще у студентські роки, Тарновський протягом життя сформував колекцію українських старожитностей, що оцінювалася сучасниками в 300- 400 тисяч рублів.

Василь Тарновський був далеко не рядовим збирачем старовини. Він був колекціонером натхненним і пристрасним до фанатизму, колекціонером за покликанням і переконанням, колекціонером по духу і крові. Його фанатизм відзначав ще 1883 р. професор Київського університету В. О. Бец: «Нужна была особенная любовь, доходящая до страсти, чтобы извлечь даже из хуторных захолустьев и монастырских стен какой-нибудь фамильный портрет, старинный манускрипт, редкую старинную вещь или местной работы или принадлежавшую лицу, игравшему какую - нибудь роль в истории края. Значительные суммы затрачивались на покупку костюмов, оружия и предметов местной домашней утвари прошлого и заπροшлого столетий, которые приобретались собирателем даже из заграничных музеев».² Унікальність, цінність і величезне значення колекції Тарновського для України відзначали ще його сучасники. Той же Бец з цього приводу повідомляв: «Коллекция В.В.Тарновского имеет большую этнографическо-археологическую ценность: коллекция эта может быть названа настоящим, едва ли не единственным музеем юго-западного края».³ М.В.Шугуров називав колекцію «замечательным собранием, которое оценивается в несколько сот тысяч рублей, но которое бесценно».⁴

Відаючи належне заслугам колекціонера, слід відзначити, що при всіх його матеріальних можливостях і фанатизмі навряд чи вдалося б В.Тарновському створити своє унікальне зібрання без активної участі багатьох добровільних помічників з-поміж відомих знавців історії та культури. Ще 1857 р. М. М. Білозерський писав у листі до О. М. Лазаревського, що «... нам треба допомогти йому у такому доброму ділі»,⁵ маючи на увазі колекціонування Тарновським української старовини. Найбільш активними помічниками були брати Білозерські, П.О.Куліш та його дружина Ганна Барвінок, М.І.Костомаров, М. О. Максимович, Б. Д. Грінченко, М. В. Шугуров, М. Ф. Біляшівський, Д. І. Яворницький, Г. М. Честахівський. Останній, зокрема, передав у Качанівку багато рукописів, художніх творів і особистих речей Шевченка; він похований у Качанівському парку біля галлявини, облюбованої під час гостин у Тарновських Тарасом Григоровичем.

Але, все ж таки, вирішальний вплив на колекціонерську діяльність Василя Тарновського мав визначний український історик Олександр Матвійович Лазаревський, заслуги якого, як і заслуги Тарновського, перед вітчизняною культурою довгий час несправедливо замовчувалися. Народився він 8 (20) червня 1834 р. на хуторі біля села Гирявка Конотопського повіту Чернігівської губернії (тепер Сумська область). Там пройшло його дитинство «...у панському малозаможному домку під солому з подвір'ям, обнесеним високою лісою з дошками, засипаними землею, зі старим садом, городами, розлогими левадами, обкопаними ровами, густими галями навколо на декілька верст узбережжям річки Торговиці».⁶ В

1846 р. Олександр разом зі старшим братом Василем виїжджає до Петербурга, а звідти в Оренбург. «Саме там, на чужині, він усвідомлює, що то є туга за батьківщиною, там з любов'ю почав він ставитись до українських пісень, до українських оповідань, до української мови, до всього українського...».⁷ Повернувшись до Петербурга, Олександр Лазаревський навчається спочатку у другій чоловічій гімназії, а потім на історико-філологічному факультеті Петербурзького університету, по закінченні якого проявив себе глибоким дослідником історії України. Творчий доробок Лазаревського складають понад 450 праць – монографій, нарисів, статей, переважно з історії Лівобережної України. Серед найвідоміших - «Малороссийские посполитие крестьяне (1648-1783гг.)», «Люди Старой Малороссии», «Очерки малороссийских фамилий», «Описание Старой Малороссии», інші. Важливими джерелами по історії XVII-XVIII ст. є видані Олександром Матвійовичем щоденники М.Ханенка, Я.Марковича, П.Апостола, Сулимівський архів.⁸ Працюючи на посадах члена від уряду з'їзду мирових посередників Чернігівської губернії, секретаря Чернігівського статистичного комітету, члена Ніжинського окружного суду, брав активну участь у громадському житті Чернігівщини. 31 березня 1902 р. о 16 годині Лазаревського не стало. Досить влучну і вичерпну характеристику визначному вченому дав його син Гліб у своїх «Спогадах»: «Завжди ввічливо-стриманий, по-петербурзькому підтягнутий, зовні навіть суворий, батько був ворогом будь-якого компромісу, завжди сміливо пишучи і кажучи правду у вічі всім без винятку. Тому-то писали деякі націоналістичні видання після його смерті: «Лазаревський, безумовно, писав правду, але ж правди бувають різні...» Тому-то казали після його смерті нащадки правдиво освітлених родів: «Добре, що помер Лазаревський, зашкідливий був чоловік...».⁹

Не випадково саме з такою людиною доля звела власника Качанівки Василя Васильовича Тарновського-молодшого. Лазаревського і Тарновського поєднало одне головне почуття - любов до рідної України і бажання бути корисним їй. Знайомство їхнє відбулось у 1880-х рр. на ґрунті спільних інтересів щодо видання журналу «Киевская старина», який почав виходити у 1882 р. й існував значною мірою за рахунок асигнувань Василя Тарновського.¹⁰ Останній протягом певного часу проводив у себе «редакційні п'ятниці» - першої п'ятниці кожного місяця збиралися члени редакції, щоб обговорити зміст наступної книжки журналу. Учасниками таких зібрань були український історик, правознавець, археограф О. І. Левицький, юрист М. В. Шугуров, філолог, педагог, журналіст В. П. Науменко, який став редактором «Киевской старины» у 1892 р. після відмови Олександра Лазаревського. Мало який номер «Киевской старины» обходився без публікацій Лазаревського. В основному це були історичні дослідження, довідки, замітки, присвячені різним періодам історії України. Багато його публікацій в журналі базувалось на матеріалах відомої колекції В.В.Тарновського, в тому числі — «Старинные малороссийские портреты», «Будто бы дом Богдана Хмельницкого».¹¹

Лазаревський як істинний знавець України надавав Тарновському неоціненну допомогу у формуванні колекції і останній вдячно приймав її. Олександр Матвійович був для Тарновського першим радником щодо поповнення колекції історичними реліквіями. Дякуючи йому, Тарновський відмовився від закупівлі підробленої чаші начебто Б. Хмельницького, за яку просили 3 000 руб. Василь Васильович довго вагався з цього приводу, проводячи безсонні ночі - дуже великою була спокуса. І тільки надрукована в «Киевской старине» замітка Лазаревського про цю чашу запобігла марній витраті.¹²

Роль О. М. Лазаревського у створенні музею, особливо в останні роки, величезна! Він був головним радником Тарновського, дав йому особисто багато автографів, гравюр, деякі старовинні портрети, схилив Тарновського створити при музеї бібліотеку і допомагав йому в цьому, слідкував за описом музею при житті Тарновського, редагував і коректував каталог Шевченківської колекції...

Вони не були друзями в повному розумінні слова, але це були близькі люди і зустрічалися завжди радісно, особливо в останні роки життя. Як тільки пізно восени В. В. Тарновський повертався із Качанівки до Києва, як тільки по місту починали бігати розсильні, один з перших прибігав до Лазаревського з повідомленням про приїзд пана. О другій годині дня Олександр Матвійович вже обов'язково забігав на Велику Володимирську - на київську квартиру Тарновського. Якщо ж він не встигав зайти, то пізно ввечері того ж дня

Василь Васильович, уже важко рухаючись, обов'язково був у нього, щоб провести годину-другу з близькою людиною і розповісти про нові надходження до колекції. Лазаревського ніколи не обтяжували ці пізні візити. Іноді Тарновський привозив деякі речі із собою і господар, жартома розглядаючи їх, критикував: «Это чорт знает что-с. Это Вас надули-с». Так він іноді говорив про речі, якими Тарновський більше всього пишався. До того ж, на здивування колекціонера, Лазаревський називав ім'я антиквара, який підсунув йому дрібничку за дорогу ціну.¹³

В останні роки господарювання Тарновського у Качанівці Лазаревський майже щорічно бував там. Садиба приваблювала його гостинністю господарів, чарівним парком, у затінку якого можна відпочити душею від столичного галасу та круговерті. Найчастіше приїздив він сюди з Миколою Васильовичем Шугуровим, який був одним з небагатьох друзів Лазаревського. Олександр Матвійович цінував Шугурова за його душевну чистоту, прямодушність, чесність.

У черговий приїзд до Качанівки влітку 1888 р. Лазаревський записав у Качанівський альбом: «Восхищался коллекцией и с тревогой думал о ее будущем».¹⁴ Вже на той час, як справжній патріот, він чудово розумів цінність колекції і глибоко вболівав за її майбутнє. «Він добре розумів, що коли ці колекції після смерті Тарновського залишаться приватною власністю, то це може дуже зле відбитись на їхньому стані: діти Василя Васильовича, які дуже мало цікавились улюбленою справою батька, не тільки б не дбали про музей, але не зупинилися б і перед розпродажем, роздробленням його в разі потреби».¹⁵ І хто зна, як би склалась доля колекції, в які руки вона потрапила і де осіла, якби не втручання Олександра Лазаревського. Саме йому довелось докласти величезних зусиль, щоб подолати опір дітей Тарновського (особливо старшого),¹⁶ а також вжити найрізноманітніших дипломатичних засобів для того, щоб переконати колекціонера передати зібрання Чернігівському губернському земству, що й було зроблено після довгих коливань Василя Тарновського. У заяві до Чернігівської губернської земської управи 1896 р. він писав: «Составленный мною в течение всей моей жизни музей местных древностей, я желал бы, для верного сохранения их, передать в собственность и заведование Черниговскому губернскому земству с тем, чтобы он помещался в старинном доме над Десной, за собором, и был открыт для обозрения публикой на основании известных правил».¹⁷ Але, як згадує Гліб Лазаревський, на превеликий сором серед членів Чернігівського губернського земства було не так уже й мало принципових противників прийняття цього дослівно безцінного подарунку»¹⁸.

Про перебування Олександра Лазаревського в Качанівці у другій половині 1890-х р. засвідчує фотографія, опублікована на сторінках «Киевской старины» за липень-серпень 1902 р., на якій зображені Василь Тарновський, Олександр Лазаревський та Микола Шугуров на призьбі хати «Поради», що красувалася неподалік качанівських палат біля фруктового саду. Хатка була зроблена бездоганно: вкрита соломомою, з невисоким тинном, обсадженим соняшниками та рожами, з колодязним журавлем. Здається символічним, що ці приятелі, об'єднані великою любов'ю до минулого своєї Батьківщини, бажанням висвітлити його, сфотографувалися саме на призьбі звичайної селянської хатини.

Продавши Качанівку та переїхавши до Києва, В.Тарновський не перервав стосунків з Лазаревським, навпаки - зв'язки між ними переросли у теплі родинні відносини. Підтвердженням тому є «Щоденник» Олександра Матвійовича,¹⁹ на сторінках якого прізвище Тарновського в останні роки його життя згадується майже на кожній сторінці. В цей час їх об'єднували спільні інтереси щодо вшанування пам'яті Т.Г.Шевченка. Це засвідчує один із записів від 28 лютого 1898 р.: «У Тарновских был грандиозный вечер в память Шевченка: речи, слезы, - что-то будет как Тарновского не станет?».²⁰ Не байдуже до долі В. Тарновського та його сім'ї ставились діти О. Лазаревського — сини Борис і Гліб та донька Катерина. Гліб Лазаревський лишив чудові спогади про Качанівку та її господарів. Катерина описала у «Щоденнику»²¹ деталі трагічної смерті найменшого сина Василя Тарновського — Петруся, причини якої досьогодні лишаються загадковими. Відчувається душевний біль та глибоке співчуття дев'ятнадцятирічної дівчини горю, що спіткало Тарновського та його родину.

У червні 1899 р. помер Василь Тарновський, а через три роки за ним відійшов Олександр Лазаревський. Сьогодні буде цілком справедливо сказати, що саме цим двом под-

вижникам ми завдячуємо тим, що Чернігів одержав Музей українських старожитностей В.В.Тарновського. Першому - за його натхненну безкорисливу колекціонерську діяльність, другому – як мудрому порадику у справі збереження неоціненного скарбу.

-
- ¹ Яворницький Д. В.В.Тарновський//Хроніка-2000.-№ 16.-К., 1996.-С.149.
  - ² Антонович В., Бец В. Исторические деятели Юго-Западной России в биографиях и портретах.- Вып.І.-К., 1883.-С.1.
  - ³ Там само.
  - ⁴ Н.Ш.[Шугуров].Памяти Тарновского Василя Васильевича//Киевская старина.-1899.-Т.66.-С.132.
  - ⁵ Киевская старина.-1897.-Т.56.-С.149.
  - ⁶ Лазаревський Г.О. Київська старовина (Спогади)//Українська література.-1944.-№ 11.-С.153.
  - ⁷ Там само.-С.154.
  - ⁸ Див.:Олександр Матвійович Лазаревський (1834–1902): Матеріали до бібліографії/НАН України, Інститут української археографії, Чернігів.держ.педагог.інститут ім.Т.Г.Шевченка.-К., 1994.-78 с.
  - ⁹ Лазаревський Г.О. Вказ.праця.-1944.-№ 11.-С.157.
  - ¹⁰ Заславський Д., Романченко І. Михайло Драгоманов.-К., 1966.-С.150.
  - ¹¹ Киевская старина.-1882.-Т.2.-С.337-342;Т.4.-С.173-175; 1890.-Т.28. –С.532-533.
  - ¹² Памяти В. В. Тарновского, А. М. Лазаревского, Н. В. Шугурова//Киевская старина.-1902.-Т.78.-С.284.
  - ¹³ Там само.-С.283.
  - ¹⁴ Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського.-Інв. № Ал-165.
  - ¹⁵ Лазаревський Г. О. Вказ. праця.-1944.-№ 7-8.-С.168.
  - ¹⁶ Там само.
  - ¹⁷ Земский сборник Черниговской губернии.-1903.-№ 2.-С.50.
  - ¹⁸ Лазаревський Г.О. Вказ.праця.-1944.-№ 7-8.-С.168.
  - ¹⁹ Національна бібліотека України ім.В. І. Вернадського. Інститут рукопису.-І-68468.
  - ²⁰ Там само.
  - ²¹ Там само.-І-68503.

О. О. Русов і становлення Музею українських старожитностей В. В. Тарновського

Видатний український земський статистик, етнограф, громадський і культурний діяч Олександр Олександрович Русов (1847–1915) двічі — в 1876–1879 і 1894–1899 рр. — перебував на Чернігівщині і залишив помітний слід у науковому та громадському житті Чернігова. Його діяльність тут знайшла певне відображення в науковій літературі.¹ Однак питання участі О. О. Русова у створенні та становленні музейних установ міста детально не вивчалось і потребує уточнення.

Зазначимо, що О. О. Русов мав певний досвід такої роботи. Ще під час його діяльності у Південно-Західному відділі Російського географічного товариства у Києві (1873–1876) він, виконуючи обов'язки секретаря, безпосередньо займався створенням, комплектацією та упорядкуванням музею цієї наукової установи. Це засвідчують журнали зібрань, програми Південно-Західного відділу, до створення яких був причетний О. О. Русов.² Питання упорядкування музею і, зокрема, його опису виконуючий обов'язки секретаря ставив у своєму листі до голови Відділу Г. П. Галагана від 9 червня 1873 р.³ Завдяки Олександру Олександровичу Південно-Західний відділ започаткував колекцію народного орнаменту, перші експонати якої були зібрані на прохання Русова сестрами Марією Федорівною та Софією Федорівною Ліндфорс у селах Олешня і Олександрівка Городнянського повіту Чернігівської губернії.⁴ Збереженню української національної спадщини О. О. Русов приділяв увагу впродовж усього свого життя. І це, зокрема, позитивно вплинуло на створення музейних установ у м. Чернігові.

Незабаром після прибуття до Чернігова на посаду статистика в щойно створене статистичне відділення, 28 лютого 1877 р. він отримав офіційний лист-запрошення від чернігівського губернатора М. Дарагана за № 236 взяти участь у створенні місцевого музею при Чернігівському губернському статистичному комітеті. Комітет схвалив програму, згідно з якою мали збиратися експонати, щоб «згрупувати якомога більше засобів для статистичного, економічного і історичного вивчення губернії...».⁵ Немає сумніву в тому, що статистик погодився на цю пропозицію і надсилав до цієї установи якісь матеріали.

Під час другого перебування в Чернігові (1894–1899) губернський земський статистик О. О. Русов був причетним до становлення та діяльним членом Чернігівської губернської вченої архівної комісії та створеного при ній у листопаді 1896 р. історичного музею. Звісно, як людина «політично неблагонадійна», він не був серед того гурту чернігівської інтелігенції, що провела 3 грудня 1895 р. установчі збори Чернігівської губернської архівної комісії та порушила клопотання перед міністром внутрішніх справ про дозвіл на відкриття цієї наукової установи.⁶ Проте він став її дійсним членом і брав активну участь у роботі комісії. Зокрема, в «Трудах» архівної комісії побачила світ праця О. О. Русова «Изменения в сословном составе жителей Черниговской губернии во второй половине XVIII века».⁷ Вона містить витяги з описів Київського, Чернігівського та Новгород-Сіверського намісництв за 1784 р., що дозволяють простежити формування нових соціальних груп населення на вищеназваних територіях. Дійсним членом цієї громадської наукової установи статистик залишався й після того, як у 1899 р. виїхав з Чернігова.⁸

Зазначимо, що виконуючи обов'язки губернського земського статистика, О. О. Русов був також обраний губернським земським гласним від Борзенського повіту на трьохріччя 1898–1901 рр. Своєю діяльністю він сприяв вирішенню багатьох злободенних питань земського життя Чернігівщини. Зберігся цікавий його щоденник «Записки земского губернского гласного. С 1898–1899 по 1901 год». В ньому статистик робив свої нотатки стосовно вирішення тих чи інших питань, що розглядалися на земських зборах. Власне, у цей період вирішувалось питання створення Чернігівського музею українських старожитностей,

відкритого 1902 р. Тому у щоденнику знайшли певне відображення і деякі факти щодо прийняття губернським земством колекції українських старожитностей, подарованої меценатом В. В. Тарновським, та думки і дії самого О. О. Русова відносно створення музею. Певний інтерес становить запис, зроблений вночі з 20 на 21 січня 1899 р. Зокрема, О. О. Русов занотував: «... вечером в управе, где князь [М. Д. Долгоруков] собрал все комиссии в одно общее заседание по вопросу, - приглашать ли в заседание собрания В.В.Тарновского, когда будет обсуждаться вопрос о покупке дома над Десной (называется домом Мазепы) для помещения его музея, который он жертвует Черниговскому земству? Наш проходимец Н. В. Котляревский, председатель ревизионной комиссии, предложил комиссии, и она согласилась, рекомендовать собранию отказаться и от покупки дома, и даже от дара Тарновского, который был принят собранием в январе 1897 года — т. е. два года назад. Котляревский со свойственным ему цинизмом говорил, что и дом гроша не стоит, и что земство не имеет права швырять деньги на музей, которого Стецько и Грицько из В.Загоровки видеть никогда не будут. Я возражал Котляревскому, выходя из той мысли, что народ, не имеющий чувства уважения к старине своих предков, не имеет будущности, что мы должны приобрести теперь этот музей, ибо другой раз не будет такого случая. Уговорились в частном собрании подсчитать голоса: за принятие и содержание музея Тарновского высказалось 28, против — 14. Меньшинство не лишило права себя в собрании говорить непристойности по адресу Тарновского и его дара. Посмотрим, как они будут вести себя, когда он придет».⁹ Далі О. О. Русов записав, що ранком 24 січня 1899 р. їздив на вокзал зустрічати В. В. Тарновського, що «привез каталог своего музея, чтобы похвалиться перед гласными; в обед он явился к нам с визитом и просидел у нас очень долго...».¹⁰ На жаль, більше інформації з питання щодо музею у щоденнику ми не знаходимо. Відомий громадський діяч І.Л.Шраг, який на той час також був земським гласним, згадував пізніше у своїх спогадах про цей аспект діяльності статистика: «Справа українського музею ім. Тарновського викликала велику увагу Русова; між іншого він доводив на земських зборах, що музей треба містити в будинку, який би був в центрі городу, а не на кінці його, що треба прохати міську Думу, щоб вона дала місце на майдані біля Собору, доводив, що будинок, який призначила для музею Управа, і малий, і в такому місці, яке цілком не відповідає музею; на жаль, губ[ернські] Земські збори з Русовим не згодилися, і музей уміщено там, де пропонувала Управа».¹¹

Після від'їзду з Чернігова, розуміючи те, що Чернігівський земський музей українських старожитностей мав на той час значні українські колекції та певний досвід роботи, О. О. Русов турбується про його розвиток та поповнення його фондів. Зокрема, після смерті письменника і громадського діяча Д. Л. Мордовця (1830–1905) за порадою О. О. Русова онука небіжчика Н. О. Пальчикова згодилася передати до Музею українських старожитностей в Чернігів частину його спадщини, що мала відношення до України. О. О. Русов разом з відомим українським громадським діячем П. Я. Стебницьким ретельно передивилися спадок Д. Л. Мордовця у петербурзькій квартирі і відібрали дуже багато цінних історичних речей, картин, книг, листів тощо. Він неодноразово звертався до чернігівських земських діячів з проханням відрядити до Петербурга компетентного музейного співробітника, щоб відібрати найбільш цінні речі до музею. Зокрема, у листі до І. Л. Шрага від 1 квітня 1907 р. статистик прохав останнього, щоб до Петербурга був відряджений завідуючий музеєм, відібрав цінні речі і забрав би усе необхідне для музею.¹² Щодо наявних у спадкоємців культурних цінностей О. Русов писав: «Є багато дуже цікавого і цінного: патрет великий Шевченка у убранні кобзаря з кобзою; фотографічні патрети Шевченка, його малюнки, з яких він потім робив офорти, які видав [В. В.] Тарновський, листи [Т. Г.] Шевченка, [П. О.] Куліша, вірші самого Діда [Д. Л. Мордовця], [М. І.] Костомарова, [Т. Г.] Шевченка і др. у гарних перепльотах, писані дуже старанно, багато книжок різних авторів (книжок першої половини ХІХ віку українських багато таких, що ми й не знали про їх) і т. д. Одібрана велика переписка Діда з українськими діячами».¹³ Спеціаліста музейної справи Чернігівська губернська земська управа у Петербург не відрядила, надіславши натомість О. О. Русову листом від 7 квітня 1907 р. за № 3324 подяку за «сприяння у придбанні для Музею українських старожитностей цінних для нього предметів», і доручила йому самому прийняти «від Н. О. Пальчикової пожертвовані нею предмети і відправити їх згідно з описом, за

рахунок земства у Чернігів».¹⁴ Виконуючи доручення Чернігівської губернської земської управи, О. О. Русов разом з П. Я. Стебницьким та Н. О. Пальчиковою, переглянувши усі речі, склав опис і відправив експонати у Чернігів. Про обсяг робіт, які йому довелося здійснити, вивчаючи спадщину Д. Л. Мордовця, та те, які культурні цінності були відібрані для передачі Чернігівському музею, він сповіщав відомого письменника й громадського діяча М. М. Коцюбинського у листах від 17 і 26 квітня 1907 р.¹⁵ У листі до Чернігівської губернської земської управи від 1 травня 1907 р. статистик повідомляв, що предмети, рукописи і книги у чотирьох ящиках разом з описом відправлено страховим транспортом у Чернігів. Деякі книги та речі він обіцяв надіслати пізніше.¹⁶ Наприкінці листа О. О. Русов додав: «Прилагая при сем квитанции кампании «Надежда» за № А6513, считаю необходимым передать Управе убедительную просьбу жертвовательницы и другого ее деда, брата покойного Данила Лукича, чтобы все посылаемое составило в музее особый отдел имени Д. Л. Мордовцева, и не было бы разрознено по предметам (книги, брошюры, рукописи)».¹⁷ На жаль, це прохання родичів небіжчика не було виконано, і багато експонатів опинилися в інших музеях та архівах України.

Отже, перебуваючи у Чернігові, О. О. Русов зробив певний внесок у становлення та розвиток музейної справи і, зокрема, Чернігівського музею українських старожитностей ім. В. В. Тарновського. Завдяки йому музей поповнив свої фонди культурними цінностями, зібраними Д. Л. Мордовцем.

---

¹ Рахно Олександр. О. Русов у науковому і громадському житті Чернігівщини // Сіверянський літопис. - 2000. - №6. - С.49-61.

² Див.: Записки Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества. - К., 1874. - Т.1; Программа для собирания этнографических и статистических данных, составленная Действительными членами Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества, гг. Чубинским и Русовым. - К., 1873; Программа Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества для собирания сведений по этнографии. - К., 1873.

³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі-ІР НБУВ). - Ф.ІІІ.-Оп.1. - Спр.362. - Арк. 2 зв.

⁴ Журнал общего собрания Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества 18 ноября 1873 года // Записки Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества. - К., 1874. - Т.1. - С.66-67.

⁵ ІР НБУВ. - Ф.ІІ. - Оп.1. - Спр. 520. - Арк.1.

⁶ Труды Черниговской губернской архивной комиссии. 1897-1898. - 2-е изд. - Чернигов, 1914.-С.13.

⁷ Труды Черниговской губернской архивной комиссии. - Чернигов, б.г. -Вып.2.-С.49-63.

⁸ Труды Черниговской губернской архивной комиссии. - Чернигов, 1903. -Вып.5. - С.97.

⁹ Науковий архів Інституту археології Національної Академії Наук України. - Ф. 1. -Оп.1.-Спр.453/1. - Арк.3зв.-4.

¹⁰ Там само. - Арк. 6 зв.

¹¹ ІР НБУВ. - Ф.І. - Оп. 1. - Спр. 12605. - Арк. 8.

¹² Листи Олександра Русова до Іллі Шрага (підготовка до друку О. Рахно) // Сіверянський літопис. - 1999. - №2. - С.144.

¹³ Там само. -С.144.

¹⁴ ІР НБУВ. - Ф.І. - Оп. 1. - Спр. 10978. - Арк. 1.

¹⁵ Листи Олександра та Софії Русових до Михайла і Віри Коцюбинських (підготовка до друку І. Зайченко, О. Рахно) // Київська старовина. - 1999. - №5. -С.76-78.

¹⁶ ІР НБУВ. - Ф.І. - Оп.1. - Спр. 10980. - Арк.1. В Інституті рукопису Національної бібліотеки ім. В. І. Вернадського зберігається «Список предметів, жертвуваних г-жею Н. О. Пальчиковою в Чернігівський музей із наследства Д. Л. Мордовцева» на семи аркушах, підготовлений О. О. Русовим. Він дозволяє зрозуміти, які історичні та культурні цінності були придбані останнім і передані Чернігівському музею українських старожитностей. (ІР НБУВ. - Ф.І. -Оп.1.-Спр. 10979.)

¹⁷ ІР НБУВ.-Ф.І.-Оп.1.-Спр. 10980.-Арк.1.

Іван Рашевський. Каталог творів

27 січня 1999 р. відзначалося 150-річчя з дня народження Івана Григоровича Рашевського. Вперше після смерті художника були проведені виставки його творів у Чернігові і Києві. Нинішній ювілей музею ім. В.Тарновського став доброю нагодою ще раз звернутися до пам'яті Івана Григоровича, який завідував музеєм з 1912 р. до своєї смерті в 1921 р. Творчість Рашевського мало відома не лише широкому загалу, а й фахівцям. До цього спричинилася загибель більшості його творів у роки війни. Окремі, переважно випадкові згадки про художника в кількох публікаціях торкаються його життя епізодично. Найповнішу інформацію подає ювілейний номер журналу «Сіверянський літопис», підготовлений силами чернігівських науковців. Створити (вперше!) загальну картину його творчості - таким є завдання цієї публікації. На нашу думку, найкращий метод його вирішення - перш за все, створення каталога творів. Звичайно, без прив'язки творів до біографії художника інформативність такого каталога є однобічною, бо більшість картин, особливо портретів, приховують важливі свідчення про творче спілкування Рашевського, про те середовище, з яким він був пов'язаний. Тому даний каталог вважаємо невід'ємною рівноправною складовою іншої нашої публікації суто біографічного характеру, що вийшла у названому номері журналу «Сіверянський літопис».¹

Джерел інформації про художника вдалося виявити немало: архіви (в тому числі самого Рашевського), його статті, окремі згадки в статтях і листах сучасників (І. Ясинського, І. Репіна, М. Коцюбинського, Є. Кузьміна, А. та М. Прахових і ін.). Деякі свідчення подає місцева чернігівська періодика першої половини ХХ ст. як про громадське життя художника, так і про його творчість (їй присвячено немало рядків і в київських журналах). Всі дані надзвичайно розпорошені. Головну роль в реконструкції творчого шляху майстра в умовах майже повної втрати його творів відіграють рідкісні, дешеві, переважно неілюстровані каталоги виставок Санкт-Петербурзького товариства художників та Київського товариства художників, які дозволили виявити (бодай лише назви) близько ста п'ятидесяти невідомих нині творів художника, простежити за його участю у виставках.

Та найголовнішу інформацію про Рашевського — художника дають, звичайно, його твори. Вони розпорошені не менше, ніж писемні матеріали — як по музеях, так і по приватних власниках. Тому ім'я Рашевського зустрічається багатьом людям, які безпосередньо спілкуються з його творами. Однак більшість з них мало знають (а іноді і уяви не мають) про автора. В такій же ситуації (і це не дивно) опинилися працівники небагатьох музеїв України і Росії, які мають твори Рашевського. В Україні таких музеїв шість: три з них — в Чернігові, два — в Києві (НХМУ, НМШ), один — в Миколаєві (МХМ ім.В.Верещагіна). В Росії твори Рашевського є у двох московських музеях: музичної культури ім. Глінки та у філіалі Державного музею Л. Толстого.

Найкраще знають і цінують Рашевського в Чернігові. І хоча саме там сталася загибель його творчої спадщини під час другої світової війни, та найбільше вцілілих творів зберігається в чернігівських музеях: художньому, історичному та літературно-меморіальному музеї М. Коцюбинського. Більшість з них потрапила до музеїв вже після війни як дарунки і закупки, і лише п'ять збереглися з довоєнного історичного музею. Скільки творів налічував він до війни - невідомо, бо старі інвентарні книги втрачені. Відомо лише, що на початку 1920-х р. у двох чернігівських музеях були збірки робіт Рашевського: в музеї поміщицького побуту існувала створена ним портретна галерея видатних діячів Чернігівщини другої половини ХІХ ст., та в музеї українських старожитностей ім. В. Тарновського в 1922 р. була відкрита окрема зала його творів.

Ще в одному музеї були до війни твори Рашевського: Харківська галерея картин Шевченка мала кілька його проектів пам'ятника Кобзарю (більшість з них надійшла в Харків теж з Чернігова - тепер зберігаються в НМШ у Києві).

Якщо в музейному середовищі твори митця вже в основному виявлені, то в людському морі знахідки ще не лише можливі, а й неминучі. Відомі нині приватні власники картин І.Рашевського - це переважно нащадки (не прямі, бо Рашевський помер бездітним), або люди, якимось чином причетні до художника чи його родини.

З усіх творів, які вдалося встановити, вціліла приблизно одна четверта частина - близько п'ятидесяти робіт. Можна припустити, що у війну загинуло найкраще з його доробку (зокрема, ті картини, про які були схвальні відгуки з виставок в «Киевской старине»), отож те, що вже вдалося віднайти, навряд чи дає змогу скласти вичерпну думку про його творчість. Але все ж зібраний матеріал показує, що не все так безнадійно — творчість Рашевського окреслюється досить виразно, а його особистість вимальовується яскраво.

Твори в каталозі розділені на дві групи з хронологічним порядком в кожній: нині існуючі і ті, місцезнаходження яких невідоме. Для існуючих творів подані матеріал, і розміри, нинішнє місце зберігання твору, джерело надходження, бібліографія; для творів, доля яких невідома - ті дані, які вдалося знайти. Назви наводяться в перекладі з російської, розміри — в сантиметрах.

Пошук творів триває, сподіваємось, що в майбутньому каталог розшириться. Автор приносить подяку співробітникам всіх названих музеїв і особливо- хранителю Чернігівського художнього музею Світлані Курач та заступнику директора з наукової роботи цього музею Віктору Величку.

Скорочення:

ГКШ	–	Галерея картин Шевченка, Харків, існувала з 1934 по 1948 р.
ДАЛМР	–	Державний архів літератури і мистецтва Росії, Москва
ДАЧО	–	Державний архів Чернігівської області
НБУ	–	Національна бібліотека України ім.В.І.Вернадського
НМШ	–	Національний музей Т.Шевченка, Київ
МХМ ім.В.Верещагіна	–	Миколаївський художній музей
НХМУ	–	Національний художній музей України, Київ
ОМЗСМ	–	Одеський музей західного і східного мистецтва
ЧЛММК	–	Чернігівський літературно-меморіальний музей-заповідник М.Коцюбинського
ЧІМ ім.В.Тарновського	–	Чернігівський історичний музей
ЧХМ	–	Чернігівський художній музей

Персоналії (власники творів; дарувальники творів музеям; автори спогадів):

1. Варзар Алла Герасимівна (нар. 19 ?) — дочка І.В.Варзар (№ 2). Живе в С-Петербурзі.
2. Варзар Ірина Василівна (1904–1994) — внучата племінниця художника, внучка його сестри Олександри і Василя Варзара. В 1920-х рр. короткий час навчалася в Києві у студії І.Селезньова, відвідувала майстерню М. Бойчука, лекції М. Грушевського. Була членом Спілки художників РРФСР. Графік. Автор спогадів про Чернігів (зокрема, про Рашевського), Київ і ін. Проживала в С-Петербурзі.

3. Варзар Всеволод Дмитрович (?–?) — один з нащадків Василя Варзара, далекий родич художника. Проживав у Москві.

4. Вербицька Віра Миколаївна (?–?) — дочка письменника Миколи Вербицького, дружина Миколи Вороного. Проживала в Чернігові.

5. Горбовець Зіновій Ісакович (1897–1979) — художник -графік, навчався в Чернігівській народній студії (1916–1919), з 1929 р. жив і працював у Москві.

6. Рашевський Іван Федорович (1847–?) — представник другої гілки роду Рашевських, син Федора Павловича Рашевського, чий масток був у с. Роїще. Лікар-окуліст, працював у земських лікарнях Чернігівщини. Проживав у Чернігові.

7. Рашевський Петро Іванович (?–?) — представник другої гілки роду Рашевських, син лікаря Івана Федоровича Рашевського. Проживав у Чернігові.

8. Рашевський Петро Миколайович (?–?) — представник третьої гілки роду Рашевських, цукрозаводчиків. Брат Тетяни Миколаївни Рашевської, другої дружини художника. Проживав у Чернігові, з 1919 р. — в еміграції в Чехії.

9. Рашевський Роман Миколайович (?–?) — представник третьої гілки роду Рашевських, цукрозаводчиків. Його нащадки проживають у Львові.

10. Савич Антоніна Миколаївна (1903–1990) — дочка Миколи Савича, директора чернігівського ремісничого училища. Проживала в Києві .

11. Таубе-Калиновська Софія Володимирівна (?–?) — дочка чернігівського музиканта, скрипача Володимира Калиновського. Проживала у Москві.

12. Рубіна Наталія Олександрівна (нар. 1915) — одна з нащадків Романа Миколайовича Рашевського. Живе у Львові.

13. Рунова Ірина Миколаївна (1903–1990-і) — уроджена Льовшина, прийомна дочка Петра Миколайовича Рашевського від його шлюбу з Калерією Льовшиною - Ржевською. Проживала в м. Чирчик Ташкентської області.

14. Шемаховська Віра Василівна (?–?) — уроджена Рашевська, з другої гілки роду Рашевських. Проживала в Києві.

15. Шкурко Анатолій Никифорович (нар. 1924) — заслужений художник України. Живе в Чернігові.

Каталог творів Івана Рашевського

I. Існуючі твори.

Живопис, графіка

1. **Портрет Миколи Вербицького. 1874.** Пап., олів. 34,6x28,4. У правому нижньому куті підпис і дата: 27.XII.1874 Осняки, нижче: 1901. Нижче віршовані написи М. Вербицького та М. П. Дебогорія-Мокрієвича.

ЧХМ. Надійшов 1984 р. з ЧІМ ім. В. Тарновського, куди був переданий в 1960 р. В. М. Вороною (Чернігів).

2. **Портрет Миколи Вербицького. 1870-і рр.** П., о. 30x40 (полотно обрізане по периметру). ЧІМ ім. В. Тарновського, з довоєнних надходжень. Можливо, надійшов у 1920-і рр. разом з архівом І. Рашевського.

3. **Портрет Василя Варзара. 1879.** П., о. 43x53 (овал).

Музей історії Санкт-Петербурга. Надійшов 1998 р. від А. Г. Варзар (С.-Петербург).

4. **Погост. 1879.** П., о. 52x96.

ЧХМ. Надійшов 1958 р. від В. Д. Варзара (Москва).

5. **Старий млин. 1880-і рр?** П., о. 23x45. Праворуч внизу підпис і дата: 10.U1.1879.

ЧХМ. Надійшов 1985 р. від В. Д. Варзара (Москва).

6. **Портрет Володимира Калиновського. 1880-і рр.** П., о. 43x38 (овал). На звороті на підрамнику напис: «Картина эта принадлежит Софии Владимировне Таубе (портрет ее отца). Кисти Ивана Григорьевича Рашевского». ЧХМ. Надійшов 1986 р. від В. Д. Варзара (Москва).

7. **Два малюнки** (на одному аркуші) в альбомі одеського колекціонера О. Фельдмана. 1889. Пап., туш.

а) **Етюд у Малоросії.** Внизу підпис і дата: Чернігів. 18.10.89.

б) **Невизначений предмет.** Внизу напис: 1889 р. Чернігів. Праворуч напис рукою Рашевського: «Вы должны разгадать этот ребус! Слышите! Не смей сопротивляться!! Вы должны разгадать!!!... (нерозбірливо) спать! Спать. Спать. Вам теперь хорошо, очень хорошо». ДАЛМР.-Ф.1188.-Оп.1.-Од. зб. 5.

8. **Садок вишневий коло хати.** Вітальна адреса Миколі Лисенкові з нагоди 50-літнього ювілею. 1892. Пап., акв. 22,8x16,8. У правому верхньому куті підпис. В лівому верхньому -напис: «Вид Черниговцев Н. В. Лысенку 10 марта 1892 р.» Внизу праворуч напис: «Затихло все...Тільки дівчата та соловейко не затих. Шевченко -Лисенко.»

НХМУ, з довоєнних надходжень (обліковано під назвою «Чернігівці»).

-Каталог виставки, присвяченої Миколі Лисенкові з нагоди 85-ліття з дня його народження і 15-ліття з дня смерті. 1842–1912–1927. – К., 1927 (опубліковано під назвою «Садок вишневий коло хати»).

9. **Німі свідки гетьманської слави. 1894.** П., о. 93x134,5. Праворуч внизу підпис.

1-й варіант - ЧХМ. Надійшов 1985 р. від В. Д. Варзара (Москва).

Існували інші варіанти картини (див. № 70).

-Каталог 1-й виставки Киевского товарищества художественных выставок. 1894;

Величко В. Черниговский художественный музей. Альбом. -К., 1988 .-С.54 (подана репродукція); Русова С. Мої спомини. -К., 1996. -С.47 (згадується картина «Остання розбита гармата»).

10. **Портрет старого чоловіка. 1895.** П., о. 92x69. Ліворуч внизу підпис і дата: 1895. 2.1У. Осняки. На звороті: Сосни.

ЧХМ. Надійшов 1984 р. з ЧІМ ім. В. Тарновського, куди був переданий в 1958 р. П. І. Рашевським (Чернігів).

11. **За піаніно (Портрет невідомої). 1895.** П., о. ?х? Внизу напис: 1895 5 апреля. Осняки. Приватна збірка (Чернігів). Походить з будинку П. І. Рашевського по вул. Лісковицькій в Чернігові.

12. **Пасіка. 1890-і рр?** П., о. ?х? Ліворуч внизу підпис. Приватна збірка (Чернігів). Походить з будинку П. І. Рашевського по вул. Лісковицькій в Чернігові.

13. **Ставок. Осняки. 1890-і рр?** П., о. ?х? Праворуч внизу підпис. Приватна збірка (Чернігів). Походить з будинку П. І. Рашевського по вул. Лісковицькій в Чернігові.

14. **Обкладинка до книги “Байки Леонида Глибова”.** -Видання Олександра Глибова. -Чернігів, 1895. Ліворуч внизу підпис.

-Книга і друкарство на Україні. -К., 1964. -С.167 (подана репродукція).

15. **Тихий вечір. 1896.** П., о. 64x88. Праворуч внизу підпис латинськими літерами: Ivan Rachevsky. 1896. Приватна збірка (Київ).

-Український, російський та західноєвропейський живопис XIX-XX ст. Каталог аукціону. -К., 1997 (подана репродукція).

16. **Обкладинка до книги Бориса Грінченка “Думи кобзарські”.** - К., 1897. Праворуч внизу підпис.

-Грінченко Б. Каталог музея украинских древностей В. Тарновского. -Т.2.-Чернигов, 1900.

17. **Портрет Миколи Вербицького. 1902.** П., о. 62x48. Ліворуч вгорі підпис і дата: 10.Y(?).1902.

ЧІМ ім. В.Тарновського. Надійшов 1960 р. від М. Ф. Антіох-Вербицької (Чернігів).-Журнал “Псовая и ружейная охота”. –1904.-№ 11 (подана репродукція).

18. **Адреса Миколі Лисенкові. 1903.** Пап., акв. 43x22. Посередині напис: «XXXV Славному українському музиці Миколі Лисенкові від Чернігівців.1903”. Внизу підпис.

ЧЛММК.

19. **Хліб насущний (Орач). 1906.** П., о. 80x102. Ліворуч внизу підпис. На звороті напис латинськими літерами: Ivan Rachevsky Le Pain quotidien.

ЧІМ ім. В.Тарновського. Надійшов у 1950-ті рр. від П.А.Тобілевича. (Чернігів?).

-Ілюстрований каталог XIV виставки С-Петербурзького общества художників 1906 (подана репродукція); Шлеев В. Революция 1905-1907 годов и изобразительное искусство.- М.,1981.-Вып.3.

20. **Сьома заповідь. 1907.** П., о. 134x215. Праворуч внизу підпис. 1-й варіант. На звороті наклейка з написом: “Иван Григорьевич Рашевский. Чернигов. “Седьмая заповедь” (Обычай наказания за нарушение супружеской верности в Малороссии).

Цена 2000 руб.”

-Картина репродукована на дореволюційній поштової картці (приватні збірки: Київ. Чернігів, Болшево). На картці напис: «Третьяковская галерея». На запит про походження картини відповіді від галереї не отримано.

НХМУ, з довоєнних надходжень (можливо, картина надійшла з виставки І. Рашевського, В.Галімського та В.Котарбинського, яка була в музеї в 1908 р.). Існував 2-й варіант картини, 1907? (див. № 94). Експонувався на виставці XIV археологічного з'їзду в Чернігові в 1908 р.

-Каталог XV виставки картин С-Петербурзького общества художников. 1907; Шлеев В. Революция 1905–1907 годов и изобразительное искусство. — М.,1981.-Вып.3.-С.19, 123; Забочень М. і ін. Україна в поштової картці. — 2000.

21. **Будиночок в Чернігові. 1909.** П., о. 36x50.Ліворуч внизу підпис і дата: 30.VIII.09. ЧЛММК. Надійшов 1995 р. від А. Г. Варзар (С-Петербург) (вважається зображенням будинку по вулиці Смоленській (нині Шевченка) при старому музеї ім. В.Тарновського, в якому жив І. Рашевський, перебуваючи на посаді директора музею. Однак, це непереконливо, бо пейзаж написаний в 1909 р., а жити в тому будинку Рашевський став з 1912 р. Будинок знищений в роки війни).

22. **Босфор. 1909.** К., о. 9x14,5.

ЧХМ. Надійшов 1984 р. з ЧІМ ім. В. Тарновського, куди був переданий в 1971 р. С.Могилянською. (С-Петербург).

-Каталог XVII виставки картин С-Петербурзького общества художников в Москве. 1909. - 50 руб.

23. **Афіни — темниця Сократа. 1909.** Дер., о. 9x14,5.

ЧХМ. Надійшов 1984 р. з ЧІМ ім. В.Тарновського, куди був переданий в 1981 р. І.Ростовцевою (Чернігів).

-Там же.

24. **В селянській хаті. 1900-і рр?** П., о. 92x133. Ліворуч внизу підпис.

НХМУ. Надійшов 1952 р. від Приходько (Київ?).

- Затенацький Я. Киевский государственный музей украинского искусства. Альбом. - М., 1961 (репродукція); Словник художників України. -К.,1973. – С.94 (репродукція); Студьонова Л. і ін. Майстри образотворчого мистецтва, творчість яких пов'язана з Чернігівщиною. -Чернігів, 1976; Митці України. Енциклопедичний довідник. -К., 1992. - С. 488.

25. **Замглайське болото. 1900-і рр?** П., о. 70x143. Праворуч вгорі авторський напис: “Ивану Рашевскому Иван Рашевский”.

Приватна збірка (Київ). Картина належала Івану Федоровичу Рашевському, була в його будинку на вул. Лісковицькій в Чернігові, згодом перейшла до сина. Назва умовна.

26. **Серпень. 1900-і рр?** П., о. 47x58. Праворуч внизу підпис.

ЧХМ. Надійшов 1984 р. з ЧІМ ім. В. Тарновського, куди був переданий в 1980 р. Л.Білоус (Чернігів).

27. **Нічний пейзаж. Етюд. 1900-і рр?** Виконаний на палітрі. ?х?

Приватна збірка (Львів). Походить з родини Р.М.Рашевського.

28. **Осінній пейзаж. Етюд. 1900-і рр?** П., о. ?х?
Приватна збірка (Львів). Походить з родини Р. М. Рашевського.
29. **Будяки. 1900-і рр?** К., о. 27,5x52,5.
Приватна збірка (Чернігів).
30. **Іллінська церква. 1900-і рр?** К., о. ?х?
Приватна збірка (Чернігів).
31. **Сторожка. 1900-і рр?** К., о. ?х?
Приватна збірка (Чернігів).
32. **Обряд спалювання снопа. 1900-і рр?** П., о. 81x142,5. Праворуч внизу підпис. Приватна збірка (Київ).
33. **Портрет Наталії Миколаївни Калиновської, дружини київського віце-губернатора М. М. Чихачова. 1910-і рр?** П., о. 124x88.
Музей музичної культури ім.Глінки, Москва. Надійшов 1948 р. від С.В.Таубе-Калиновської (Москва).
34. **Портрет Євгена Богословського. 1910.** П., о. 90x100.
Музей музичної культури ім.Глінки, Москва. Надійшов 1957 р. від Є.Александрової (Москва).
-Каталог XVIII виставки картин С-Петербурзького общества художников. 1910.
35. **На балконі (Ірина і Алла Льовшиній-Рашевські на балконі будинку П.М. Рашевського в Чернігові). Етюд. 1910-і рр.** П., о. ?х?
Був у приватній збірці І.М.Рунової (м. Чирчик Ташкентської обл.). Після смерті на початку 1990-х рр. власниці його подальша доля невідома. Походить з родини П. М. Рашевського.
36. **Портрет Миколи? (Михайла?) Рашевського. Етюд. 1910-і рр.** П., о. ?х?
Був у приватній збірці І. М. Рунової (м. Чирчик Ташкентської обл.). Після смерті на початку 1990-х рр. власниці його подальша доля невідома. Походить з родини П. М. Рашевського.
37. **Гілка бузку з метеликом. Етюд. 1910-і рр.** П., о. ?х?
Був у приватній збірці І. М. Рунової (м. Чирчик Ташкентської обл.). Після смерті на початку 1990-х рр. власниці його подальша доля невідома. Походить з родини П. М. Рашевського.
38. **Портрет Калерії Рашевської-Ржевської. Етюд. 1910-і рр.** П., о. ?х?
Був у приватній збірці І.М.Рунової (м.Чирчик Ташкентської обл.). Після смерті на початку 1990-х рр. власниці його подальша доля невідома.Походить з родини П. М. Рашевського.
39. **Портрет Ірини Льовшиної-Рашевської. 1910-і рр.** Пап, олів. ?х?
Був у приватній збірці І.М.Рунової (м. Чирчик Ташкентської обл.). Після смерті на початку 1990-х рр. власниці його подальша доля невідома. Походить з родини П. М. Рашевського.
40. **На веранді (Портрет Олени Балбот-Вербицької). 1900-1912.** П., о. ?х?
Приватна збірка (Чернігів). Походить з родини Вербицьких (Чернігів).
41. **Портрет Єлизавети Тимівни Рашевської, матері дружини художника. 1912-1914?** П., о. 90x68. Праворуч вгорі підпис.
ЧХМ. Надійшов 1984 р. як "Портрет невідомої" з ЧІМ ім. В. Тарновського, куди був переданий в 1958 р. П. І. Рашевським. Атрибутований на підставі свідчення старожила Чернігова В.Шемаховської.

42. **Портрет сестри дружини художника. 1912-1914?** П., о. 88x68. Праворуч вгорі підпис. ЧХМ. Надійшов 1984 р. як "Портрет невідомої" з ЧІМ ім. В. Тарновського, куди був переданий в 1967 р. З. Петусь (Чернігів). Атрибутований на підставі свідчення старожила Чернігова В.Шемаховської.

43. **Купальниця. 1910-і рр?** П., о. 117x80. Праворуч внизу підпис латинськими літерами: Ivan Rachevsky.

МХМ ім.В.Верещагіна. Надійшов 1952 р. з ОМЗСМ (на запит в цей музей про час і джерело її надходження відповіді не отримано, була там в 1949 р.).

- Николаевский государственный художественный музей им.В.Верещагина. Каталог. Выпуск 1. -Николаев, 1997.-С. 63.

44. **Оголена. Етюд до картини "Купальниця".1910-і рр?** К., о. 29x21. Праворуч внизу ініціали.

Приватна збірка (Київ).

45. **На околиці Остра.1910-і рр?** П., о. 40x50. Праворуч внизу підпис.

ЧЛММК. Надійшов з ЧІМ ім.В.Тарновського (до 1950-х рр.) на тимчасове зберігання, а з 1979 р. переведений на постійне. Існує авторський варіант картини (див. № 49).

- Державний літературно-меморіальний музей М. М. Коцюбинського. Путівник,- К.,1959.-С.12.

46. **Портрет Михайла Коцюбинського. 1910-1919?** Дикт, о. 100x79 (виконаний за фотографією Утевського 1910 р.?).

ЧЛММК. Надійшов 1961 р. з ЧІМ ім.В.Тарновського. Можливо, 1919 р. знаходився в музеї поміщицького побуту в галереї видатних діячів Чернігівщини (в будинку графа Милорадовича по вул. Петроградській, 12 – нині вул. О. Молодчого).

Відділ рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім.М.Рильського НАНУ. -Фонд Ернста, 13-5, 364.

47. **Портрет Сергія Волконського. До 1919 р?** П., о. 77x57 (виконаний за фотографією 1861 р.).

Філіал Державного музею Л.Толстого (Москва). Надійшов до 1988 р. з Центрального музею революції (С-Петербург), куди був переданий в 1930-і рр. невідомою особою. Можливо, в 1919 р. знаходився в музеї поміщицького побуту в Чернігові в галереї видатних діячів Чернігівщини. В галерею міг бути включений на тій підставі, що Волконський після повернення із заслання жив в селі Вороньки на Чернігівщині, де і похований.

48. **Портрет Льва Толстого. До 1919 р?** Дикт, олів. ?x? (овал).

Приватна збірка (Чернігів).

49. **Руїни Юр'євої божниці. 1920.** К., о. 15x25. Ліворуч внизу підпис. На звороті напис: «Развалины Юрьевой божницы в селе Старгородке возле г. Остра Черниговской губернии до реставрации. Копия с эскиза, писанного И. Г. Рашевским с натуры. Копия эта писана им же, но реки у подножия обрывает в действительности нет. Август 1920. Валентину Андреевичу Шустовскому от товарища... тому же... И. Рашевский.» (Можливо, слід читати «...Шугаевскому»). Доля оригіналу невідома, можливо, ним послужив пейзаж «На околиці Остра» (див. № 45).

Приватна збірка (Київ). Пейзаж до війни був подарований нинішньому власнику актрисою Л. Лісною в Седневі.

50. **Вальдшнеп.**

Приватна збірка (Київ).

Скульптура

51. **Поприщин. 1892.** Дер., віск. 70x29.

Приватна збірка (Київ). Надійшла від Собкевича А., який купив її в 1933 р. через комісійний магазин у Києві від Прахової.

- Z. Виставка картин киевских художников//Киевская старина. –1892.-Февраль; Словник художників України.- К., 1973; Студьонова Л. і ін. Майстри образотворчого мистецтва, творчість яких пов'язана з Чернігівщиною. - Чернігів, 1976; Митці України. Енциклопедичний довідник. - К., 1992.-С.488.

52. Смерть і молода дівчина (Дівчина в обіймах смерті). 1898. Мармур, бронза. 46x18. ЧХМ. Надійшла 1984 р. з ЧІМ ім. В. Тарновського, перебувала у зібранні Музею українських старожитностей ім. В. Тарновського.

-Каталог 1-й народной выставки картин С-Петербургского общества художников. 1898; Кузьмин Е. Из Киева (о художественном салоне) // Искусство и художественная промышленность.-Спб., 1900. -№ 20, май.

53. Проект пам'ятника Т. Шевченкові під девізом “Перебендя”. 1911. 1-й варіант. Дер., віск. 590x268x268.

НМШ (облікований як робота невідомого автора). Проект удостоєний заохочувальної премії на конкурсі в Києві в 1911 р. З конкурса переданий на зберігання до Всеукраїнського історичного музею ім. Т.Шевченка. Подальший шлях невідомий, а в 1948 р. надійшов з ГКШ. 1911 р. Рашевський І. виконав картину “Русалка” (див.№ 151), композиція якої ідентична одному з рельєфів на постаменті проекта.

-Пояснювальна записка Рашевського до проекту пам'ятника під девізом “Перебендя”//Дело Киевской городской управы по конкурсу на проект памятника Шевченко. -Відділ рукописів НБУ. - 11–28663. - Арк. 341–343; 11–28700. - Арк. 121,122; Німенко А. Пам'ятники Шевченкові.-К., 1964.-С.13; Шевченко Т. в епістолярії відділу рукописів ЦНБ АН УРСР. – К., 1966. – С.354; Державний музей Т.Г.Шевченка. Каталог фондів. – К., 1967. – С. 163; Владич Л. Монументальна пропаганда на Україні в 1918–1922 роках. За лєнінським планом.-К., 1969.-С.38.

54. Проект пам'ятника Шевченкові під девізом “Перебендя”. 1911? 2-й варіант. Дер. віск. 590x268x268.

НМШ. Надійшов 1948 р. з ГКШ, куди був переданий, можливо, з ЧІМу. В інвентарній книзі ГКШ датується 1919 р. Можливо, був виконаний до 1-го конкурсу в Чернігові, оголошеному в 1919 р.

-Державний музей Т.Г.Шевченка. Каталог фондів. -К.,1967.-С.165; Владич Л. Монументальна пропаганда на Україні в 1918-1922 роках. За лєнінським планом. -К., 1969.-С.38.

55. Проект пам'ятника Т. Шевченкові. 1920. Дер., віск. 653x290x290. На постаменті до реставрації був підпис і дата: 1920.

НМШ. Надійшов 1948 р. з ГКШ, куди був переданий, можливо, з ЧІМу. Напевно, був виконаний до 1-го конкурсу в Чернігові, оголошеному в 1919 р.

-Державний музей Т.Г.Шевченка. Каталог фондів -К.,1967.-С.765; Історія українського мистецтва. -Т. 5.-К.,1967.-С.42; Владич Л. Монументальна пропаганда на Україні в 1918–1922 роках. За лєнінським планом.-К., 1969.-С.38; Шевченківський словник. -Т.2.- К., 1977; Белічко Ю. Українське мистецтво періоду громадянської війни.- К., 1980.-С.12.

56. Проект пам'ятника Т.Шевченкові під девізом “Вінок”. 1921? Дер., віск. 785x545x545.

НМШ. Надійшов 1948 р. з ГКШ, куди був переданий в 1934 р. з ЧІМу. В інвентарній книзі ГКШ датується 1921 р. Можливо, був виконаний до 2-го конкурсу в Чернігові, оголошеному в 1921 р.

-Державний музей Т.Г.Шевченка. Каталог фондів. -К., 1967.-С.165; Історія українського мистецтва. -Т.5. -К.,1967.-С.42; Шевченківський словник.-Т.2.-К., 1957; Владич Л. Монументальна пропаганда на Україні в 1918–1922 роках. За лєнінським планом.-К., 1969.-С. 38; Белічко Ю. Українське мистецтво періоду громадянської війни. -К., 1980. –С.12.

57. Проект пам'ятника Т.Г.Шевченкові. 1921. Дер., віск. 430x162x164. На постаменті підпис і дата: 1921.

НМШ. Надійшов з ГКШ, куди був переданий, можливо, з ЧІМу. Був виконаний до 2-го конкурсу в Чернігові, оголошеному в 1921 р. Саме цей проект, напевне, був затверджений для встановлення в Чернігові.

-Німенко А. Пам'ятники Шевченкові.-К., 1964. -С.36 (подана репродукція); Державний музей Т.Г.Шевченка. Каталог фондів. -К., 1967.-С.42; Владич Л. Монументальна пропаганда на Україні в 1918-1922 роках. За ленінським планом.-К., 1969.-С.38; Шевченківський словник. -Т.2. -К.,1977; Белічко Ю. Українське мистецтво періоду громадянської війни. -К., 1980. - С.12.

II. Твори, місцезнаходження яких не встановлене (відомі за каталогами, публікаціями, спогадами).

Живопис, графіка.

58. Жито.1883.

-Булгаков Ф. Наши художники на Академических выставках последнего 25-летия. - Т.2.-Спб., 1890.

59. Сімейне щастя.1884.

-Там само.

60. В житі. 1886.

-Там само; Булгаков Ф. Иллюстрированный обзор выставки Академии художеств. - Спб.,1886.

61. По ріці Десні. 1889.

-Булгаков Ф. Наши художники на Академических выставках последнего 25-летия. - Т.2. - Спб., 1890; - Булгаков Ф. Альбом Академической выставки 1889 года. - Спб., 1889; Словник художників України. - К., 1973. - С.194 (репродукція); Студьонова Л. і ін. Майстри образотворчого мистецтва, творчість яких пов'язана з Чернігівщиною. -Чернігів, 1976; Митці України. Енциклопедичний довідник. - К., 1992.-С.488.

62. За піаніно. 1891.

-Каталог 1-й выставки картин С-Петербургского общества художников в Москве. - М., 1891; Каталог 2-й выставки картин С-Петербургского общества художников в Москве. - М., 1893.

63. За монастирською стіною. 1891.

-Там само.

64. Десна. 1892.

-Выставка картин киевских художников//Киевская старина. - 1892. - Февраль; Словник художників України. - К., 1973; Студьонова Л. і ін. Майстри образотворчого мистецтва, творчість яких пов'язана з Чернігівщиною. - Чернігів, 1976; Митці України. Енциклопедичний довідник. - К., 1992. - С.488.

65. До іспиту. 1892.

-Каталог 2-й выставки картин С-Петербургского общества художников в Москве.- М.,1893; Словник художників України. - К., 1973; Студьонова Л. і ін. Майстри образотворчого мистецтва, творчість яких пов'язана з Чернігівщиною. - Чернігів, 1976; Митці України. Енциклопедичний довідник. - К., 1992.-С.488.

66. Ставок в саду. 1892.

-Каталог 2-й выставки картин С-Петербургского общества художников в Москве.- М.,1893; Словник художників України.- К.,1973; Студьонова Л. і ін. Майстри образотворчого мистецтва, творчість яких пов'язана з Чернігівщиною. - Чернігів, 1976; Митці України. Енциклопедичний довідник. - К., 1992.-С.488.

67. Десна. 1894.

- Каталог 1-й выставки Киевского товарищества художественных выставок.-К., 1894.

- 68. Наливається жито. 1894.**
-Там само.
- 69. Серед полів. 1894.**
- Каталог V виставки Южнорусского общества художников. -Одесса,1894.
- 70. Чернігівські вали. 1894?** Було зображено Чернігівський Вал з гарматами. Можливо, один з варіантів картини “Німі свідки гетьманської слави” (див. № 9).
-Русова С. Мої спомини.-К., 1996.-С. 47; W. Виставка картин Киевских художников //Киевская старина. - 1889. - Апрель-июль. - С.203 (описана картина з чотирма гарматами).
- 71. Христос? Євангельський сюжет? 1895.**
-3 листа І.Рєпіна І.Рашевському 1895 р. -ЧІМ ім. В. Тарновського.- № АЛ-147.
- 72. Околиця села взимку.1895.**
-Там само.
- 73. Печера св. Феодосія Углицького в Чернігівському соборі (Спасо-Преображенському - авт.). 1897.**
-Каталог V виставки картин С-Петербурзького общества художников в Москві.- М.,1897; Каталог 1-й народної виставки картин С-Петербурзького общества художников.-Спб.,1898.
- 74. На Спаса. 1898.**
-Каталог 1-й народної виставки картин С-Петербурзького общества художников.- Спб.,1898; Словник художників України.- К.,1973; Студьонова Л. і ін. Майстри образотворчого мистецтва, творчість яких пов'язана з Чернігівщиною. - Чернігів, 1976; Митці України. Енциклопедичний довідник. - К., 1992.-С.488.
- 75. Зірвалось. 1899.**
-Каталог Весенней виставки Императорской Академии художеств.-Спб., 1899; Рєпин и Украина. Письма деятелей украинской культуры и искусства к Рєпину (1896-1927). - К.,1962.-С.158.
- 76. Кустар. 1899.**
-Там само.
- 77. Бувалий.1899.**
-Там само.
- 78. Поросятко.1901.**
-Каталог 2-й народної виставки картин С-Петербурзького общества художников. – Спб., 1901.
- 79. Чернігівська соха. 1901.**
-Там само.
- 80. Філософ. 1901.**
-Там само.
- 81. Під абажуром. 1901.**
-Там само.
- 82. Скінчено, настав час (Євангеліє від Марка, гл. 14, в. 41,43:”Вы еще спите и поживаете? Кончено, пришел час, вот, предается сын человеческий в руки грешников...”). 1901.**
-Там само.
- 83. Зимовий ранок. 1904.**
-Каталог XII виставки картин С-Петербурзького общества художников. – Спб., 1904.

84. **Портрет Івана Яковича Дуніна-Борковського. 1904.**
-За спогадами А. М. Савич. Портрет був виконаний на замовлення її батька, очевидно, за фотографією, бо І. Я. Дунін-Борковський помер в 1902 р. Портрет загинув в роки війни.
85. **Р.К.М.0.0. № 754 на болоті Замглай. 1905.**
-Каталог XIII виставки картин С-Петербурзького общества художників. – Спб., 1905 (назва розшифровується: Родословная книга Московського общества охоти № 754...).
86. **Status guo. 1905.**
-Там само.
87. **Захворів. 1905.**
-Там само.
88. **В гущавині. 1906.**
-Иллюстрированный каталог XIV виставки картин С-Петербурзького общества художників.-Спб., 1906. -300 руб.
89. **Його вже нема. 1906.**
-Там само. - 500 руб.; Картина репродукована на дореволюційній поштової картці, приватна збірка (Київ).
90. **Весняні гості. 1906.**
-Там само (подана репродукція). - 500 руб.
91. **На Україні. 1906.**
-Шлеев В. Революция 1905–1907 годов и изобразительное искусство. -М., 1981. - Вып. 3. - С.19.
92. **Гетьман Мазепа** (Гетьман пишет к запорожцам, убеждая их пристать к нему “ради защиты от Москвы, которая нашим людям чиня немалые кривды и здырства и знушения, пожаловати и зграбовати и в Московщину загнати в вечное тяжкое неключимое мучительство тшится” (Архив Иностранных дел 1708 № 91 по Костомарову). **1907.**
-Каталог XV виставки картин С-Петербурзького общества художників.-Спб.,1907.-2000 руб.
93. **В нору. 1907.**
-Там само.-500 руб.
94. **Сьома заповідь. 1907?** 2-й варіант (див. № 20).
-Репродукована на дореволюційній поштової картці (приватна колекція, Болшево) //Забочень М. і ін. Україна в поштової картці. – 2000.
95. **Село спить. 1908.**
-Каталог XVI виставки картин С-Петербурзького общества художників. - Спб., 1908.-400 руб.
96. **Константинополь - Софія і старий Сераль. 1909.**
-Каталог XVII виставки картин С-Петербурзького общества художників в Москве.-М.,1909.-150руб.
97. **Константинополь - Галата. 1909.**
-Там само.-50 руб.
98. **Біля берегів острова Кріта. 1909.**
-Там само.-50 руб.
99. **На Чорному морі. 1909.**
-Там само.

100. **Бухарський єврей. 1909.**
-Там само. - 30 руб.
101. **В Архіпелазі перед штормом. 1909.**
-Там само. - 30 руб.
102. **Афіни-Парфенон. 1909.**
-Там само. - 50 руб.
103. **Острів Саламін. 1909.**
-Там само. - 100 руб.
104. **Vil Cordelio поблизу Смірни. 1909.**
-Там само. - 100 руб.
105. **Нове Фалеро поблизу Афін. 1909.**
- Там само. - 150 руб.
106. **Старе Фалеро поблизу Афін. 1909.**
-Там само. - 100 руб.
107. **Єгипет -Завіт Абу Мессаліям поблизу пірамід Абуссера. 1909.**
-Там само. - 100руб.
108. **Сфінкс поблизу Каїра. 1909.**
-Там само. - 150 руб.
109. **Зрошення полів в Єгипті. 1909.**
-Там само. - 100 руб.
110. **Голівка сфінкса із Гізе. 1909.**
-Там само. - 50 руб.
111. **Фалеро, передмістя Афін. 1909.**
-Там само. - 100 руб.
112. **Мечеть поблизу пірамід Заккара. 1909.**
-Там само. - 50 руб.
113. **Каїрський музей. Корова, знайдена в Луксорі в 1905 році. 1909.**
-Там само.
114. **Хутір Є.І.Малявко в Чернігівському повіті. 1909.**
-Там само. - 100 руб.
115. **На ріці.1909.**
-Там само. - 100 руб.
116. **На озері поблизу Чернігова. 1909.**
-Там само. - 100 руб.
117. **Гроза.**
-Там само. - 100 руб.
118. **Одарка. 1909.**
-Там само. - 100 руб.
119. **Портрет А.А.Яцкевича. 1909.**
-Там само.
120. **Портрет Олександра (О.Я.Брюсов). 1909.**
-Там само. - 100 руб.

121. **Рано вранці. 1909.**
-Там само. - 100 руб.
122. **За водою. 1909.**
-Там само. - 150 руб.
123. **На Україні. 1909.**
-Там само. - 150 руб.
124. **В молодому саду. 1909.**
-Там само. - 100 руб.
125. **В старому саду. 1909.**
-Там само. - 100 руб.
126. **Лелека на полюванні. 1909.**
-Там само. - 50 руб.
127. **Позбувся. 1909.**
-Там само. - 50 руб.
128. **В нору.1909.**
-Там само. - 50 руб.
129. **На облаві. 1909.**
-Там само. - 50 руб.
130. **Весняний гість. 1909.**
-Там само. - 50 руб.
131. **Болото Замглай. 1909.**
-Там само. - 50 руб.
132. **Чапля. 1909.**
-Там само. - 50 руб.
133. **Відпочинок на болоті. 1909.**
-Там само. - 50 руб.
134. **Літо минуло. 1909.**
-Там само. - 50 руб.
135. **Капуста. 1909.**
-Там само. - 50 руб.
136. **Збирання сіна. 1909.**
-Там само. - 50 руб.
137. **Відпочинок. 1909.**
-Там само. - 50 руб.
138. **Пісня солов'я. 1909.**
-Там само. - 30 руб.
139. **Чернігів, Сіверянська вулиця. 1909.**
-Там само. - 30 руб.
140. **Чорна річка на Замглаї. 1909.**
-Там само. - 50 руб.
141. **Після бурі (село Осняки). 1909.**
-Там само. - 30 руб.

142. Малявчин хутір. 1909.

-Там само. - 100 руб.

143. Цікавий.1910-і рр?

-Картина репродукована на дореволюційній поштової картці (приватна збірка, Болшево)/Забочень М. і ін. Україна в поштової картці. – 2000.

144. Пойнтер на стойці. 1910-і рр.?

-Картина зберігається в копії невідомого автора (приватна збірка, Чернігів).

145. На болоті. 1910-і рр.?

-Картина репродукована на дореволюційній поштової картці (приватна збірка, Чернігів).

146. Луг на Замглаї.1910-і рр.?

- За спогадами В. В. Шемаховської.

147. Портрет Надії Миколаївни Константинович, першої дружини П. М. Рашевського (в повний ріст, біля піаніно). 1910-і рр.?

-3 листа І. М. Рунової.

148. Снігурі. 1910-і рр?

-За спогадами А. М. Савич, етюд був подарований художником її сестрі Міррі. Загинув в роки війни.

149. Один тому час, що батько в плахті (“Свадебный обычай в Малороссии - выкуп тещи”). 1910.

-Каталог XVII виставки картин С-Петербурзького общества художников в Москві. - М., 1910.

150. Влітку. 1911.

-Иллюстрированный каталог XIX виставки картин Петербургского общества художников в Москві. -М., 1911 (репродукція). З листа І. М. Рунової відомо, що на картині зображена дружина художника Тетяна Миколаївна, яка несе на спині Аллу Льовшину-Рашевську. В 1919 р. картина знаходилася в Музеї українських старожитностей ім. В.Тарновського в Чернігові.

151. Русалка. 1911.

-Там само (репродукція).Композиція картини ідентична рельєфу «Утоплена» на проєктах пам'ятника Т.Г.Шевченкові 1911 та 1919? рр. (див. № 53).

152. Портрет К. Рашевської. 1912.

-Иллюстрированный каталог XX виставки картин С-Петербурзького общества художников в Москві. - М., 1912 (репродукція). Зображена, очевидно, Калерія Рашевська-Ржевська, дружина П. М. Рашевського.

153. Портрет Калерії П. 1912.

-Там само.

154. Тетяна. 1912.

-Там само. Очевидно, портрет другої дружини художника.

155. Наша класна дама. 1912.

-Там само.

156. На березі Десни. 1912.

-Там само.

157. Князь Пічхадзе. 1912.

-Там само.

158. **Етюд «Могила М. Коцюбинського» 1913.**
-Був на виставці, присвяченій 15-літтю з дня смерті М.Коцюбинського.
159. **Портрет Тетяни Миколаївни Рашевської в шляпі біля піаніно. 1912-1914?**
-Існує фотографія з нього (приватна збірка, Львів).
160. **Чи немає суперника (кози). 1913.**
-Каталог ХХІ виставки картин С-Петербурзького общества художників в Москві. - М., 1913.
161. **Вранішня тяга (вальдшнепи). 1913.**
-Там само.
162. **Перші чайки.1914.**
-Каталог ХХІІ виставки картин С-Петербурзького общества художників в Москві. -М.,1914.
163. **Урок. 1914.**
-Там само.
164. **Екзамени. 1915.**
-Каталог ХХІІІ виставки картин Петроградського общества художників в Москві. - М., 1915.
165. **Покинутий куточок. 1915.**
-Там само.
166. **Забави. 1917.**
-Каталог ХХV виставки картин Петроградського общества художників в Москві. - М., 1917.
167. **Nature morte. 1917.**
-Там само; журнал «Столиця и усадьба». –1917.- № 7, 80 (репродукція).
168. **На лугах Десни. 1917.**
-Каталог ХХV виставки картин Петроградського общества художників в Москві. - М., 1917.
169. **Свобода. 1917.**
-За спогадами І.В.Варзар.
170. **Череп, свічка і кинджал. 1917.**
-За спогадами І.В. Варзар.
171. **Снігурі на балконі.1910-і рр.**
-За спогадами І. М. Рунової, етюд був подарований їй художником.
172. **Портрет Ірини Рунової за в'язанням. 1910-і рр.**
- За спогадами І.М. Рунової.
173. **Портрет Романа Миколайовича Рашевського в фесці.1910-і рр?**
-За спогадами Н.О. Рубіної.
174. **Краєвид.1910-і рр?** Фанера, о. 21x29.
-Із запису в інвентарній книзі НХМУ за 1926-1935 рр., № 1105. Пейзаж зник в роки війни.
175. **Пісня. 1910-і рр?**
-Знаходилась до війни в музеї ім. В.Тарновського в Чернігові. За спогадами А. Н. Шкурка.
176. **Кабани в лісі. 1910-і рр?**

-Знаходилась до війни в музеї ім. В.Тарновського в Чернігові. За спогадами А. Н. Шкурка.

177. **Покарання нареченої.** -Знаходилась в етнографічному музеї (Чернігів). За спогадами І. Горбовця (архів ЧХМ, Варх-1410).

178. **Зимовий пейзаж з селянином на снях.**

-Знаходився до революції у вітрині мануфактурного магазину Соколова в Чернігові. За спогадами І.Горбовця (архів ЧХМ.-Варх-1410).

179. **Портрет Мазепи.**

-Знаходився при вході в музей ім. В.Тарновського. За спогадами І. Горбовця (архів ЧХМ.- Варх-1410).

180. **Галерея портретів видатних діячів Чернігівщини,** що знаходилася в музеї поміщицького побуту в Чернігові.

-Відділ рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклору та етнології ім. М. Рильського НАНУ. - Фонд Ернста. Ф., 13-5/364.

181. **Портрети державних та міських представників влади,** що знаходилися в міській управі, губернському земстві і в концертному залі Дворянського зібрання в Чернігові.

-За спогадами І. Горбовця (архів ЧХМ.-Варх-1410).

182. **Портрети революціонерів (Маркс, Гюго та ще бл. 20 портретів)** та представників радянської влади, що розглядалися закупівельною комісією Чернігівської губнаросвіти.

-ДАЧО.-Ф.Р.-593.-Оп.1.

Скульптура.

183. **Бюст Страхової. 1885.**

-Булгаков Ф. Наши художники на Академических выставках последнего 25-летия. - Т.2. -Спб.,1890.

184. **Бюст музиканта Е.Длуського. 1889.**Гіпс.

-Там само; Булгаков Ф. Альбом Академической выставки 1889 года.-Спб.,1889 (репродукція); Словник художників України.- К.,1973; Студьонова Л. і ін. Майстри образотворчого мистецтва, творчість яких пов'язана з Чернігівщиною. -Чернігів, 1976; Митці України. Енциклопедичний довідник. - К., 1992.-С.488.

185. **Портрет Г. Р. Милорадович.1891.**Гіпс.

-Каталог выставки Императорской Академии художеств.-Спб.,1891 (барельєф).

186. **Портрет. 1898.** Бронза.

-Каталог 1-й народной выставки С-Петербургского общества художников. -Спб., 1898.

187. **Староста перед начальством. 1904.**

-Каталог XII выставки картин С-Петербургского общества художников.- Спб., 1904.

188. **Іуда на Голгофі. 1908.**

-Чернігівський просвітянин (Коцюбинський М.). Вистава Чернігівської «Просвіти»// М.Коцюбинський. Твори в 2-х томах.-Т.2. -К., 1988.

189. **Бюст Тетяни Р. 1912.** Очевидно, портрет дружини.

-Иллюстрированный каталог XX выставки С-Петербургского общества художников в Москве. - М., 1912 (репродукція).

Театральні роботи.

1. **Декорації до спектаклю «Назар Стодоля». 189?.** Чернігівський театр.

Статті.

1. Заметки об искусстве (**Судковский. Посмертная выставка его картин. Выставка Айвазовского**)//Северный вестник.-1886.-№ 2.-С.261.

2. Заметки об искусстве (**Наша критика. Школы в живописи. Выставки. Передвижная выставка**)//Северный вестник.-1886.- № 3.-С. 218.

3. Заметки об искусстве (**Мероприятия Академии художеств. Спрос на художественные произведения. Академическая выставка. Скульптурная выставка Лансере и Обера и скульптор Позен. Акварельная выставка. Выставка картин К. Маковского**) // Северный вестник. - 1886. - № 5.

Відомо, що Рашевський публікував також музикознавчі та театрознавчі статті, які автору дослідження поки що знайти не вдалося. Існує ще декілька творів, чия належність пензлю Рашевського І. викликає сумнів. Зокрема:

1. Пейзаж з будівлею. 1900-і рр? П., о. ?х?

ЧХМ, на тимчасовому збереженні від приватного власника (Москва). Манера живопису відмінна від інших творів І.Рашевського.

2. Побачення. 1900-і рр? П., о. ?х?

ЧІМ ім. В.Тарновського. Надійшов в 1925 р. у складі колекцій ІІІ-го Радянського музею (Чернігів).

3. Кілька етюдів у приватній колекції (Львів).

В НХМУ зберігається портрет Рашевського І. роботи М. Жука. Є дані, що портрети Рашевського І. писали І. Рєпін (був у музеї В. Тарновського) та А.Маневич.

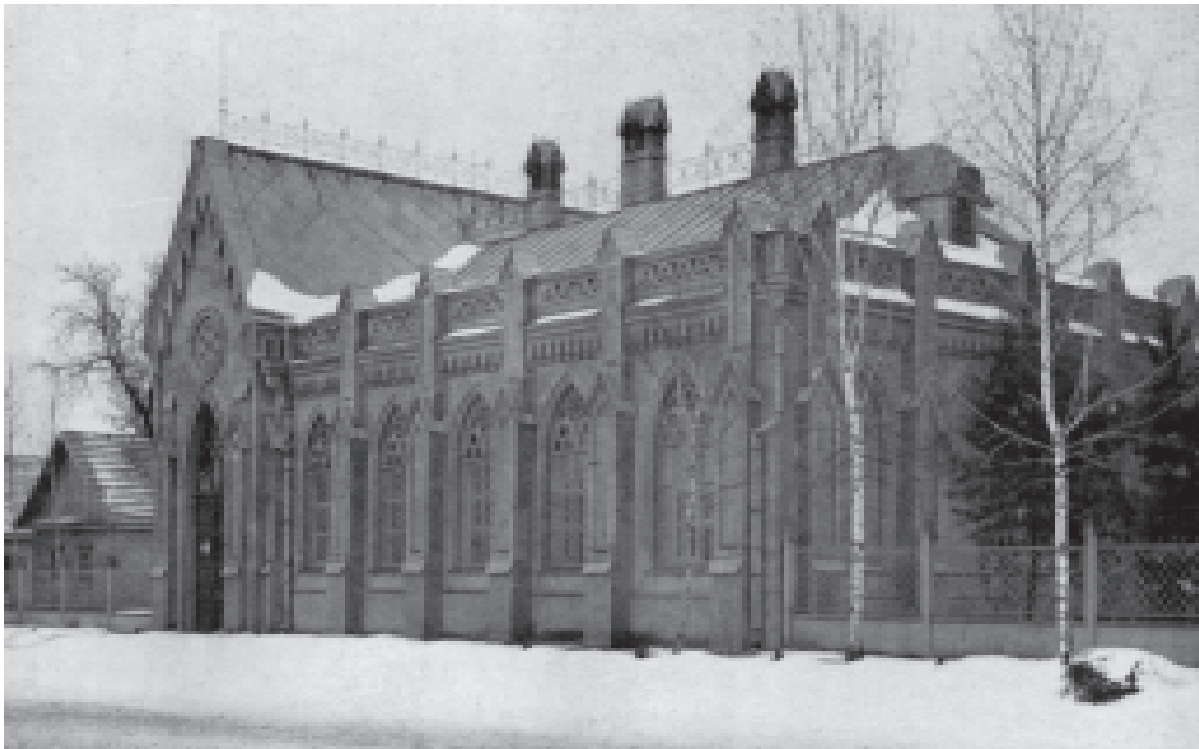
---

¹ Белікова Г. Иван Рашевський - відомий і невідомий//Сіверянський літопис.-1999.-№ 1.

Родина Могілянських і Музей українських старожитностей ім. В.В. Тарновського

Музей українських старожитностей ім. В.В.Тарновського, його цінні та рідкісні колекції викликали зацікавленість, інтерес у багатьох дослідників української історії та культури, музезнавців. Серед тих, хто вивчав музейні колекції, пропагував діяльність цього музейного закладу були й представники родини Могілянських.

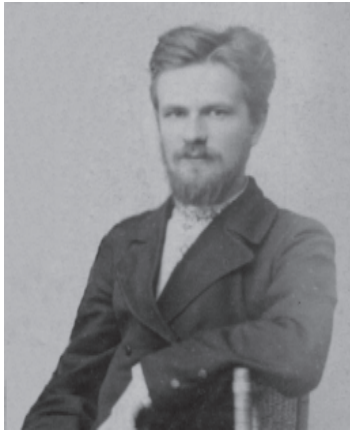
На початку 1915 р. вийшов з друку черговий номер (випуск III-IV за 1914р.) журналу “Живая старина”*, заснованого етнографічним відділенням Російського географічного товариства. В журналі в рубриці “Русские этнографические музеи и собрания” було вміщено статтю “Музей украинских древностей В.В.Тарновского Черниговского губернского земства”. Вона знайомила читачів з історією створення музейної колекції, її складом, а також вперше аналізувала діяльність музею з часу його відкриття у 1902 р., але більш докладно з 1910 по 1913 р. Наводились цифри – витрати земства на утримання музею, кількість відвідувачів. Стаття була надрукована на 14-ти сторінках, ілюстрована фотографіями, серед яких – фото засновника музею, музейної будівлі, фрагментів експозиції. Акцентувалась увага й на тому, “... как исполняет в условиях его современного положения Черниговский музей свою культурную задачу” та робився висновок – “значение Черниговского Музея В.В.Тарновского для лиц, интересующихся прошлым края или даже для желающих бегло ознакомиться с историей Малороссии и её деятелями, будет понято само собою”.¹

Музей відкривав нові горизонти і можливості для ґрунтовної наукової праці. “Отчет за 1911 год говорит нам, что в этом году для занятий Музей посетило 40 лиц, причем число их посещений равняется 226, т.е. более 5 посещений на каждое отдельное лицо. Лица, работавшие в музее, занимались копированием портретов, фотографированием портретов, рисунков и предметов, пользовались рукописями и библиотекой... В отчете 1912г. ... перечислен ряд лиц, занимавшихся в Музее; за 1913 год также упоминается о ряде работ,

произведенных в стенах Музея разными лицами. Очевидно, Музей удовлетворяет по мере возможности большой и насущной потребности.”² Прогнозувалось, що Музей не втратить свого значення і в майбутньому, навпаки, “сюда непременно придут за материалами и будущие историки и бытописатели – художники, этнографы и художники для собирания нужных им материалов и для разъяснения стоящих у них на очереди вопросов”.³

Автор статті – справжній фахівець музейної справи, працівник столичних музеїв, чернігівець Микола Михайлович Могілянський. Його батько – Михайло Якович, дійсний статський радник, останні роки життя (до 1894р.) товариш голови Чернігівського окружного суду. В родині Могілянських було шестеро дітей. Найобдарованіші серед них - два старших сина – Микола і Михайло. Імена обох ще повністю не повернуті із забуття.

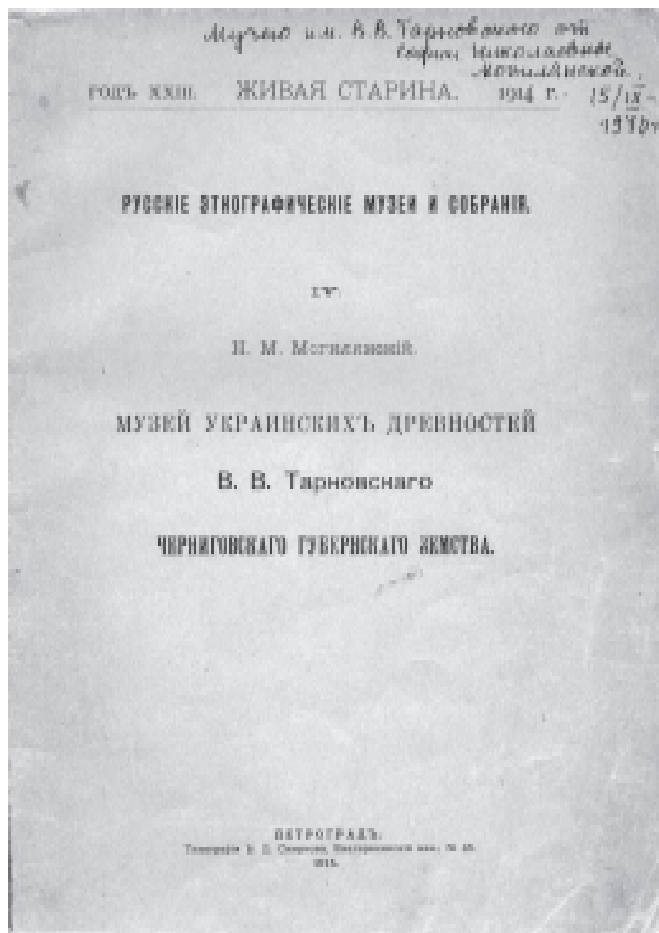
Михайло Могілянський.
Фото 1917 р.

Микола Михайлович Могілянський (1871–1933), професор - антрополог. Народився в Чернігові. Навчався в чернігівській гімназії та на природничому відділенні фізико-математичного факультету Санкт-Петербурзького університету. Вдосконалював свої знання в Парижі, в Антропологічному інституті. Повернувшись до Петербурга, працював зберігачем Музею антропології Академії Наук. З 1909р. завідував етнографічним відділенням імператорського музею ім. Олександра III, викладав у ряді столичних вузів.⁴ В 1916р. нагороджений орденом Почесного Легіону.⁵ Бурхливі події 1917 р. кардинально змінили сферу його діяльності. Він активно зайнявся політикою. У травні 1918 р. при гетьмані Скоропадському Миколу Могілянського призначено товаришем (заступником) державного секретаря. “... с половины мая до половины октября почти непрерывно просидел в заседаниях

Совета Министров”, - такий запис зробив він у своєму щоденнику.⁶ Останні роки Микола Михайлович жив в еміграції, спочатку в Парижі, згодом у Празі, де професорствував у Російському університеті.

В бібліотеці Чернігівського історичного музею ім. В. В.Тарновського зберігається стаття М.М.Могілянського з журналу “Живая старина”, що була видана окремою брошурою за розпорядженням Російського географічного товариства в 1915 р. Брошура - з дарчим написом доньки – Софії Миколаївни Могілянської, зробленим 15 вересня 1970 р. На жаль, інших матеріалів М.М.Могілянського в музеї не має.

Його брат – Михайло Михайлович Могілянський (1873-1942), також неординарна особистість. Юрист за фахом, громадський та земський діяч, літературознавець, перекладач, письменник, родоначальник літературної родини Могілянських. Постійний автор “Нового енциклопедичного словника” Брокгауза і Ефрона. Тут вміщено його статті про діячів української культури. Впродовж майже 10 років (1923-1933) очолював комісію для складання Біографічного словника діячів України при Українській Академії Наук.

На початку ХХ ст. Михайло Михайлович неодноразово працював над матеріалами, що зберігалися у відділі рукописів та в Шевченківському відділі музею ім.В.В.Тарновського. В листі до М.М.Коцюбинського від 5 липня 1910 р. він писав: “У меня опять будет продолжительная работа в музее Тарновского (я затеваю издание дневника Шевченко полностью)...”⁷ В 20-ті роки ХХ ст. Михайло Могилянський досліджував у музеї ім.В.В.Тарновського листи Винниченка, Стефаника, Лесі Українки, Єфремова, Олеся, Коцюбинського⁸.

Обидва Могилянські – і Микола, і Михайло добре знали І.Г.Рашевського, який з 1912 по 1921 рік працював директором Музею українських старожитностей ім.В.В.Тарновського. Свого часу їхні батьки підтримували дружні стосунки з Іваном Григоровичем. До речі, І.Г.Рашевський – автор некролога на смерть М.Я.Могилянського, надрукованого в “Черниговских губернских ведомостях” 1 вересня 1894 р.

Михайло Могилянський залишив цікаві спогади про І.Г.Рашевського. Ці спогади – лише невеличкий фрагмент мемуарів, що являють собою унікальні свідчення про чернігівців та події, що відбувалися в країні та на Чернігівщині в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Мемуари М.М.Могилянського під назвою “Повесть о днях моей жизни” зберігаються в Москві, в Державному архіві літератури та мистецтва Російської Федерації. Вони й досі не опубліковані.

Михайло Могилянський пише про творчу натуру І.Г.Рашевського, його людські якості, здібності, але не забуває і про слабкості:

“И.Г.Рашевский, юрист по образованию и художник по специальности, ученик И.Е.Репина. В молодости не раз бывал за границей, имел личные связи с крупными революционерами, возвращался в петербургских художественных и литературных кругах, в 80-х годах сотрудничал в “Северном Вестнике” по художественным вопросам, выставлялся на петербургских выставках, чаще всего на выставках общества петербургских художников. Богато одаренный, то что называется талантливая натура, играл на скрипке, виолончели и рояле, писал стихи, был недурным декламатором, интересным собеседником и неплохим оратором, но всюду дилетантизм клал не очень далекие границы его достижениям. Друг и покровитель всех обнаруживших какой-нибудь талант в любой области, приятель и сотрудник виднейших Черниговских общественных деятелей, имел обширные знакомства в демократических и даже революционных кругах, одновременно и сам (с нач. 90-х годов) крупный губернский чиновник, неприменный член губернского присутствия, поддерживал связи с верхами губернского Олимпа, не раз выступал там ходатаем за кого-либо из гонимых, защитником угнетенных и оскорбленных. Прекрасно знал местную общественную хронику, и я часто сожалею, что не записывал его увлекательных рассказов о прошлом Чернигова, уже тогда казавшемся мне очень далеким. ...Иван Григорьевич ... состоял и гласным городским и земским уездным и губернным, одно время был членом городской управы. Став по провинциальному масштабу крупным чиновником, тяготился своей ролью общественного деятеля, не раз создававшей ему фальшивое положение в условиях непримиримости начал бюрократических с общественными.

“В конце концов, как земский и городской гласный, я ни богу свечка, ни черту коцера и не стоит из-за выеденного яйца попадать в фальшивое положение”.

Но и в городе, и в земстве его ценили, как незаурядную культурную силу и друзья никогда не позволили ему уйти от общественной работы. ... умер летом 1921 года 74 лет от роду”.

Дещо несподівані свідчення щодо причин смерті І.Г.Рашевського наводить Михайло Могилянський. Вони доповнюють загальну картину життя цієї непересічної людини, характеризують його ставлення до себе, до оточуючих. “Заинтересованность в его скорейшей смерти проявила старческая чахотка, но впечатление получилось таким, что она если и не причем, то сама – производное от самогипноза. Еще ни в чем как - будто не проявлялся недуг, когда принято было решение – на зиму никаких заготовок (дров и т.п.) не делать. Когда кто-нибудь из приятелей пробовал образумить и напалал:

- Иван Григорьевич, что Вы себе думаете? Почему дров не запасаете?
- Мне они не нужны.
- Почему?
- Там, “где же несть печалей и въздыханий”, дрова не нужны.

Ладя (Лідія) Могілянська.
Фото 1917 р.

- Глупости Вы говорите, а что хуже – глупости делаете!
- Знаешь, в конце концов от всегда умного поведения устаешь и можно же себе позволить, наконец, малейшее удовольствие сделать глупость.

Уже больше полёживая, продал виолончель и на вырученные заказал дубовый гроб. Примеривал. Заставлял примеривать приходившего навестить приятеля:

- А ну, ложись, Фрегонт. Примерь! Хорошо, удобно?

С развитием болезни начал волноваться медленностью её темпов...

- Да куда Вы торопитесь, Иван Григорьевич?!

- Чудак! Куда торопитесь? Ведь зима надвигается, а у меня дров нет. Ни полена! Пора!

И самогипноз сделал свое дело: один из лучших представителей старого мира, в котором даже большие недостатки и грехи этого мира иногда претворялись в душевную красоту, до

осени 1921 года не дожил”.⁹

Деякою мірою з Музеєм українських старожитностей В.В.Тарновського пов’язане й ім’я старшої доньки Михайла Михайловича – Лідії. В 1919 р. вона працювала емісаром Чернігівського губвідділу народної освіти з охорони пам’яток мистецтва та старовини, збирала матеріали з етнографії для поповнення музейної колекції¹⁰.

Нині в Чернігівському історичному музеї ім. В.В.Тарновського зібрана цікава різнопланова колекція, присвячена родині Могілянських,¹¹ створений розділ експозиції, який розповідає про складні, часом трагічні долі її представників.

* “Живая старина” – журнал, який видавався відділенням етнографії Російського географічного товариства з 1890 по 1916 рік в Санкт-Петербурзі. Виходив 4 рази на рік. Журнал друкував дослідження і матеріали з фольклору та етнографії народів, що населяли Російську імперію, і частково зарубіжних народів.

¹ Могілянський Н.М. Музей українських древностей В.В.Тарновского Черниговского земства// Живая старина. – 1914.- IV. –Петроград, 1915.- С.405.

² Там само.-С.407.

³ Там само.-С.404.

⁴ Минувшее. – Т.14.- М., 1933. –С. 253.

⁵ Наулко В., Філіпова Ю. Нововідкриті сторінки історії українознавства. Листування Федора Вовка і Миколи Біляшівського//Народна творчість та етнографія. – 1997.-№4.- С.73.

⁶ Минувшее. – Т.14.- С. 257.

⁷ Чернігівський літературно – меморіальний музей-заповідник М.М.Коцюбинського.- інв.№А-2057.

⁸ Державний архів Чернігівської області (ДАЧО).- Ф. Р.593.-Оп.1.- Спр.1850.- Арк.8, 45.

⁹ Державний архів літератури і мистецтва Російської Федерації.-Ф.1267.-Оп.1.-Спр.1.-Арк.249,252.

¹⁰ ДАЧО.- Ф. Р.-593.-Оп.1.- Спр.54.- Арк.25; Спр.57.- Арк.6.

¹¹ Журавльова Т.П. Матеріали родини Могілянських у зібранні Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського//Скарбниця української культури: Матеріали ювілейної наукової конференції, присвяченої 100-річчю Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського.-Чернігів, 1996.-С.67-68.

З когорти найперших: Олена Іллівна Чудновська

Музейну справу в Чернігові після потрясінь Першої світової війни та революції розвивали ентузіасти своєї справи, поміж яких варто згадати Олену Іллівну Чудновську.

Народилася вона 26 липня 1892 р. у Чернігові в сім'ї відомого юриста та громадського діяча, кандидата права Іллі Людвиговича Шрага та його дружини Єлизавети Ісааківни¹. Росла у дружному сімейному колі разом з братами Володимиром та Миколою.

На жаль, не збереглося документів про її навчання в гімназії, але відомо, що знання вона здобувала і самостійно. До її послуг була багата батькова бібліотека. У Києві дівчина спілкувалася з родиною Грінченків і користувалася їхніми книгами².

У 1912 р. Олена навчалася на Вищих жіночих курсах у Москві. Програма їх була надзвичайно насиченою. Серед іншого курсистки вивчали філософію, стародавню літературу тощо.

У листі до батька від 1 лютого 1912 р. вона писала про тих, з ким спілкувалася - «московських українців»³. Так, за її спостереженнями, інтерес до української справи виявляв Федір Євгенович Корш - видатний вчений-філолог, чи не єдиний із росіян, хто близько спілкувався з українцями, допомагав їм в усьому, співчував ідеї національно-визвольної боротьби⁴.

Дуже близьким до Ф.Є. Корша був Симон Васильович Петлюра⁵, найбільш помітна постать серед московських українців. Він жив у Москві з 1909 р. і редагував журнал «Украинская жизнь». Олена, очевидно, часто слухала його, бо, як писав сам С.Петлюра у листі до Дмитра Донцова у січні 1913 р. до Відня, йому доводилося «виступати в ролі спікера» майже на кожному зібранні чи вечірці⁶.

Олена згадувала також Хвостова, Маргуліса, Яценка, Богдана Олександровича Кістяковського. Вона мала шанс навчатися грі на бандурі в гуртку «Кобзар»⁷.

Життя Олени Шраг змінилося в 1916 р., коли 24 липня в Чернігові вона одружилася з 24-річним поручиком Василем Кіндратовичем Чудновським⁸. Цікаві спогади про нього залишив М.Ковалевський, який писав: «Цікавим хлопцем був також Василь Чуднівський із старої козацької родини із Борзенщини. Він дуже добре вчився в реальній школі і всі пророкували йому, що буде добрим інженером. Однак, так не сталося. По закінченні реальної школи він вступив, як і мій старший брат Кирило, до Петрово-Розумовської Академії під Москвою і став агрономом, а пізніше відомим кооператором»⁹. Його батько Кіндрат Васильович тривалий час до війни був членом Борзнянської повітової земської управи¹⁰.

Разом з чоловіком Олена переїхала до Оранієнбаума, де поручик Чудновський мав проходити службу. Ілля Людвигович сподівався, що донька зможе бувати у Петербурзі, тому потурбувався, щоб ввести її до кола петербурзьких українців. У серпні 1916 р. він написав листа Петру Януарійовичу Стебницькому, рекомендуючи йому дочку¹¹. Та, мабуть, обставини не дозволили Олені скористатися цією можливістю¹². Вона листувалася з батьком, приїздила на свята, а потім назавжди повернулася до Чернігова.

Освічена, інтелігентна, зацікавлена в українській справі Олена Чудновська знайшла собі заняття до душі - прилучилася до музейної справи.

У складі відділу народної освіти Чернігівського губернського революційного комітету діяв Комітет з охорони пам'яток старовини, емісари якого значною мірою сприяли збору матеріалів для музеїв¹³.

20 травня 1919 р. колегією губернського відділу народної освіти було ухвалено постанову про утворення єдиного губернського музею. Але приміщення не знайшли, і цю ідею відклали на майбутнє¹⁴. Тим часом у Чернігові було декілька музеїв. Так, музей українських старожитностей, 1-й радянський музей, очолював Іван Григорович Рашевський¹⁵.

Директором 2-го радянського музею у травні 1919 р. було призначено Володимира Геннадійовича Дроздова¹⁶. А Олена Чудновська стала завідувачкою 3-го радянського музею, заснованого 20 червня 1919 р.¹⁷, і обіймала цю посаду до кінця 1922 р. Пізніше відкрилося ще два музеї - етнографічний та музей культів.

Їй доводилося працювати у складних умовах, але досить оперативно. Вже 28 червня 1919 р. О. Чудновська повідомила Комітет з охорони пам'яток мистецтва і старовини про те, що музей готовий до відкриття і навіть завершено складання опису експонатів¹⁸.

Музей знаходився в колишньому будинку Милорадовича¹⁹ по вулиці Петроградській, 12, досить далеко від центру²⁰. В ньому було 16 кімнат загальною площею 608 кв. аршин²¹, 7 головних печей²², які проте нічим було топити, водогін, який не працював. Приміщення було бідно умебльоване: в липні 1922 р. в ньому був 1 столик, 1 шафа, кушетка і табуретка²³.

Олена Іллівна з самого початку турбувалася про те, щоб музей був відкритий для відвідувачів щоденно протягом тижня, крім понеділка, з 12.00 до 16.00 та з 18.00 до 20.00.²⁴ Регулярного характеру набувала і екскурсійна робота. Збереглися архівні матеріали про роботу музею з відвідувачами: в 1920 р. в музеї побував 1401 чол. і було проведено 20 екскурсій, а в 1921 р. - 1833 чол. і 51 екскурсія²⁵. В 1922 р. від адміністрації музеїв вимагали щомісячних звітів про проведені екскурсії²⁶.

Музейні працівники вели пошукову, наукову, експозиційну, екскурсійну роботу у надзвичайно важких умовах: низька платня, неопалені приміщення, брак коштів і уваги місцевих властей. У звіті екскурсійно-виставочної частини Чернігівського губернського комітету освіти за січень 1923 р. знаходимо дані про захворювання музейних працівників, оцінені як «исход самоотверженного отношения к музейному делу»²⁷. В архіві знаходимо і лікарняний лист Олени Чудновської за грудень 1919 р.²⁸

Та попри всі труднощі, 3-й радянський музей за роки роботи О. Чудновської постійно приймав відвідувачів, поповнювався новими експонатами, предметами художньо-історичного значення, які іноді надавав Всеукраїнський комітет з охорони пам'яток мистецтва та старовини²⁹. Саме 3-му радянському музею Наркомосом була передана бібліотека Милорадовича³⁰. За даними на січень 1925 р. в цьому музеї налічувалося 1335 експонатів і 1568 книг³¹.

Олена Іллівна Чудновська працювала в 3-му радянському музеї до кінця 1922 р. і передала справи Вакуловському Георгію Никифоровичу, який став до роботи з 1 січня 1923 р.³² Він прийняв прекрасну експозицію, колекції живопису, кераміки, зброї, меблів, книг.

Ім'я і пам'ять про Олену Іллівну Чудновську залишилися в історії Чернігівського історичного музею, який зростає, збагачувався, розвивався трудами нових поколінь музейних працівників.

¹ Державний архів Чернігівської області (далі - ДАЧО). - Ф. 679. - Оп. 1. - Спр. 967. - Арк.104.

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім.В.Вернадського (далі -ІР НБУВ). - III 40049.

³ Шраг І.Л. Документи і матеріали. - Чернігів, 1997. - С. 142.

⁴ Лотоцький О. Сторінки минулого. - Варшава, 1933. - С.337.

⁵ Ткачук Андрій. Симон Петлюра // Київська старовина. - 1992. - № 6. - С. 67.

⁶ Цит. за: Роман Рахманний. Роздуми про Україну. - К., 1997. - С. 536.

⁷ Шраг І.Л. Документи і матеріали. - Чернігів, 1997. - С. 142 - 143.

⁸ ДАЧО. - Ф. 679. - Оп. 10. - Спр. 1618. - Арк. 327.

⁹ Ковалевський М. При джерелах боротьби: Спомини, враження, рефлексії. - Іннсбрук, 1960. - С. 30.

¹⁰ ДАЧО. - Ф. 145. - Оп. 3. - Спр. 23631. - Арк. 124.

¹¹ ІР НБУВ. - III - 53098.

¹² Там само. - 53099.

¹³ ДАЧО. - Ф. Р-593. - Оп. 1. - Спр. 52. - Арк. 17, 25.

¹⁴ Там само. - Арк. 34.

¹⁵ Там само. - Арк. 35.

- ¹⁶ Там само. Арк. 36.
- ¹⁷ Арендар Г., Лихачова С. Чернігівський історичний музей у 20 - 90-і рр. //Родовід. Наукові записки до історії культури України. - Число 2 (14), 1996. - С. 45.
- ¹⁸ ДАЧО. - Ф. Р-593. - Оп. 1. - Спр. 52. - Арк. 68.
- ¹⁹ Там само. - Спр. 692. - Арк. 213.
- ²⁰ Там само. - Спр. 1528. - Арк. 82.
- ²¹ Там само. - Арк. 215.
- ²² Там само. - Арк. - 247.
- ²³ Там само. - Спр. 692. - Арк. 270.
- ²⁴ Там само. - Спр. 52. - Арк. 69.
- ²⁵ Там само. - Спр. 1528. - Арк. 200.
- ²⁶ Там само. - Спр. 692. - Арк. 126.
- ²⁷ Там само. - Спр. 1528. - Арк. 60.
- ²⁸ Там само. - Спр. 52. - Арк. 155.
- ²⁹ Там само. - Арк. 89.
- ³⁰ Там само. - Арк. 113.
- ³¹ Там само. - Спр. 2027. - Арк. 6.
- ³² Там само. - Спр. 1862. - Арк. 287.

Костянтин Іванович Самбурський: забутий красзнавець

Довгий нелегкий шлях до Костянтина Івановича Самбурського успішно закінчився лише після майже десятирічного періоду пошуків. В кінці 1960-х рр., збираючи відомості про перебування в Ічні Т. Г. Шевченка (1844 р.), автору статті вдалося встановити зв'язок з літературознавцем, доктором філологічних наук, професором, член-кореспондентом АН УРСР Павлом Миколайовичем Поповим, мати якого була родом з Ічні і який в 1920-ті рр. часто навідувався до своїх родичів. Виявилося, що Павло Миколайович був не лише особисто знайомим з Самбурським, але часто відвідував хатній музей і мав відношення до врятування особистого архіву красзнавця. Ім'я останнього протягом чотирьох десятиріч було зовсім забуте, а якщо і згадувалось — то виключно в негативному значенні. В 30-ті рр. про нього говорили як про носія старої буржуазної ідеології, відщепенця і чужака, що перешкоджав будувати нове життя і творити соціалістичну культуру. Навіть у 50-ті рр. літні гужівці називали його прізвище з настороженістю, начебто підозрюючи щось небезпечне і через 20 років після його смерті.

Але ще до революції 1917 р. і особливо в 20-х рр. прізвище Самбурського К.І. було відоме серед вчених, студентів, вчителів, музейних працівників, красзнавців далеко за межами Чернігівщини. В село Гужівку, щоб побувати в хатньому музеї, їхали з Києва, Чернігова, Полтави та інших міст¹. Їхали вчені, студенти, вчителі. Приходили до музею селяни з навколишніх сіл. В Гужівці побували академік М.Н. Спаський, вчені В.А. Шугаєвський, В.Г. Дроздов, П.М. Попов та інші. Академік М.Н. Сперанський залишив у музеї наукові замітки про рукописну «Енеїду» Котляревського і «Отзыв о путешественных записках во град Иерусалим чернеца Мотронинского монастыря Сератена в 1749г.». Професор М. Ф. Біляшівський інколи приїздив до Гужівки як науковий консультант музею. В кінці 20-х рр. бібліотека ім. Леніна та окремі вчені-філологи з Москви і Ленінграда намагалися придбати стародруки та цінні рукописні матеріали, що зберігалися в музеї Самбурського. На жаль, цього не сталося. Саме в цей час завирувала штучна кампанія загострення класової боротьби та розпочалася примусова колективізація на селі. В оцінці суспільної діяльності людини тимчасово утверджуються критерії, з якими аж ніяк не узгоджувалися сторінки біографії красзнавця Самбурського.

Народився Костянтин Іванович 1867 р. в с. Безуглівка Ніжинського повіту в сім'ї священника. Початкову освіту одержав у церковно-приходській школі. Закінчив місіонерські та богословські пастирські курси. Працював учителем у церковно-приходській школі. Але покликанням його була не духовно-церковна діяльність. Захопився історією та археологією, прочитавши в журналі «Киевская старина» статтю про археологічні розкопки на території України. Брав участь у роботі археологічних експедицій під керівництвом вчених В. Б. Антоновича, Д. Я. Самоквасова, Ф. К. Волкова. Був учасником кількох археологічних з'їздів, допомагав збирати експонати на величезну виставку XIV Археологічного з'їзду, який відбувся в 1908 р. в Чернігові. В 1902 р. його обирають членом Чернігівської губернської вченої архівної комісії². У 1913 р. був призначений директором Чернігівського епархіального давньосховища як людина добре обізнана з красзнавством. Колекція цього музею значно поповнилася в 1915 р., коли Самбурському вдалося перевезти церковні речі Максаківського та Новгород-Сіверського монастирів. За відсутності вищої спеціальної освіти ця діяльність красзнавця заслуговує високої оцінки. Але в біографії Самбурського є не одна загадкова сторінка. Не маючи покликання до духовної кар'єри, він все-таки пішов працювати в церкву. 1896 р. його призначають дияконом Гужівського храму з умовою, що він одружиться і матиме свою сім'ю. Костянтин Іванович не жениться, задовольняється посадою псаломщика і продовжує активно займатись красзнавством.

За кілька років він встиг поповнити перевезену в село колекцію сотнями нових експонатів і на початку XX ст. у простій хаті поряд з приміщенням церкви відкрив музей³. Тут

були речі кам'яного, бронзового, залізного віків, картини XVIII-XIX ст, портрети гетьманів України, зброя різних часів. Особливу цінність мали церковно – слов'янські рукописи, стародруки, твори красного письменства. Серед останніх - і рукописна “Енеїда” Котляревського, яку подарував письменник Степан Васильченко в 1901 р. Надзвичайно багатим був етнографічний відділ. Тут зберігалися чудові зразки народної вишивки та місцевої кераміки, стародавній одяг, плахти, ковдри, скатертини та інше. Нумізматична колекція налічувала тисячі монет різних часів. За період з 1902 по 1930р. Костянтин Іванович записав на Ічнянщині майже 700 пісень, колядок, щедрівок, приказок та прислів'їв, написав історію с. Гужівки та церкви, а також записав походження прізвищ жителів села.

Діяльність Самбурського особливо активізувалася в буремні роки громадянської війни, коли під загрозою знищення опинилися тисячі історичних та мистецьких цінностей, що зберігалися в поміщицьких маєтках та монастирях. Гужівські органи влади і особливо вчені В. Г. Дроздов та В. А. Шугаєвський надавали йому велику допомогу. В кінці листопада 1919 р., коли в сусідній Полтавщині йшли бої з відступаючими денікінцями, на Ічнянщину прибув В.Г.Дроздов, член секції мистецтва при губернському відділі народної освіти⁴. Через Дроздова Самбурський передав до Чернігівської архівної комісії листа, в якому прохав через органи влади вжити заходи для виявлення і врятування мистецьких цінностей на території Борзенщини. В березні 1920 р. в Ічню прибув інспектор по охороні пам'яток історії та культури Шугаєвський, талановитий історик, дослідник грошового обігу середньовічної України, автор багатьох наукових праць. Він передав Самбурському посвідчення Чернігівського губернського відділу народної освіти на право виявлення і збереження пам'яток старовини та мистецтва. Але через напружену політичну ситуацію у зв'язку з активізацією повстанського руху, не зміг побувати у жодному маєтку. Лише в с. Гужівці було обстежено будинок поміщика Забіли. Тут взяли на облік дві шкатулки з червоного дерева, два столики з карельської берези, кілька книг та картину «Заходящее солнце освещает развалины грота». Проте, взяті на облік речі ніхто не охороняв і деякі з них було вкрадено, а решту перевезено в хатній музей. В Ічні Шугаєвський встиг оглянути залишки бібліотеки з маєтку Дабіжі, яку “Просвіта” перевезла до школи, і відібрати кілька сотень книг для Чернігова. В січні 1920 р. уповноважений губнаросвіти Мачерет разом із Самбурським відвідав Качанівку, хутір Ге, маєток Дабіжі в Романівщині. Проте нічого виявити їм не вдалося. Все було розграбоване або знищене.

В 1920 р. в житті Самбурського сталася серйозна неприємність. Недруги краєзнавця спровокували кілька обшуків у хатньому музеї. Чекісти забрали щоденники за 1905–1917 рр. та 1917–1918 рр., етнографічні матеріали та більше 60 книг. Протягом кількох місяців йому прийшлося не один раз бувати в губернському та повітовому ЧК. Проти нього була відкрита політична справа⁵. Кілька разів його заарештовували в Борзні, але через кілька годин чи добу випускали. Слідство велося довго, проте безрезультатно. Згодом йому повернули частину конфіскованих книг і справу припинили.

Під час цих численних рейдів у Борзну та Чернігів Костянтин Іванович встигав відвідати маєтки Борзенщини⁶. В хуторі М. Ге (біля Івангорода) він дізнався від селян, що картини і книги з будинку художника перевезені в Івангород. Там довідався, що картини і книги вивезені в Борзну. В Івангороді йому вдалося знайти образ Спасителя пензля М. М. Ге (1889), що був написаний на замовлення В. В. Тарновського для земської школи села. Такий самий образ Спасителя краєзнавець знайшов в с. Британи, де жив поміщик Волк-Карачевський. (За свідченням старої вчительки М. С. Батехи в Британи до поміщика приїздили М. Ге і В.Тарновський.) Відвідав с. Тиницю, де була садиба поміщика Кочубея, але там все було пограбовано.

В липні 1920 р. краєзнавець відвідав вперше після пожежі маєток Дабіжі і Величків хутір. На місці красивого палацу лежали гори обпаленої цегли в оточенні обгорілих тополь, каштанів, кленів. Величків будинок був також знищений, як і родова усипальниця. Склепи з гробами розбиті, могильні плити розкидані, останки покійників повикидані. Лише в уцілій невеликій сторожці, де жив дід з сином, залишилася картина художника Віктора Резанова, на якій зображено три пари запряжених у плуг волів, що орали поле.

Проте Самбурський пошуків не припиняв. Найбільш результативними вони виявилися в Качанівці та навколишніх селах. Після смерті Харитоненка у 1914 р. садиба пе-

рейшла до його доньки Олени та її чоловіка Михайла Олів, рівень естетичних смаків яких був досить високим. Вони мали в Качанівці картинну галерею, в якій налічувалося понад 60 картин знаменитих художників, в т. ч. Боровиковського, Веласкеса, Ван-дер Ньюланда⁷. Влітку 1918р., за часів гетьмана Скоропадського, вони виїхали за кордон з надією повернутися назад. Але в Україні вирувало страшне полум'я громадянської війни, і качанівські художні цінності були пограбовані місцевим населенням. В березні 1921 р. Самбурському вдалося виявити качанівські картини у службових приміщеннях Парафіївського цукрового заводу. У квартирах службовців заводу також були знайдені дорогі меблі з червоного і чорного дерева та карельської берези. Краєзнавець взяв на облік 23 картини з колекції Олів. У селах Парафіївці, Петрушівці, Власівці він знайшов чимало альбомів, каталогів, гравюр. Але більшість картин з колекції Олів зникла безслідно. Загинула і чудова люстра, що висіла в Рицарському залі палацу. Ця люстра була куплена у XVIII ст. гетьманом Розумовським в Європі для Батуринського палацу. Потім люстра висіла в кафедральному соборі Батурина. Купив її Олів 1901р. Влітку 1919р. при відступі червоних хтось наказав її зняти і вивезти. Червоноармійці знімали її без кваліфікованого керівництва, і вона, зірвавшись, вщент розбилась⁸.

У квітні 1921р. на Ічнянщину знову прибув Дроздов. Разом із Самбурським він поїхав до Парафіївки для огляду картин. Мистецтвознавець відразу взяв на облік великого Веласкеса (портрет 1630р.) та інших майстрів. Але через політичне напруження у зв'язку з рейдом махновського загону, картини залишилися в Парафіївці. Дроздов доручив Костянтину Івановичу перевезти картини в Гужівку і зберігати до особливого розпорядження. Влітку 1921р. картини були перевезені в Гужівку, де вони і зберігалися в музеї Самбурського до березня 1924р⁹. Знаменитий портрет пензля Веласкеса Дроздов вивіз взимку 1922р., повертаючись з чергового відрядження на Ічнянщину.

Восени 1922р. Самбурський одержав з Чернігова документ на право охорони великої картини, що була вмонтована у стелю Качанівського палацу. Цю картину (“Торжество православия”, або “Крещение Руси”) Харитоненко привіз із Парижа, і під час реставрації маєтку вона була вмонтована у стелю найбільшої зали. Проте зняти картину зі стелі Костянтину Івановичу не вдалося. Робота вимагала рук кваліфікованих реставраторів. Стан Качанівки залишався жахливим. Частина парку (в тому числі столітні дуби, клени, каштани) була знищена. З сумною ситуацією зустрівся Костянтин Іванович восени 1922р., коли група червоноармійців вирубувала молодий березовий гай в одному з куточків найбільшого в Європі ландшафтного парку. Він звернувся до командира з обурливим питанням: “Хто дозволив нищити парк?”. І почув зухвалу відповідь: “Спочатку надо уничтожить панский рай, а потом построим рай для трудящихся”. У приміщенні головного палацу він побачив поламані дорогі меблі, побиті вікна, понівечені дверні ручки. В коридорах і на подвір'ї лежали мармурові статуї з відбитими головами. Мармурові грифони біля центрального входу були пошкоджені, у ванних кімнатах розібраний паркет. Оранжерея для зимового саду була знищена. Пальми та інші тропічні рослини гинули від холоду. Високі пальми, позбавлені скляного захисту, безнадійно опустили свої мертві віти і чекали остаточного знищення. Немало зусиль прийшлося докласти, щоб розшукати металевий барельєф Т.Г.Шевченка, що здавна висів на дубі, під яким сидів поет, і який носив його ім'я. Хтось перепиляв ланцюг, яким барельєф був прикріплений до дуба, і вкинув його у ставок. Звідти барельєф випадково витягли сіткою рибалки, але він зник. Лише в 1923р. його виявили в Ічнянському дитячому будинку і передали краєзнавцю.¹⁰

Восени 1922р. Самбурський обстежив Борзенський краєзнавчий музей, в якому зберігалося 63 картини. Більшість з них були написані М.М.Ге та його сином, а також місцевим художником А.Г.Лазарчуком. На жаль, великий портрет М.Ге роботи Врубеля, який намагався розшукати краєзнавець, в музеї був відсутній. Облік та зберігання експонатів перебували в занедбаному стані, про що написав краєзнавець в доповідній записці, надісланій у Чернігів. В 1923р. Костянтин Іванович одержав мандат на право обстеження Ніжинського та Новгород-Сіверського монастирів. Разом з професором О.С.Грузинським він виявив і взяв на облік 38 пам'яток історії та мистецтва. В Рихлівському, Петропавлівському та Крупицькому монастирях йому вдалося виявити і взяти на облік кілька цінних книг. Влітку 1924 р. краєзнавець спробував самотужки провести розкопки на хуторі Чернече Гумно

біля Новгороду -Сіверського, але це виявилось йому не по силах. Цього літа він відвідав садибу Галагана в с.Сокиринці на Прилуччині. В щоденнику від 19.06.1924р. зробив короткий запис: “В палаці, парку і скрізь помітне розорення. Красота, мистецтво гинуть”.¹¹ Ці слова немов би натякали на його особисту долю.

В середині 1920-х рр. в житті Самбурського стався різкий злам. Прихожани звільнили його від роботи у храмі за позашлюбне життя з домробітницею Христею, яка була на багато років молодша від нього. Остання пізніше відпрацювала 8 років у таборах за відмову дати компромат на свого хазяїна. Безробітний краєзнавець перебував під пильним наглядом відповідних органів. Костянтин Іванович надіявся на свої зв'язки з ніжинським професором М.М.Бережковим, професором В.Г.Ляскоронським та вченим Д.І.Яворницьким. Йому запропонували передати етнографічну збірку до УАН, а частину експонатів до Лаврського музею. Він відмовився і розіслав листи вченим з пропозицією купити книги, рукописи, стародруки. Академік М.Н.Сперанський з Москви надіслав список книг і рукописів, що зберігалися в музеї Самбурського, академіку В.М.Перетцу в Ленінград. Останній погодився купити два рукописи і пропонував за них 150 карбованців. Самбурський просив 500 карбованців і відмовився поступитися. Ленінградська і Московська публічні бібліотеки, ознайомившись з умовами купівлі рукописів і стародруків, відмовились їх придбати. Смерть Ляскоронського в 1927р. позбавила Костянтина Івановича надії на одержання роботи в Лаврському музеї. Але лист Д.І.Яворницького підбадьорив. Влітку 1928р. академік запросив краєзнавця попрацювати у складі археологічної експедиції на будівництві Дніпрогесу. Костянтин Іванович приїхав у Кічкас і одержав бажану роботу. Проте через два тижні він раптом одержав повний розрахунок і був звільнений з невідомих причин. Стало зрозумілим, що чекісти наглядатимуть за його кожним кроком до кінця життя.

Повернувшись в Гужівку, Самбурський негайно їде у Київ, де передав таємно майже весь домашній архів надійним людям з Лаврського музею. Завідуючий відділом цього музею П.М.Попов за допомогою С.І.Маслова, професора Київського університету, уродженця м.Ічні, знайшов місце для збереження щоденників краєзнавця.

Наближався сумний фінал. Становище Самбурського ускладнилося. Ставлення до нього сільських керівників та активістів зробилося відкрито ворожим. Чомусь при розмовах все частіше згадувалося його походження, церковна діяльність та інші факти біографії. Його обходили боком вчителі, не віталися учні, яких він ще торік привітно приймав у музеї і довго розповідав про історію предків, їхній побут, культуру, вірування. Ще ніколи не відчував він навколо себе такої гнітючої відчуженості та порожнечі. Хворий і безробітний краєзнавець, позбавлений засобів існування самотньо оберігав свій хатній музей. Відрадою було лише те, що кілька милосердних гужівських селян вечорами приносили шматок хліба та надавали моральну підтримку. Репресії, що розпочалися проти української інтелігенції, ще більше ускладнила його становище. Погрози з боку місцевих активістів викликали занепокоєння і тривогу. Сумні думки невідступно переслідували: “Напевне, ці люди знають якусь таємницю, що так переконливо твердять про скору розправу. Але за що? Адже в нього немає ні землі, ні цінностей. В нього немає навіть власного житла”. Хата раніше належала церкві, а тепер сільраді. Він має лише музей, де зібрані історичні, культурні та мистецькі цінності, створені руками наших предків, які необхідно зберегти для майбутніх поколінь. Він ще сподівався на захист можновладців, що перебували на вершині державної піраміди в Москві та Києві. Пригадував ленінські документи про збереження пам'яток історії та культури, виступи Луначарського та інших державних діячів. Проте, все це виявилось лише самозаспокоєнням.

Одного похмурого осіннього дня 1930р. на подвір'я, де жив Самбурський, прибула комісія з райцентру, яку очолював представник райкому партії Бурячок Семен. Костянтину Івановичу зачитали якесь рішення про ліквідацію музею і негайно почали діяти. На підводи покидали всі експонати музею і повезли у приміщення сільбуду. Тут їх піддали варварській “класифікації”. Все, що було написане чи надруковане церковно-слов'янською мовою, відправили на вогнище, яке запалили на подвір'ї. Світські книги розібрали по руках. Одному гужівському хлопчику вдалося проникнути в сільбуд і потай ногою підсунути під шафу «Кобзар» Т.Г.Шевченка 1902р. видання. Стародавній одяг, вишивки, хустки та інше роздали присутнім гужівським активістам. Всі фольклорні матеріали (пісні, ко-

лядки, приказки), рукописи з історією села та церкви та інше уповноважений органів забрав для проведення слідства. Решту експонатів (кам'яні, бронзові і залізні знаряддя праці, зброю, портрети та гравюри, кераміку, нумізматичну колекцію тощо) покидали на віз і відвезли в Ічню. Кажуть, що потім їх передали Чернігівському історичному музею. Можна лише уявити, що пережив Костянтин Іванович цього дня, дивлячись, як по-хижацькому нищили наслідки його 35-річної праці. Хворого і самотнього чоловіка залишили жити в порожній хаті. Єдине, що вдалося врятувати Костянтину Івановичу - це особистий архів. Влітку 1931р. він встиг передати в Київ останні щоденникові записи і рукопис "Музей в селі". Останні роки життя Самбурського - це період агонії фізичної і духовної. Він жебракував і помер в 1934р. в Гужівці. Поховали його сусіди, і ніхто тепер не знає місця його могили.

Самбурський мав складний і суперечливий характер. У щоденнику він занотовував не лише подвиги на ниві краєзнавства, але і свої негативні вчинки, називав своє життя "обломовщиною". Недовірливий і до всіх підозрілий, він сварився навіть з людьми, що допомагали йому в роботі та житті. Дроздов і Шугаєвський, священники та вчителі, музейні працівники не могли з ним порозумітися. Він всіх підозрював у нечесності та намаганні використати плоди його праці у власних інтересах. Навіть гостинно прийнявши у 1928р. науковця П.М.Попова, що врятував його домашній архів, Костянтин Іванович записав у щоденнику: "Попов залишив приємне враження. Він благородніший багатьох музейних працівників. Але все-таки як і всі - для себе. Використав, описав мої книги та експонати; зробить доповідь про відвідування музею, опише моє зібрання, й мої предмети втратять свою цінність і інтерес до них зникне..."^{1 2}

Таким був Самбурський у творчій діяльності та приватному житті.

---

¹ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського НАН (далі ІР НБУ).- Ф. І.- Спр. 2195.- Арк. 97.

² Ісаєнко О., Мудрицька В. Історія Чернігівського єпархіального давньосховища// Родовід.- 1996.- № 14.- С. 64.

³ ІР НБУ.-Ф. І.-Спр. 1761.-Арк. 1-93.

⁴ ІР НБУ.- Ф. І.- Спр. 2186.- Арк. 67, 68, 74.

⁵ Там само.-Арк. 88 - 92.

⁶ ІР НБУ.- Ф. І.- Спр. 2187.- Арк. 6 - 18.

⁷ Арендар Г., Лихачова С. Чернігівський історичний музей у 20 - 90-ті роки// Родовід.-1996.- № 14.- С. 47.

⁸ ІР НБУ.-Ф. І.-Спр. 2185.-Арк. 37.

⁹ Там само.- Арк. 73.

¹⁰ ІР НБУ.- Ф.І.- Спр. 2186.- Арк. 16 - 27.

¹¹ ІР НБУ.- Ф. І.- Спр. 2193.- Арк. 16.

¹² Там само.

Листи С.Гатцука до В.Модзалевського

На зламі ХІХ-ХХ ст. відбулося організаційне оформлення історико-краєзнавчого руху на Чернігівщині, провідними осередками якого стали Чернігівська губернська вчена архівна комісія та Ніжинське історико-філологічне товариство. Своїми успіхами вони завдячували насамперед подвижницькій діяльності місцевих аматорів старовини, згодом, на жаль, здебільшого призабутих невдячними нащадками. До їх числа належав і народний вчитель із с.Старі Чешуйки Мглинського повіту колишньої Чернігівської губернії (нині село Мглинського району Брянської області Російської Федерації) Семен Андронович Гатцук. Він уособлював класичний тип краєзнавця-універсала, який з однаковим захопленням досліджував пам'ятки археології, історії, архітектури й етнографії, колекціонував старожитності та антикваріат, книги і рукописи, піклувався про збереження історико-культурної спадщини. “Універсали гетьманов, полковников малороссийских идут на обертки, рушатся, обращаются в груды мусора дворцы, распаиваются ... курганы”, - занепокоєно констатував С.Гатцук і енергійно намагався зарадити справі.

Одним із перших він розпочав систематичне обстеження археологічних пам'яток (переважно курганних могильників і городищ давньоруської доби) у межах Мглинського, Суразького й Новгород-Сіверського повітів. Водночас С.Гатцук опікувався пам'ятками архітектури, передусім напівзруйнованим палацом П.Завадовського у с.Ляличі Суразького повіту. У поле зору дослідника потрапили і родинні архіви місцевого дворянства. “Бумаги фамильных архивов, – цілком слушно наголошував краєзнавець, – являються одним из достовернейших источников бытовой истории, и потому передача таких бумаг в музеи или книгохранилища, а еще лучше – использование их в печати – назревшая потребность”. Значний інтерес становило приватне зібрання старожитностей С.Гатцука, яке частково експонувалося на виставках ХІІ Археологічного з'їзду в Харкові (1902 р.) та ХІV Археологічного з'їзду в Чернігові (1908 р.).

Загалом, за незначним винятком, науковий доробок С.Гатцука залишився в рукописах. Передусім, це його звіти про розвідки й розкопки, які від Московського археологічного товариства і Санкт-Петербурзької археологічної комісії успадкували відповідно Інституту археології та історії матеріальної культури Російської Академії наук. Досить повне уявлення про коло наукових інтересів і дослідницьку методику С.Гатцука дають так звані “Археологические журналы” – 5 рукописних зошитів, датованих 1900-1903 рр., що зберігаються в Чернігівському історичному музеї ім. В.Тарновського.¹

Цікаві відомості про наукову і громадську діяльність С.Гатцука містять його листи до видатного українського історика В. Модзалевського, виявлені в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського.² Правдоподібно, листування було започатковане з ініціативи В.Модзалевського, який звернувся до краєзнавця за консультацією з питань генеалогії місцевих дворянських родин, що походили з козацької старшини. Здобуту в такий спосіб інформацію В.Модзалевський використав у своїх працях, зокрема в “Малороссийском родословнике” й досі неопублікованій студії “Тимофей Алексеевич, полковник стародубский, и его семья”. Цей, так би мовити, генеалогічний мотив і надалі звучить у листах С.Гатцука і засвідчує його обізнаність з родовами північноукраїнського панства. Час від часу згадуються в листах археологічні дослідження, які С.Гатцук проводив на теренах не тільки Чернігівської, а й Московської, Смоленської та Тульської губерній. Народний вчитель з понад 30-літнім стажем, С.Гатцук також цілком природно привертав увагу В.Модзалевського до “коренных достатков дела народного образования”. Нарешті, в листах порушено досить делікатну тему про етику взаємин між науковцями. Зверхне ставлення до аматора з боку деяких вчених викликало відповідну реакцію: “Мне не за себя обидно, а за ту могучую силу, которая могла бы пригодиться при собирании сведений по старине (учителя земских школ)”. Натомість В.Модзалевський, людина над-

звичайно толерантна, ставився до С.Гатцука з повагою і розумінням. До речі, саме В.Модзалевський у 1917 р. опублікував у київському часопису “Книгарь” схвальну рецензію на книгу С.Гатцука “ Архив Борщовых (Опыт использования фамильных бумаг)”.³

Револуційний буревій поклав листуванню край, а невдовзі у вирі кривавої міжусобиці загубились сліди С.Гатцука, життя та діяльність якого, безсумнівно, заслуговують на спеціальне вивчення.

Листи С.Гатцука друкуються мовою оригіналу згідно з нормами сучасного російського правопису із збереженням усіх лексичних та стилістичних особливостей авторського тексту. Скорочені слова доповнено у круглих дужках. Нерозібрані слова та словосполучення позначено трикрапкою у квадратних дужках [...]. Граматичні помилки й описки виправлено без застережень, пунктуацію наближено до сучасних вимог. Горизонтальними рисками підкреслено слова та словосполучення, виділені в авторському тексті. У примітках наведено відомості про деяких осіб та окремі події, що згадуються в листах.

---

¹ Коваленко О.Б., Ясновська Л.В. “Археологические журналы” Семена Гатцука // Слов’яно-руські старожитності Північного Лівобережжя. – Чернігів, 1995. – С. 109-111.

² Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського. – Ф. III. – Спр. 32258-32274.

³ Книгарь. - 1917. – Ч. 4. – Стб. 182.

№ 1

11 серпня 1903 р.

Милостивый государь, Вадим Львович!

Извините великодушно, что только теперь отвечаю на Ваше письмо. Дело в том, что Ваше письмо не застало меня на родине и отправлено вслед за мной; застало меня в Москве, откуда я и отвечаю. На днях выезжаю в Крым, Алупку для поправки кое-чего в органезде. Думаю, что могу быть Вам отчасти полезным. Фамилия Голяк есть в уезде; с одним я даже знаком лично; другой недавно умер. А из Модзалевских (Мозголевских) был у нас в прошлом году исправником (умер).

При описании и перечитывании неопубликованных документов встречал эти фамилии. По возвращению на родину почту долгом покопаться в разных купчих и актах и т. д.

Еще раз извините за медленность и почерк: пишу в гостинице.

Готовый к услугам Гатцук (Семен Андронович).

Сегодня или завтра буду в Румянцевском музее: там много документов, относящихся к Черниговской губернии, у меня есть шансы на любезное ко мне внимание заведующего: я дал им кое-что, согласно их просьбе. Тогда мне не могут отказать в экскурсии архивной.

С.Г.

Не обессудьте, что справку получите не скоро: это будет зависеть от времени моего пребывания в Крыму.

Адрес мой дорожный: Крым, Алупка, дача Функе.

Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського (далі – ІР НБУ.) – Ф.ІІІ.– Спр. 32258. – Арк. 1 – 2 зв. Автограф.

№ 2

6 жовтня 1903 р.

Многоуважаемый Вадим Львович!

Исполняю Вашу просьбу; посылаю собранные мною справки: путем печатных указаний и опросов стариков. Буду очень рад, если сведения послужат Вам.

Чарныши
Филипченки
Мартосы } не мог собрать сведения: нет в уезде.

Рыжки

Небабы : Мглин(ский) у(езд), все умерли.

В бытность свою в Москве в Румянцевском музее и библиотеке Исторического музея мною почерпнуты сведения относящиеся к 1783 году:

Голяки: “Лукьян”, зн(аковый) тов(арищ), жена – дочь Ивана Зубрицкого; дети: Иван, Василий, Семен, Павел, Ульяна, Прасковья.

“Мартын”, ат(аман) сотен(ный), жена – дочь войск(ового) тов(арища) Ф.Лишня; детей не было.

“Григорий” – ат(аман) сот(енный), жена – дочь возного Чернолуцкого;
сын Григорий

“Иван” – писарь сотен(ный); дети – Михаил, Василий, Софья

“Михаил” – секретарь уезд(ного) суда; жена – дочь купца Синицкого
из опросов

Степан Лукьянов, сын – Петр

Родион Михайлович; жив еще в д(еревне) Голяки, Мглин(ского) уезда, бывший судебный пристав.

Все Мглинского уезда.

Константиновичи: Стародуб(ский) у(езд). Иван Григорьев жив еще, но где живет не знаю.

Рубец Александр: Стародуб(ский) уезд, слепой, профессии нет, автор “Азбуки музыкальной”.

К 1783 г. = Рубец (Новоместского уезда) Василий Демьянов; жена – дочь судьи Холодовича, Прасковья; дети: Елена, Анастасия, Мария, Марина .

Иван Михайлов

Михаил Михайлов

Михаил Якимов 1783 г.

Андрей Степанов

Иван Степанов

Миклашевские:

Иван Андреев, надв(орный) советн(ик), пред(водитель) двор(янства); жена Агафья Теплова; дети: Петр, флиг(ель)-адьют(ант) Румянцева, Андрей, Егор, Николай, Александр, Ульяна – Суражского уезда (1783).

Иван Иван(ович) пред(водитель) двор(янства) Лебедин(ского) у(езда); дети: Петр, Елена – Глухов(ский) у(езд) (1783).

Марфа жена бунч(укового) тов(арища) Антона Миклаш(евского); дети: Стефан, Семен, Марфа – Глухов(ского) у(езда) (1783).

Ныне:

Михаил; сыновья: Александр, Илья, Иосиф – Стародуб(ский) у(езд), м.Понуровка.

Сурии Ив(ан)Ив(анович): судья Сураж(ского) у(езда); дом оного бывшей гимназии (умер без потомства).

Чернолуцкие: Иван Яковлев(ич), Стародуб(ского) у(езда) д(еревня) Плотновка.

Есимонтовские (выходцы из Польши).

Эйсимонты:

Иван, войск(овой) тов(арищ); жена возного; дети Федор, Семен

Степан, жена урожден(ная) Искрицкая; дети Иван, Михаил,

Григорий, Алексей, Федор, Анна, Ульяна, Елизавета, Надежда 1783

Александр – жена Татьяна; д(ети): – Федор, Николай, Екатерина,

Анастасия, Анна, Мария, София.

Ныне:

Григорий Никол(аевич), женат на Покорской; дети: Иван, Николай.

“Иван Григорьевич”, бывший председ(атель) Черниговской Межевой Палаты, живет в д(еревне) Жасткове Мглинского у(езда), 80-летний старик. Сестра Лидия живет в Ковно.

Лишен: Михайло, есаул полк(овой), жена – дочь зам(естителя) Мглин(ского) зем(ско-го) суда Булаевича; д(ети): Иван, Яков, Мария.

Алексей – прапорщ(ик); д(ети): Иван, Елена, Максим, жена Покорская Марфа.

Соханские: Антон, есаул полк(ковой), жена – дочь грека Садовникова; предки: дети – Петр – священник, отец – Максим, бунч(уковый) тов(арищ) Коропского у(езда). Иван есаул; сын Петр – атаман сотен(ный) – м. Кокоты, Мглинск(ого) у(езда).
Ныне:

“Илья”
“Андрей” – женат на Моковской   Петровичи

Ларион Ларионов: Мглин, жив, артист–любитель Александр, Петр, Павел, Виктор, Вера – в Займище Мглин(ского) у(езда). Петр, Николай, Митрофан, Лидия – в Мглин(ском) у(езде).

Модзольские: ныне из опросов, старых документах – нет. Суражского уезда, деревня Дубиновка; два брата, сестра Елена Петровна вышла за Голяку. Теперь в Дубиновке дворянская больница.

Удовлетворены ли будете, не знаю, но что мог – посылаю. Если нуждаетесь в справках у священников, обратитесь к учителю (или инспектору городского Киевского училища) Михаилу Герасимовичу Липовецкому; он женат на дочери священ(ника) С.Гарцева; кланяйтесь ему от меня и скажите по рекомендации “Гатцука” – он много будет полезен Вам и сам, и через родство жены; человек отзывчивый; он же снесется и в Суражский уезд в Овчинец, или через город(ское) училище: там, кажется, законоучителем о.Яков из Овчинца.

Не обессудьте за почерк, много дел, только что возвратился и попал на заседание Земского Собрания активных мещан.

Будьте здоровы! Желаю успеха в монографии Вашей; при случае, разбор бумаг, если что найду, вышло.

Ваш Покор(нейший) Слуг(а) Семен Гатцук.

IP НБУ. – Ф.III. – Спр. 32259. – Арк. 1-2 зв.Автограф.

№ 3

5 березня 1904 р.

Многоуважаемый Вадим Николаевич!
(великодушно простите, если ошибся отчеством!).

Только теперь собрался ответить Вам письмом и поблагодарить за присылку Вашего труда о Полуботке ¹. Простите меня, но этот год (прошлый и часть настоящего) я почти все болел, пришлось ездить в Крым, Москву и т.д., так что никак не мог ответить на Ваше любезное письмо.

Искупая свою вину, посылаю, быть может, да и наверное, приятнее для Вас, дело прошлого столетия с подписью “Юрий Модзалевский” и другое дело об убийстве с определением имени Петра Модзалевского. Если еще найду, бывая в городках, если где-либо, то пришлю. Авось – искуплю свою вину. Это, пожалуйста, от меня Вам – подарок с правом, что угодно с ним делать. Адрес Голяки: Мглин, деревня Голяковка, Родиону Михайловичу Голяке. В Киеве, кажется теперь живет один из Миклашевских (женат на Суриновой). Много мог бы он Вам сообщить. Справьтесь в адресном столе.

У меня тоже до Вас две просьбы: 1-я. Не можете ли Вы дать сведения, по какому универсалу Мазепы подарено имение, кажется, Узруй (?) Новгород-Северского у(езда), Поручке? Не встречали ли где?

2-я. Не можете ли мне продать кому-либо подлинный универсал П.Л.Полуботки за его подписью и писаря генерального Савича.

Наконец у меня рукописная книга (страниц около 500) Права Магдебургского [...] – рукопись 16-17 столетий многих переписчиков ?

Мне очень больно их продавать; моя мечта была использовать их в печати и пожертвовать в какой музей, но болезнь вынуждает меня обратиться к этому не симпатичному для меня приему...

В особенности ценен универсал Полуботки для украинцев, среди которых у меня есть знакомые, за исключением г.Беляшевского ², которому, признаюсь, как это ни грубо, “не лежит душа”... Что будешь ждать от него? Мимолетная встреча моя с ним в Харькове оста-

вила у меня такой осадок, конечно, я могу жестоко и ошибаться, но идти на компромиссы со своим убеждением не могу. Но это – постороннее дело и наверно потому, что если бы Вы предложили обратиться к нему – я не смогу ...

Если можно что сделать, посоветуйте – к кому (за исключением г.Беляшевского).

Другой у меня знакомый по Киеву (Василенко), то и здесь я предпочту уклониться... Вы скажете: “Что, вижу, кум? Ты в деревне насолил...” Но я г.Василенко ³ выслал рукописный Литовский статут с просьбой по ознакомлению, переслать в Нежин и ...и Нежин не получил, как писал мне Председатель Ист(орико)-Фил(ологического) Общ(ества) Бережков ⁴. Наконец в нашем уезде было 2-3 случая пересылки в Киев (не говорю кому) подлинных грамот Павла, Екатерины, одна Иоана Грозного – так и пропали ...

Так что лично, будьте любезны, сообщите. Простите за почерк: порок сильной болезни, а написать хочется.

Ваш Гатцук (Семен Андронович).

Мглин, Черн(иговской) губ(ернии),
д. Чешуйки.

IP НБУ. – Ф. III. – Спр. 32260. – Арк. 1-2 зв. Автограф.

№ 4

20 березня 1904 р.

Глубокоуважаемый Вадим Львович !

Получил от Вас письмо и спешу ответить. Рад очень, что угодил присылкой: покопаюсь еще, и если не найду чего нового, то уже верно к посланным еще кое-какие бумаги, т.к. по-видимому, они из дела взяты.

Напишите, какая Вам справка лучше про кладбищенскую церковь. Какую? Про кого? В каких годах? Во Мглине был собор старый, к нему были причислены села и деревни Сураж(ского) уезда, даже сам Сураж, Овчинец и т.д. Собор перенесен в деревню и сгорел, документы, кажется, с 1790-х гг. остались. У меня есть знакомый уч(итель) церк(овно)-прих(одской) школы (бедняк), которому я иногда поручаю кое-какие справки, и он с охотой выполнит Ваше поручение, т.к. с началом весны я уеду, вероятно, в командировку от Имп(ераторской) Арх(еологической) Ком(иссии) в Калужскую и Смолен(скую) г(убернии).

С г. Василенко конечно дело уладится, не сомневаюсь. Я только досадовал, что меня бомбардировали из-за Статута из Нежина и Мглина (у кого я взял). Я написал Бережкову, у кого Статут, и не знаю, чем кончится. Поклонитесь ему от меня, пожалуйста. Он не читал в “Зем(ском) Сбор(нике)” оглавление из Статута (моего), т.е. находящегося у меня, и если бы он более пунктуально отнесся к посылке моей, то конечно, я снабдил бы его текстом... но виноват – не я... Вообще, многоуважаемый Вадим Львович, я могу показаться Вам таким нетерпимым, неуживчивым, что волей-неволей, должен сказать в свою защиту. Все что я посылал в Харьков возвращено испорченное (вещи). Окончательно не возвращены серия документов Стародубской Генеральной Канцелярии (полка). Нежин оставил у себя барельеф из исторического Лялического дворца (очень уникальный)... Что работал народный учитель, собрав довольно ценные сведения – о сем – ни слова! Мне не за себя обидно, а за ту могучую силу, которая могла бы пригодиться при собирании сведений по старине (учителя земских школ). А г. Беляшевский просто не может признать за народ(ным) учителем право гражданства в науке, да он и отшиб у меня всякую охоту давать что-либо в Киев (общество): я ему послал воздух из казачьей церкви, шитый казаком (1696 – 1699 гг.) и он прислал мне обратно?! Директор Музея! Честное слово, даже не понимаю – почему?

В Харькове он же попросил меня прислать полный костюм местной бабы... Кое-какие бумаги, посланные ему (вроде Вашего и, кажется, что-то про Хмельницкого), “не успел еще просмотреть ... что там такое”!?!

В общежитие в Харькове я забрел ночью, N распределитель не мог указать и предложил мне переночевать у кого знакомого (казенное здание бесплатное) – смотрю – Беляшевский, я и попросился к нему в N вещи – обиделся... И только, когда увидел, что я говорю, как знакомый с Уваровой ⁵, Самоквасовым ⁶, то есть только г. Беляшевский после удостаивает меня своим вниманием, но было уже поздно ...

Лично, Бог с ним: я не из честолюбивых, но мне грустно стало за народного учителя, если бы он, положим, зарождению помочь делу старины, вроде меня, и не обладал бы моими хотя и не большими средствами...

Посылаю сфотографированный снимок Универсала, он, кажется, Ляличского дворца Заводовского (слышали о нем?). У меня по дворцу собрано много материала, и, было время, я впал в маниачество, если этот дворец приспособить к чему-либо (365 комнат!) (Суражский уезд). Один только покойный Маркевич поддержал меня в Харькове. Но я тогда был полон энергии и верил в профессоров, науку и студенческую... Помню, обозвал их "египетскими жрецами"... и перебрался с работами в Петербург...

Буду очень рад, если помогу Вам по части метрик в церквях.

Относительно Поручки, Босаради, не волнуйтесь: я недавно узнавал что мы с Вами в этом деле сыграли бы нечто вроде сыщиков-археологов... Человек, который просил меня навести справки про это, ищет какого-то наследника от Мазепы или кого – не знаю...

И я ему прямо на предмет сказал, что пусть он тогда прямо идет дорогой, заплатит Вам за труды и т.д. А Вы лучше поможете мне, когда-либо чисто в научном интересе: я собираю и продолжаю собирать сведения про свой край и думаю, по свободе заняться сведением материала. Полуб(отка) я с готовностью Вам уступлю. Переговорим относительно книги (не Литовский Статут, а Магдебурского [...] права).

От праздников поищу Вам про родственников Ваших.

Ваш Гатцук (Семен Андронович).

Мглин, Черн(иговской) г(убернии).

IP НБУ. – Ф. III. – Спр. 32261. – Арк.1-4 зв. Автограф. До листа додано фотокопію універсалу П.Полуботка.

№ 5

24 квітня 1905 р.

Мглин, Черниг(овская) г(уберния).

Глубокоуважаемый Вадим Львович!

Большое Вам спасибо за Вашу поздравительную открытку, хотя, по правде говоря, я и не заслуживаю такого ко мне внимания.

В этом году я не уезжаю на экскурсии и потому все лето буду свободен, разберусь в бумагах, и, по всему вероятно, в июне - июле загляну в Киев, куда привезу Вам и универсал Полуботки. Будете ли Вы в эти месяцы в Киеве?

Я избран в Чернигов для участия в некоторых законодательных работах о крестьянах, но вторичные (окончательные) выборы будут произведены на днях, и тогда я напишу Вам категорично, буду ли я в Киеве, чтобы оправдать себя в Вашем мнении, но прошлый год я объехал Тульс(кую), Смолен(скую) и Москов(скую) губер(нии) и только на днях закончил свои работы .

Еще раз благодарю и извиняюсь! Ваш Гатцук (Семен Андронович).

IP НБУ. – Ф. III. – Спр. 32262. – Арк. 1-2. Автограф.

№ 6

30 травня 1905 р.

Мглин.

Глубокоуважаемый Вадим Львович!

Сердечно благодарю за присылку брошюры Вашего сочинения с подписью ⁷; жалко, что еще не получил отдельных оттисков своих работ в Комиссии, чтобы взаимно отблагодарить тем же.

Исполняю Ваше поручение, насколько собрал сведений, в желаемом Вам объеме, вероятно, будут доставлены мне, и я уже из Москвы, куда выезжаю на днях, пришлю Вам. В конце августа или начале сентября я буду в Киеве и сочту непременно долгом побывать у Вас, чтобы передать как Полуботка, так и другое кое-что. У меня там будет к тому времени в округе дело по поводу моего перемещения на юг для полного излечения болезни: я

прошу Министерство, вероятно оно снесется с округом. Вот я тогда намерен попросить Вас и рекомендации и совета! Пожалуйста, не откажите тогда!

1) Княгиню зовут “Мария Павловна Долгорукая”, владелица Топали. Их, к слову, две, т.е. Топали.

2) Об интересующей Вас рукописи мне обещали дать сведения из прямых источников, т.е. лица, у которого перебивали фамильные документы Долгоруковых, но еще лучше Вам обратиться к Марии Павловне: она очень развитая и симпатичная женщина, по слухам (лично я с нею не встречался!). Думаю, что она не откажет!

3) В Стародубе, по наведенным справкам, есть и существует Покровская церковь, о ней сохранилось и в народе предание, что строителем ее был какой-то полковник. Сведения о ней и вещах ближе всего может дать Блаженный г.Стародуба о.Андрей Васильев или о.Стефан Хандодинский; последний, быть может, дать и о Топали сведения. Напишите им, лучше первому, но укажите, что Вами руководит “ученая” цель: что делать? духовенство у населения не на высоте своего призвания...

Из путешествий по губернии, я узнал, что в с. Мокшев есть о. диякон Модзалевский – родственник или однофамилец, выяснить сие я занес эту фамилию в свою книжку и сообщаю Вам.

Посылаю старое дело, где фигурирует заседатель Петр Модзалевский: быть может оно пригодится Вам для “Киев(ской) Ст(арины)” или фамильных бумаг.

Жму Вашу руку.

Сердечно уважающий Вас
Гатцук (Семен Андронович).

Московский адрес: Москва, Кузнецкий м(ост),
Магазин А.Д. Лямина, с передачей С(емену) А(ндроновичу) Г(атцуку).

IP НБУ. – Ф.III. – Спр. 32263. – Арк. 1-2 зв. Автограф.

№ 7

15 вересня 1905 р.

Мглин, Черниг(овской) г(убернии).

Дорогой Вадим Львович!

Простите великодушно, что я не мог еще раз побывать у Вас в Киеве и еще раз отблагодарить Вас, как и Ваше уважаемое семейство, за гостеприимство (поклон Вашей маме и сестрице, а также симпатичному Вашему товарищу-художнику!).

Дело в том, что я тот час же должен был уехать из Киева: так сложились мои дела!

Дорогой Вадим Львович! У меня до Вас две покорнейшие просьбы: податель сего письма – мой бывший ученик – Кондратий Иван, – пусть он спишет все относящееся до Мглинского и Стародубского уезда (если можно, и Суражский) и пришлет мне.

Второе: Он, Кондратий, служа в военной службе, добивается устроить себе карьеру, для этого посещает классы бухгалтерии. Будьте так добры, помогите ему и советом и протекцией! Пожалуйста, прошу Вас. Лично мне кажется, в таких делах мы сойдемся в наших взглядах: я насколько могу, и при занятиях археологией, стараюсь что-либо полезное для другого делать и в области [...] в особенности, что касается человека из народа и при том добывающегося чего либо. Да?

И так, вполне надеюсь на Вас, дорогой Вадим Львович, я еще раз прошу Вас извинить мое отсутствие при отъезде и исполнить мою убедительную просьбу по отношению Кондратия.

Искренно уважающий Вас Семен Гатцук.

Подаренную Вами мне брошюру прошу передать с подписью Кондрату (я ее забыл у Вас на письменном столе!), а он перешлет мне.

Жму Вашу руку.

P.S. Если еще что встретите по Мглин(скому), Сураж(скому) и Стародуб(скому), пожалуйста, не забудьте отчеркнуть на Вашей карточке.

С.Г.

IP НБУ. – Ф.III. – Спр. 32264. – Арк. 1-2 зв. Автограф.

№ 8

Жовтень 1905 р.

Глубокоуважаемый Вадим Львович!

Опоздал Вас со своим этим письмом: все поджидал от знакомого ответ по поводу Стародубской церкви, но, вероятно, знакомый уехал куда: нет ответа.

Пожалуйста, прошу Вас, глубокоуважаемый Вадим Львович, поруководить Кондратом в его выписках, он пишет мне, что будет выписывать кое-что.

Сердечное и глубокое спасибо Вам, дорогой, за него: я всегда буду вечным признателем.

Относительно церкви пишете в Стародуб, господину Неронову (у него продажа всяких старинных книг и вещей). Помнится, он просил меня добыть ему какой-то том “Труды Чернигов(ской) Учен(ой) Архивной Комиссии”. Он Вам может не только собрать сведения, но и добыть что из церкви: Вы пообещайте ему достать том изданий Комиссии.

Еще раз спасибо!

P.S. Книгу Вашу получил. Сердечное спасибо!

С.Г.

IP НБУ. – Ф.III. – Спр. 32265. – Арк. 1- 2. Автограф.

№ 9

24 листопада 1906 р.

Дорогой и глубокоуважаемый
Вадим Львович!

С удовлетворением исполню Ваше желание относительно И.П.Голяки, только несколько позднее: такое бездорожье, что решительно нет возможности добраться до города, да и дел у меня много: обыкновенно я к Рождеству пишу отчеты свои по раскопкам, но это я легко могу исполнить.

Относительно структуры. Напишите программу по вопросам, что Вам нужно в Стародубе. Я или попрошу кого-либо собрать эти сведения, или, при случае, кто-либо из знакомых будет ехать в Стародуб, заполнить Ваши вопросы.

Вот несколько раз собирался добраться лично в Стародуб, я так и не могу: городок очень интересный. Пожалуйста, пришлите вопросы, а, быть может, я разыщу хорошего знакомого. Откровенно говоря, мне редко в своей местности встречать любителя старины, да и вообще лиц “имеющих душу живу”, “вопросы духа”.

Не дописывайте эту фразу, как историк малороссийский, а то обесславите мою родину, да и Вашу. Помните: “Эпаминонд говорит, что критяне – лгуны, а если Критяне лгуны, то и Эпам(инонд), кот(орый) Критянин, глуп...” и т.д.

От души благодарю Вас за книжечку. Хороша! Прямо по стопам уважаемого Лазаревского. Кстати: нет ли у Вас знакомого какого редактора, согласившегося бы принять от меня без вознаграждения с его стороны фотогр(афии). Виды исторических мест с описанием. У меня их масса скопилась, а малорусским в П(етер)б(урге) и Москве не интересуются ... Но чтобы со снимками статейки, а то фотографии выцветают, негативы бьются, и жаль всего материала!

Ваш С. Гатцук.

IP НБУ. – Ф.III.– Спр. 32266.– Арк. 1-2 зв. Автограф.

№ 10

5 січня 1907 р.

Дорогой Вадим Львович!

Прежде всего поздравляю Вас с Новым Годом!

Теперь исполняю часть Вашего поручения.

И.П.Голяка. В архивах дворянских дел я не мог ничего отыскать: он там не значится. Из расспросов у доч(ери) быв(шего) Городничего Легезии (78 старухи), что Иван Павлович Голяка служил в Мглин(ском) Казначействе журналистом, любил, горешный, выпить изрядно, женат был на Елене Петровне Модзалевской – из Суражского уезда, д(еревни)-

Дубиновки, служба его в 40-х гг. Умер, жена (очень хорошая женщина) его долго жила вдовою, конечно (детей не было), часть земли подарила своей прислуге некоей Картовенко. У нее были братья: два служили в П(етер)б(урге), причем, кажется, один из них или третий (не уяснил) помогал вдове Голяки. Брат И.П.Голяки служил на Кавказе, умер холостой. Вот все сведения, какие мог я собрать о Голяке: в Казначействе давно, года два тому назад были проданы старые книги, и потому я уже не мог разыскать его послужного списка.

Тимофей Алексеев (Стародуб):

По-видимому, у Вас, Вадим Львович, вкралась неточность – “Тимофея Алексеева”, полковника Стародубского, в списках полковников не значится. Есть только указание, что при одном из полковников служил Тимофей Алексеевич.

Дальше.

Есть **Тимофей Алексеевич Жоравко** – полк Стародубский, он действительно построил церковь Покрова в 1668 г. В 1852 она, действительно реставрирована на средства Зиновия Кибальчица. В этой церкви, как мне написали, есть постная Триодь 1685, Евангелие 1690 и золото (я, лично, не верю!). Из жертвователей церкви еще значится некий Кунцевич, пожертвовавший 54 десятины земли.

Мих(аил) Анд(реевич) Миклашевский (1639-1705) – бывший владелец с.Гринева, полученного в приданное за дочь Степ(ана) Ширая; в Гринева храм, устроенный Безбородко (Ильей?). Живопись кисти Кипренского; ныне Гринева владения кн. Голицыных.

м.Понуровка Стар(одубского) у(езда) – (сукон(ная) быв(шая) фабрика, быв(шие) сах(арный) и винок(уренный) заводы) владения Осипа Мих(айловича) Миклашевского.

Вот пока все сведения, какие мог собрать. Они были бы доставлены раньше, но, видите сами, вышло недоразумение. По опросному Вашему листку собираются знакомыми сообщения через священника, хотя я не верю этой касте начиная с Кронштадта и кончая Петровым...

Посылаю мой пробный очерк со снимком. Поговорите с Науменком ⁸. Я не знаком с его новыми изданиями и потому не могу судить, что ему предпочтительное: идея, факт, изложения! Если он пожелал бы иметь очерки популярно изложенные, т.е. с предисловием, многословием и послесловием, то, конечно, этому легко удовлетворить. Лично я удовлетворился бы только бесплатной высылкой журнала. А то очень жаль, что всякие памятники уничтожат, и о них не могут судить наши потомки.

Признаюсь, огород, да и Вам письмо набросал наскоро: очень много работы по своему отчету, который я обязан был представить к новому году, я не мог! Извините за скоропись и спех; впрочем, Вы можете прочитать даже не такие вавилоны: это я убедился и потому без церемоний царапаю!

Весь Ваш Семен Гатцук.

г.Мглин.

IP НБУ. – Ф.III. – Спр. 32267. – Арк. 1-2 зв. Автограф.

№ 11

30 березня 1907 р.

Мглин.

Дорогой Вадим Львович!

Надежды мои, относительно востребования вопросных пунктов в Стародубе не увенчались успехом: я получил сведения, т.е. выписку из Филарета, Вам известную.

В этом году я, кажется, буду производить раскопки в Новгород-Северске. Это по дороге через Стародуб, и тогда Вы будете снабжены снимками и ответами, там я думаю заходить в архив Судиенко. И тогда обязательно вышлю Вам снимки и Нов(города)-Сев(ерского). И вообще постараюсь угодить Вам чем смогу.

Не будет ли для Вас обременительно мое поручение (вновь Вы да Вы. Остр!): зайти к Вольфу ⁹ и попросить его выслать мне клише моих снимков по статье: “Каприз Императрицы”, “Почеп” (Он уже знает). Снимки затеряны в редакции “Нового мира” (бывшее издание Вольфа). Вольф обещал выслать мне с снимка клише, но я и не получил. А между тем, эти снимки очень для меня и науки важны; между ними снимок иконостаса, где венчалась Елиз(авета) Петр(овна) с Разумовским!

Пожалуйста, когда уйдете гулять на Невский, загляните по дороге к Вольфу и поговорите или с ним, или бывшим редактором “Нового мира”. Все равно, Вы при Ваших занятиях по истории должны будете иметь знакомство с ним, если уже не ознакомились! Пожалуйста, тогда возьмите у него или снимки мои или клише от них (это даже лучше!) и препроводите по возможности мне. Ну, какой же Вы теперь находите Вашу должность? Пожалуйста, сообщите: меня это интересует, я сам был воспитателем классической гимназии, но разочаровался в должности, увидел, что она больше полицейская и подавляемая директором ...

Неприменно уважающий Вас Семен Андронович Гатцук.

Уже не обессудьте за провинциализм ... Еще просьба. Вы – теперь воспитатель, значит, располагаете библиотекой: не можете ли на лето меня снабдить ист(орией) Соловьева с указателем имен и мест. Мне пособие очень нужно для моей экскурсии по уезд(ам) Черниг(овской) губ(ернии); по выписке, конечно, издание будет возвращено. Если можно, то пожалуйста. Лично оно дорого: 15-18 руб.!

IP НБУ. – Ф.Ш. – Спр. 32269. – Арк. 1-2 зв.Автограф.

До листа додаються 3 фотознімки з підписами: 1) Церковь в с.Кульнево, Мглин(ского) у(езда) Черн(иговской) г(убернии) бывшее имение Перовского...2) Художественный вид “млынка” Малорос(сийского) типа Кучеево, Мглин(ского) у(езда) Черниг(овской) г(убернии). 3) Дмитровой у(езд), Москов(ской) г(убернии). Древнее языческое капище, времени X века. **P.S.** Пятна на площадке капища – раскопки.

Зберігся конверт, на якому зазначено адресу В.Модзалевського: СПетербург, Васильевский остр., 2-я линия д. № 13, кв. № 18 Милостивому Государю Вадиму Львовичу Модзалевскому. От С.А.Гатцука, Мглин,Черн(иговской) г(убернии).

№ 12

7 липня 1907 р.

Дорогой Вадим Львович!

Ваше письмо застало меня в Париже. Спасибо за хлопоты, хотя еще не получил ничего; буду рад, если возвратят и снимки или клише. Я путешествую по Европе, объехал Австрию, Швейцарию, Италию, теперь – Париж, а отсюда на Голландию, Германию и Россия. Еще раз благодарю! По возвращении буду писать.

С.Гатцук.

IP НБУ. – Ф.Ш. – Спр. 32268. – Арк. 1. Автограф. Повідомлення на кольоровій листівці з видом Парижа.

№ 13

12 грудня 1913 р.

г.Мглин, д(еревня) Чешуйки.

Многоуважаемый Вадим Львович!

Все время собирался добраться до Чернигова, но ожидал солнечной погоды, а теперь наступили холода – боюсь ехать. К Рождеству высылаю Вам купчие крепости Родиона Янченко вместе с барельефом из Ляличского дворца для архивного музея. Простите, что немного запоздал с высылкой документов, но пока приехал из Европы, там наступили дни земского заседания, пришлось поболеть – так все сложилось.

Вместе с барельефом едет сопровождающий его мальчик 18-19 лет, который занесет Вам документы и письмо, в котором буду просить и Вас, и Евгения Александровича (Корноухов) ¹⁰ пристроить моего протеже. Пожалуйста, перечитайте записку Евг(ения) Алекс(андровича) о барельефе.

Привет Вашей супруге.

Уважающий Вас Гатцук Семен Андронович.

IP НБУ. – Ф.Ш. – Спр. 32270. – Арк. 1. Автограф.

№ 14

4 березня 1916 р.

Дорогой Вадим Львович!

Вот когда я собрался написать Вам! Увлёкся новым делом – по должности члена Училищного Совета от земства, отдался этому любимому своему делу с головой и душой и забросил все остальное!

У меня до Вас, глубокоуважаемый Вадим Львович, есть серьезная и важная просьба. Из заседаний Совета, объезда школ и участия в Земстве выяснились коренные недостатки дела народного образования. Часть, и очень незначительная, моими стараниями, парализована путем мероприятий со стороны Земства, училищного Совета, но главные источники все-таки остаются. Устранение их зависит от Министерства Нар(одного) Просв(ещения), так как желательные реформы провести через Совет или Земство нет никакой возможности. Пробовал обратиться к печати – не вышло дело – говорят – слишком специально... Хочу подать в Министерство нечто вроде докладной записки, но ведь может случиться, что записка так и заляжет у какого-либо столоначальника... Вспомнил, что Вы сослуживец Товарища Министра Рачинского¹¹ и хочу просить Вас, если можно, напишите ему от себя письмо – можно ли ему прислать докладную записку? Если Вы не в таких отношениях, то сообщите его личный адрес или адрес самого Министра Игнатьева. Быть может, Вы не постеснялись бы прислать мне рекомендательное письмо, что лично меня бы характеризовало как бывшего народного учителя, прослужившего 33 года, работающего в земстве в качестве гласного более 20 лет, разъезжавшего от Им(ператорской) Комиссии по раскопкам, побывавшего несколько раз за границей с целью ознакомиться с постановкой народного образования и т.д. Это письмо я приложил бы к записке.

Разумеется, у меня есть в П(етро)граде знакомства и солидные, но нужно лично представляться, а мне выезды не по здоровью.

Словом, пожалуйста, изберите по этому делу удобный для Вас путь и не откажите в просьбе. Прошу Вас!

С глубоким уважением Ваш почитатель Гатцук Семен Андронович.

P.S. Быть может, Вы предпочли бы такой путь: попросить Вашего брата, чтобы он лично подал записку гр. Игнатьеву? Дело народного образования для всех дорого, потому я без церемоний обращаюсь к Вам, зная Ваши убеждения и не стесняюсь тормозить Вас, Вашего брата, Министра и т.д. Разумеется, записка, составляемая мною не составляет пустяков, это Вы можете мне поверить на слово...

IP НБУ. – Ф. III. – Спр. 32271. – Арк. 1-2 зв. Автограф.

№ 15

17 березня 1916 р.

Глубокоуважаемый Вадим Львович!

Спасибо, что Вы обещаете Ваше содействие по поводу моей записки в Министерство. Она еще не написана вполне: это, сами знаете, такой серьезный труд и важный вопрос, что его необходимо изложить толково и убедительно, и предусмотреть, что “по одежке встречают”, а то, если она будет отправлена за подписью “бывший” нар(одный) учит(ель) или член Училищ(ного) Совета, то и читать ее не будут. Кто будет знать, что автор 33 года отдал делу, на протяжении 23-25 лет состоял гласным уезда, объездил почти всю Россию, побывал три раза за границей, был Председ(седателем) и учредителем сельскохозйств(енного) общ(ества), инициатор введения библиотек в народ(ные) школы (еще в 1887 году!) и т.д. Вот почему мне и приходится просить Вас. Лично я ничего не ищущу (доволен своим положением, уже на склоне лет), но любимое мною всю жизнь дело идет “отвратительно”, и вот почему мне не хочется, чтобы какой-либо столоначальник департамента, всю свою жизнь не нюхавший народной школы, сказал: “Господа! И этот муравей... муравей... туда же со своим проектом”. Правда?

Когда окончу, я сообщу Вам, и мы условимся о посылке Вашего письма. Мое горе в том, что я если начну вновь перечитывать, то опять “вставки”, сокращения, “дополнения” и недовольство...

Как Вы работаете? Так же? Более мелкие вещи, я пишу сразу, набело, и уже не читаю вновь, потому опять начнешь, утомишься и бросишь...

Что Вы это, Дорогой Вадим Львович, думаете болеть! Стыдно! Сколько Вам лет? Положим, много и работаете. Да у Вас жена хорошо за Вами смотрит (мой привет ей!). Как грустно все это и жаль! Человек только что набрался опыта, знания и – вдруг – на тебе! Болезнь!

Вот я и имею возможность побывать, пожить в Крыму, а все не соберусь никак надыхать этим озоном и налюбоваться красотами природы!

Да! Чуть не забыл! Я послал свою рукопись для ознакомления Влад(имиру) Геннадьевичу Дроздову¹² (Учит(ель) Дух(овной) Семин(арии)). Он собирается издать описание Лялич. В рукописи у меня есть там ссылка на универсал Полуботки касательно имени Лялич и Свиченки или Ропушки (не помню хорошо). Если Вам интересно – пробежите эту выдержку, да если понимаете, то и рукопись всю, там много кое-что, думаю, интересного для Вас. Я ему писал, что если он не удовлетворится моими приложениями, то может ознакомиться с купчими по Ляличам у Вас. Хорошо ли я поступил? Вы не будете недовольны! Я его знаю только по письмам, но не мог отказать для хорошего замечательного им дела.

Искренне уважающий Вас Гатцук Семен Андронович.

Все собирался Вам дать, да – беда – охота смертная, но участь гордая? Хотите пришло по беллетристике что-либо? Разумеется, относящееся к Черниговщине и ее обитателям.

IP НБУ. – Ф. III. – Спр. 32272. – Арк. 1-2 зв. Автограф.

№ 16

14 грудня 1916 р.

Глубокоуважаемый Вадим Львович!

Записка моя А.К.Рачинскому готова. Пожалуйста, Глубокоуважаемый Вадим Львович, ответьте мне с первой почтой, когда Вы намерены послать письмо А.К., чтобы я послал тогда днем позднее. Жалко, что не мог достать машинку, чтобы отпечатать, и потому приходится послать в рукописи.

Относительно моего взноса (членского), лучше я Вам пришлю что либо для печати: все мои свободные деньги уходят на премии мальчикам-ученикам и разъезды по школам. Тормозите-ка Ваших тузов-капиталистов. Последний мой взнос был в 1914 году, передал г. Корноухову.

Ну что Ваше здоровье? Меня очень огорчает Ваше уныние. Кто же будет тогда работать по Черниговщине, вообще по Малороссии?

Не знаете ли судьбу Батуриного дворца? Его, говорят, реставрировали и будто бы один из потомков Разумовского, в Вене служивший почтальоном, понравился какой-то миллионерше из Америки, женился на ней и дал на обновление дворца 80 тысяч? Правда ли это? Какая поэтическая идиллия – отголосок Елизаветинской!

И что намерены делать со дворцом?

Я не прочь проехать туда – произвести раскопки летом, переговорите об этом с г. Корноуховым. Кстати там, кажется, есть и неисследованные подземелья.

Уважающий Вас Гатцук Семен Андронович.

IP НБУ. – Ф. III. – Спр. 32273. – Арк. 1-2. Автограф.

№ 17

(без даты)

Дорогой Вадим Львович!

Простите, что за суетой и не писал... Помогите, ради бога, чем можете подателю сего.

Виновный пред Вами С.Г.

IP НБУ. – Ф. III. – Спр. 32274. – Арк. 1. Автограф.

Запис зроблено на візитній картці С.А.Гатцука: Семен Андронович Гатцук Народний учитель, Председатель Мглинского о-ва Сельского хозяйства. На звороті: Вадиму Львовичу Г.Модзалевському.

Примітки

1. Йдеться про біографічний нарис В.Модзалевського “Полуботок Павел Леонтьевич” (СПб., 1903).
2. Біляшівський Микола Федотович (1867-1926) – археолог, історик, етнограф, музейний працівник, академік УАН (з 1919 р.).
3. Василенко Микола Прокопович (1867-1935) – історик, правник, громадсько-політичний діяч, академік УАН (з 1920 р.).
4. Бережков Михайло Миколайович (1850-1932) – історик, професор Ніжинського історико-філологічного інституту, один з керівників Ніжинського історико-філологічного товариства.
5. Уварова Прасковія Сергіївна (1840-1923) – голова Московського археологічного товариства, організатор численних археологічних експедицій та Всеросійських Археологічних з’їздів.
6. Самоквасов Дмитро Якович (1843-1911) – історик, археолог, правник. Проводив археологічні розкопки у багатьох регіонах Російської імперії й, зокрема, на Чернігово-Сіверщині.
7. Йдеться, очевидно, про окремих відбиток якоїсь із статей, опублікованих В.Модзалевським протягом 1904-1905 рр. у журналі “Киевская старина”.
8. Науменко Володимир Павлович (1852-1919) – літературознавець, етнограф, фольклорист, педагог, громадсько-політичний діяч, редактор журналу “Киевская старина” у 1893-1906 рр.
9. Йдеться про власника відомої петербурзької книговидавничої фірми.
10. Корноухов Євген Олександрович (1881-1919) – історик, архівіст, музейний працівник, краєзнавець, хранитель архіву, музею та бібліотеки Чернігівської губернської вченої архівної комісії.
11. Рачинський Олександр Костянтинович (1867-?) – землевласник, громадсько-політичний діяч, у 1909-1915 рр. – Чернігівський губернський предводитель дворянства та голова Чернігівської губернської вченої архівної комісії.
12. Дроздов Володимир Геннадійович (1879-?) – історик, музейний працівник, педагог. У 1915 р. виступив з доповіддю про палац П.Завадовського в Ляличах на засіданні Чернігівської церковно-археологічної комісії.

Автори

- Адруг
Анатолій Кіндратович - канд. мистецтвознавства, доцент Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка
- Арендар
Ганна Петрівна - головний зберігач фондів Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського
- Балабай
Володимир Іванович - краєзнавець (Київ)
- Белікова
Галина Олексіївна - головний зберігач фондів Національного художнього музею України (Київ)
- Бушак
Станіслав Михайлович - мистецтвознавець (Київ)
- Демченко
Тамара Павлівна - канд. історичних наук, доцент Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка
- Журавльова
Тетяна Петрівна - зав. відділом Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського
- Зеленська
Людмила Іванівна - зав. відділом Чернігівського літературно-меморіального музею-заповідника М. Коцюбинського
- Ісаєнко
Олена Іванівна - ст. науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського
- Каплер
Анатолій Олексійович - правнук В. В. Тарновського
- Коваленко
Олександр Борисович - канд. історичних наук, заст. голови Чернігівської обласної державної адміністрації
- Коноваленко
Валентина Володимирівна - в. о. зав. сектором вишивки Музею українського народного декоративного мистецтва (Київ)
- Кулініч
Юрій Якович - директор Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України
- Лаєвський
Сергій Лазарович - директор Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського
- Линюк
Людмила Петрівна - заст. директора Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського з наукової роботи
- Литвинова
Тетяна Федорівна - канд. історичних наук, доцент Дніпропетровського національного університету
- Михайлов
Олексій - викладач навчального центру (Славутич)
- Міщенко
Раїса Вікторівна - вчений секретар Національного історико-культурного заповідника "Качанівка"
- Мокрицький
Георгій Павлович - віце-голова Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині, почесний член Всеукраїнської спілки краєзнавців
- Надопта
Андріана Василівна - спеціаліст музейного відділу Інституту народознавства НАН України (Львів)
- Населевець
Ніна Денисівна - ст. науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського

- Онищенко
Валентина Іванівна - ст. викладач Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка
- Оніщенко
Оксана Володимирівна - аспірантка Інституту історії НАН України
- Петренко
Оксана Михайлівна - зав. відділом Національного історико-культурного заповідника "Качанівка"
- Пиріг
Петро Володимирович - доктор історичних наук, професор Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка
- Половнікова
Світлана Олександрівна - зав. відділом Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського
- Рахно
Олександр Якович - ст. викладач Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка
- Светашова
Ірина Василівна - ст. науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського
- Ситий
Ігор Михайлович - ст. науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського
- Судак
Валентина Омелянівна - зав. відділом Національного музею Тараса Шевченка (Київ)
- Товстоляк
Нодія Миколаївна - аспірантка Криворізького державного педагогічного університету
- Черненко
Олена Євгеніївна - науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. В. Тарновського
- Чуйко
Тетяна Павлівна - зав. відділом Національного музею Тараса Шевченка (Київ)
- Яненко
Зінаїда Павлівна - начальник відділу Державного архіву Полтавської області
- Ясновська
Людмила Василівна - асистент кафедри історії та археології Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т. Шевченка
- Яцюк
Володимир Макарович - заст. генерального директора Національного музею Тараса Шевченка з наукової роботи (Київ)